
RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

**LİŦQVİSTİK TƏHLİLİN
ELMİ-METODİK ƏSASLARI
(Dərs vəsaiti)**

BAKİ - 2017

Elmi redaktor: **Əzizxan TANRIVERDİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəyçilər: **Qara MƏŞƏDİYEV**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Kamil BƏŞİROV
filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent

Rəhilə Hümətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2017, 195 səh.

Dərs vəsaitində linqvistik təhlilin Azərbaycan dili təlimində yeri, vəzifələri, əhəmiyyəti və növləri haqqında söhbət açılmışdır. Kitabda linqvistik təhlil prosesində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Kitab filologiya və ibtidai təhsil fakültələrinin magistrantları, müəllimlər və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin təhsil sistemində ardıcıl şəkildə apardığı islahatların əsas məqsədi Azərbaycan təhsil sistemini dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırmaqdır. Təhsilə dövlət qayğısı və islahatların bünövrəsi mərhum prezident Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya, informasiya əsrinin tələbləri, mövcud proqramların müasir tələblər səviyyəsində olmaması respublikamızda da təhsilə yeni yanaşma və təhsil sahəsində islahatlar aparmaq zərurətini meydana çıxartmışdı. Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin 30 mart 1998-ci ildə imzaladığı sərəncam əsasında yaradılmış Dövlət Komissiyası Təhsil İslahatı Proqramı Layihəsinin hazırlığına başladı. Beləliklə, 15 iyun 1999-cu il tarixində “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı” qəbul olundu. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasında və yenidən qurulmasında misilsiz xidmətləri olan Heydər Əliyev təhsil sistemində aparılan islahatlar haqqında müdrikcəsinə belə söyləmişdir: “ Təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşdırılsın. On illərlə əldə etdiyimiz təhsil prinsipləri gözlənilməli və inkişaf etdirilməlidir. Əgər bu yolla gedərixsə, qısa bir zamanda Azərbaycanda təhsil sistemini dünya standartlarına çatdırı bilərik ”.

YUNESKO tərəfindən “ Təhsil əsri ” adlandırılan XXI əsr müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklər, islahatlar, yeniliklər və müasirləşmə dövrüdür.

15 iyun 1999-cu ildə qəbul olunmuş Proqramın nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr

2006-cı il tarixli 233 sayılı qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” sənədi qəbul olundu.

Yeni təhsil proqramı dünyanın ən mütərəqqi təhsil modellərindən biridir və əksər ölkələrdə tətbiq olunur. Bu gün təhsilin əsas məqsədi dövlətçiliyə, milli-mənəvi dəyərlərə, demokratik prinsiplərə sadıq, humanist, vətənpərvər, yaradıcı təfəkkürə, müstəqil düşüncəyə sahib, hərtərəfli intellektual səviyyəyə malik müasir şəxsiyyət, kadr yetişdirməkdir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ümumtəhsil sistemində dövlət siyasəti ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan ümumtəhsil sistemində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncam və Fərmanları (“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında”. 15 iyun 1999; “2005-2009-cu illər üçün ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadrlarla təminat üzrə Dövlət Proqramı”.2005; “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin İKT ilə təminatı Proqramı-2005-2007”.2005; “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üçün Dövlət Strategiyası”. 24 oktyabr, 2013), Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları (“Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası–Milli Kurikulum”. 2006; “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”. 13 yanvar 2009; “Ümumtəhsil pilləsinin Dövlət Standartı və Proqramlarının (kurikulum) təsdiq edilməsi haqqında”. 3 iyun 2010), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin əmrləri (“Ümumtəhsil məktəblərində Məktəbdaxili Qiymətləndirmənin aparılmasına dair Müvəqqəti Təlimat”. 2 sentyabr, 2013 və s.) dövlət siyasətini və qaygısını əks etdirən sənədlərdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda müəllimin rolu da düzgün qiymətləndirilir: “Müəllim amili təhsilalanın öyrənməsi və inkişafı, nailiyyətlərinin monitorinqi prosesində həlledici rol oynayır. Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur”.

“Strategiya”da irəli sürülən bu müddəalara əsaslanaraq dərs vəsaitini yazmaq qərarına gəldik. Belə ki, dərs vəsaiti uzun illərin tədris təcrübəsindən, təhsilalanın tələbatından, elmi-nəzəri biliyi necə və hansı üsulların sintezi ilə tətbiq etmə bacarığından qaynaqlandı. Baxmayaraq ki, dərs vəsaiti sırf Kurikulum əsasında tərtib edilməyib. Bunun da səbəbi var. Çünki təhsilin magistratura pilləsində tədris edilən “Linqvistik təhlilin elmi-metodoloji əsasları” fənni dilçiliyin nəzəri əsaslarına söykənsə də, praktik mahiyyətli-dir, tətbiqi linqvistikaya daxildir. Tətbiqi linqvistika “real nitqi, onun işlənmə dairəsini, funksional tətbiqini araşdırır”. Tətbiqi linqvistika dil vahidlərini analiz edir. Bu nöqteyi-nəzərdən dərs vəsaitinin Milli Kurikulum əsasında tərtib edilməsi məsləhət bilinmədi.

Tələbə aldığı nəzəri biliyi tətbiq etmək bacarığına yiyələnməli, dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələri üzrə linqvistik təhlil etməyi bacarmalıdır. Buna görə də biz dərs vəsaitində linqvistik təhlili fəal təlim üsulları ilə birləşdirərək (zərurət əsasında) tətbiq etməyi düzgün saydıq. İkincisi, Milli Kurikulumda nəzərdə tutulan məzmun xətlər üzrə əsas və

alt-standartlar orta məktəblərdə ümumi təhsili əhatə edir. Dərs vəsaiti isə təhsilin magistratura pilləsində tədris edilən mövzuların məzmunu üzərində qurulub. Ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün dövlət təhsil standartları hələ ki hazır deyil. Həmçinin ali təhsilin bakalavr və magistratura pilləsində “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” (həm ənənəvi, həm də müasir təlim), “Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası”, “Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları” və sairə fənlərin tədrisi kurikulumun mahiyyəti və məzmununu açır, müasir təlim texnologiyalarına əsaslanan bilik verir. Həmin fənlərin tədrisi də orta ümumtəhsil məktəbləri üçün kadr (müəllim) hazırlığına xidmət edir. Məhz buna görə dərs vəsaitində müasir təlimi qabarıq verməsək də, əvvəlki sətirlərdə qeyd etdiyimiz kimi, interaktiv təlim üsullarından da məqsədyönlü şəkildə istifadə etmişik. Belə ki, linqvistik təhlil prosesində qarşıya qoyulmuş didaktik məqsədə yönəldilən “beyin həmləsi”, “diskussiya”, “alqoritmın çıxarılması – analizdən sintezə”, “lingvistik eksperiment”, “Venn diaqramı” və sairə kimi fəal təlim üsullarından istifadə edilib. Dərs vəsaitində verilmiş nəzəri biliyin möhkəmləndirilməsində və şüurlu dərk edilməsində integrativlik xüsusi olaraq qabardılaraq tələbələrin nəzərinə çatdırılıb.

Qeyd etdiyimiz kimi, dərs vəsaitində konkret olaraq Azərbaycan dili fənni üzrə (V-IX siniflər) standartlar şərh edilməyib. Lakin aparılmış linqvistik təhlil və əldə edilmiş nəticələr 4.1; 4.1.2; 4.1.4 (V sinif); 4.1.1; 4.1.2 (VI sinif); 4.1.1; 4.1.2 (VII sinif); 4.1.1; 4.1.2; 4.1.3 (VIII sinif); 4.1; 4.1.1; 4.1.2 (IX sinif) məzmun xətləri üzrə standartları özündə ehtiva edir.

Filologiya, eləcə də ibtidai təhsil fakültələrinin magistrantları bakalavr dövründən Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası üzrə elə hazırlığa malik olmalıdırlar ki, həm müəllim, həm də tədqiqatçı kimi özünü təsdiq etməyi bacarsın. Əgər magistrant dilçiliyin bütün bölmələri üzrə nəzəri biliyi dərinlənən dərk edib, onu şüurlu şəkildə mənimsəyibsə, Azərbaycan dilçiliyinin bütün bölmələri üzrə bacarıq və vərdislərə sahib olubsa, təlim və tədris prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən gələcək, layiqli bir mütəxəssis kimi tanınacaq.

Təbii ki, dilçilik üzrə verilmiş biliklərin mənimsənilməsi və bacarığa çevrilməsi spesifik metod olan linqvistik təhlillə də sıx bağlıdır. Magistrant dilçilik üzrə həm müstəqil tədqiqatçı, həm də hərtərəfli, günün tələblərinə cavab verən müəllim olmaq istəyirsə, linqvistik təhlilə, onun nəzəri və metodoloji əsaslarına yiyələnəlməlidir. Linqvistik təhlilin sadə formaları ibtidai siniflərdən başlanır. Yuxarı siniflərdə isə dilçiliyin hər bölməsi üzrə linqvistik təhlillər aparılır. Lakin ali məktəblərin filologiya, eləcə də ibtidai təhsil fakültələrinin bakalavr pilləsində linqvistik təhlil nəzəri dilçiliyin hər bölməsini daha dərinlənən dərk etməyə yönəldilmiş əsas metod kimi tətbiq edilir. Linqvistik təhlil həmin fakültələrin magistratura pilləsində isə ayrıca bir fənn kimi tədris edilir. Bu da imkan yaradır ki, dilçilik və onun şöbələri üzrə dərin bilik əldə edən, zəruri bacarıqlara yiyələnən tələbə linqvistik təhlilin mahiyyəti, məzmunu, elmi-metodik əsasları haqqında daha mükəmməl bilik və bacarıqlara sahib olsun.

Bu gün cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər təhsilin inkişafında xüsusi tələblər irəli sürür. Cəmiyyətə daha çox mövzunu öyrənən yox, öyrəndiklərini tətbiq etməyi bacaran

şagird, tələbə lazımdır. Linqvistik təhlilə bu cür baxış bucağından yanaşsaq, onun praktik əhəmiyyətinin nə qədər böyük olduğunu sübut etmiş olarıq.

“Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları” dərş vəsaitində aşağıdakı mövzuların məzmun və mahiyyəti işıqlandırılmışdır:

Dil dərslərində linqvistik təhlilin mövqeyi, məqsəd və əhəmiyyəti;

Linqvistik təhlilin elmi əsasları;

Linqvistik təhlilin prinsipləri və metodoloji əsasları;

Linqvistik təhlilin növləri. Fonetik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi-metodoloji əsasları;

Leksik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi metodoloji əsasları;

Qrammatik təhlilin elmi-metodoloji əsasları. Morfoloji təhlilin forma və məzmunca növləri;

Sintaktik təhlilin elmi-metodoloji əsasları. Sadə cümlə təhlilinin forma və məzmunca növləri;

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili. Tabesiz mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili;

Tabeli mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili.

DİL DƏRSLƏRİNDƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİN MÖVQEYİ, MƏQSƏD VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Linqvistika termini latınca **“lingua”** (dil) sözündən və yunan mənşəli **“istika”** şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Dünya dilçilik ədəbiyyatında linqvistika beynəlxalq elmi termin kimi qiymətləndirilir. Xüsusən ingilis və fransız dillərində dil haqqında elm anlayışını bildirmək üçün müəyyən fərqli variantda linqvistika termini işlədilir. Başqa bir mülahizəyə görə, linqvistika termininin məna sərhədi dilçilik termininə nisbətən məhduddur. Dilçilik termini həm təbii, həm də süni dillərin tədqiqi problemlərini əhatə edə bildiyi halda, linqvistika təbii dildən bəhs edir, onun da ancaq müəyyən cəhətini öyrənir.

Nəzəri linqvistika dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri üzrə dil qaydalarını, fonetik, leksik, qrammatik məfhumları, onların funksiyasını, qrammatik quruluşu və s. araşdırırsa, tətbiqi linqvistika alınmış nəzəri biliyin tətbiq edilməsini, nitqdə nə cür reallaşmasını və s. araşdırır. Bir sözlə, fonetik məfhumlar, sözlərin leksik-semantik mahiyyəti, qrammatik məfhumlar və anlayışlar, sintaktik vahidlər bütövlükdə linqvistikanın araşdırdığı və analiz etdiyi predmetlərdir.

Linqvistik təhlil də məhz tətbiqi linqvistika termini ilə bağlı olub, Azərbaycan dili fənninin tədrisində istifadə edilən çox mühüm spesifik təlim metodudur. Linqvistik təhlil termini Azərbaycan dili tədrisi metodikasına aid metodik ədəbiyyatda ilk dəfə Ə.Əfəndizadə tərəfindən “Azərbaycan dili təliminin metodları və onların təkmilləşdirilməsi haq-

qında ” məqaləsində işlədilmişdir. Ə.Əfəndizadə linqvistik təhlili çalışmaları üzərində iş, dil faktları üzərində müşahidə və imla metodları ilə bir sırada dili nəzəri-praktik cəhətdən öyrənməyə xidmət edən, şagirdlərdə ancaq müvafiq bacarıq, vərdislər aşılaraq, verilmiş biliyi möhkəmləndirən metod kimi qəbul edirdi (“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 1, s.12, Bakı, 1978).

Ə. Əhmədov linqvistik təhlil metodunun həm verilən elmi-nəzəri biliyi möhkəmləndirmək, bacarıq və vərdislər aşılaraq xüsusiyyəti ilə bərabər, yoxlama məqsədini də xüsusi olaraq vurğulayır: “... linqvistik təhlilin hər bir növündən müvafiq bölmənin tədrisində verilmiş biliklərin necə mənimsənildiyini yoxlamaq üçün ən əlverişli metod kimi istifadə etmək mümkündür ” (3, səh. 4).

Linqvistik təhlil elə bir metoddur ki, onsuz Azərbaycan dili tədrisini təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Tədris prosesində mövzunun qarşıya qoyulmuş konkret məqsədindən asılı olaraq, dərslərin bütün mərhələlərində linqvistik təhlildən ən əlverişli metod kimi geniş istifadə imkanları var. A.Qurbanov linqvistik təhlilin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Linqvistik təhlil ali məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinə dair faydalı iş formalarından olub, xüsusi tədris əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, linqvistik təhlil prosesində auditoriya əsl dilçilik laboratoriyasına çevrilir, dil hadisə və faktları bədii mətn vasitəsilə əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Bu cür linqvistik təhlil dil hadisələri və qanunlarını tələbələrin daha dərindən və möhkəm qavramalarına kömək edir. Burada tələbələrin dil hadisələrini şüurlu mənimsəməsi, onlara yaradıcı yanaşması, müstəqil iş apara bilməsi və s. kimi keyfiyyətlər də həyata keçirilir (1, s. 32).

Linqvistik təhlilin metod, üsul, vasitə, priyom, yol və s. adlandırılması ilə bağlı Azərbaycan dili tədrisi metodikasında zaman-zaman müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Ağamməd Abdullayev linqvistik təhlili Azərbaycan dili təlimində istifadə olunan yollar sırasına daxil etmiş, onu dərslər tiplərindən asılı olaraq “vasitə”, “məşğələ növü”, “çalışma növü” adlandırmışdır (3, səh. 107).

Linqvistik təhlil həm metod kimi, həm də üsul, priyom kimi istifadə oluna bilər. Bu, hər şeydən öncə dərslər tipindən asılıdır. Əgər müəllim yeni bilik verən dərslər (deduktiv) linqvistik təhlillə tədris edirsə, bu zaman linqvistik təhlil metoddur. Fikrimizcə, bu daha səmərəlidir. Deduksiya (lat. deductio – izah etmək, nəticə çıxarmaq) – əqli nəticənin bir növüdür. Deduksiya elə bir əqli nəticədir ki, verilmiş predmet və hadisələrə əsaslanaraq yeni nəticə hasil edilir. Burada fikir ümumidən konkretə doğru gedir. Deduksiyada müəyyən hökmlərdən istifadə etməklə predmet və hadisələr haqqında yeni bilik əldə olunur.

Əlbəttə, linqvistik təhlillə aparılan deduktiv dərslər tipində digər pedaqoji üsullardan da (müqayisə, müsahibə, diskussiya və s.) məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir (Sonrakı səhifələrdə bu barədə məlumat verilib).

B.Əhmədov linqvistik təhlili nəzəri cəhətdən mənim-sədilmiş biliklərdən şagirdin əməli şəkildə necə istifadə etdiyini aşkara çıxarmağa xidmət edən metod və priyomlar sırasına daxil etmiş və bu metodun mahiyyətini ətraflı şərh etmişdir. Alim ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində “metod” və “priyom” terminlərinin dəqiq elmi şərhini vermişdir: “Təlim metodları dərslə keçilən materialın şagirdlərin şüurunda adekvat şəkildə əks etdirilməsi, fənnin mahiyyətinin başa salınması və

qanunlarının dərk olunması üçün müəllimin tətbiq etdiyi priyomların məcmuyunu, biz deyərdik ki, vəhdətidir... Priyom isə bütün dərs ərzində sabit qalmayan, tez-tez bir-biri ilə müxtəlif şəkildə birləşərək (qarşılıqlı əlaqəyə girərək) tədris materiallarının məzmununu açan pedaqoji anlayışdır”. (6, səh. 79-80)

Rus dili metodikasının görkəmli alimi A.V.Tekuçevin linqvistik təhlili “metod”, “üsul”, “iş növü” adlandırması ilə bağlı mühakimələri maraq doğurur. Alim fikirlərini bu cür əsaslandırır: “ Rus dili metodikasında bir təlim vasitəsini metod, bir başqasını üsul adlandırmaq qəbul edilmişdir. Lakin metod və üsul arasındakı sərhəd şərti olaraq praktik şəkildə müəyyənləşdirilə bilər... Müqayisəni bir istifadə məqamında üsul, digərində metod adlandırmaq daha düzgündür” (7, səh. 70).

A.V. Tekuçevin fikirləri də təsdiq edir ki, linqvistik təhlildən də həm metod, həm üsul kimi istifadə etmək mümkündür.

H.Balıvey linqvistik təhlilin rolunu yüksək qiymətləndirmiş və onu dil dərslərində ən çox istifadə edilən spesifik metod saymışdır: “ Linqvistik təhlil əslində dil materiallarını analiz etməyin ən geniş yayılmış formasıdır. Linqvistik təhlil, əsasən, tətbiqi metodlar sırasına daxil edilsə də, bütün dərslərdə, bütün rəngarəng şəraitlərdə bu və ya digər şəkildə istifadə edilə bilən mətnin və ya cümlənin analiz formasıdır... Düzgün təşkil edilmiş linqvistik təhlillər şagirdlərin təfəkkürünü, müstəqil düşünmək, tədqiqatçılıq qabiliyyətini artırır, iradəsinin, diqqətinin tərbiyə olunmasını təmin edir. Bu üsul vasitəsilə dil materiallarının təkrarı, möhkəmləndirilməsi və şagirdin

biliyinin, bacarığının yoxlanılması təmin edilə bilər” (4, səh. 177-78).

Linqvistik təhlil tədris edilən nəzəri materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə, mahiyyətin dərinədən dərk olunmasına şərait yaradır. Bu metod vasitəsilə tələbədə analitik qabiliyyət formalaşır. Tələbə ayrı-ayrı dil faktları və hadisələrini təsnif edə bilir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini, fərdi dil hadisələrinin spesifik əlamətlərini müəyyənləşdirməyi bacarır. Linqvistik təhlil problemli təlimi həyata keçirmək üçün geniş imkanlar açır, tələbələrə müstəqil işləməyə alışdırır, onların fikri fəaliyyətini gücləndirir. Linqvistik təhlil Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili inteqrasiyanın (eləcə də fənlərarası) yaranmasında istifadə edilən ən səmərəli metoddur. Bu fikirləri yekunlaşdırsaq, linqvistik təhlilin Azərbaycan dili dərslərindəki xüsusi mövqeyini, məqsəd və əhəmiyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

I. Linqvistik təhlil tətbiqi metod kimi Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsaslarının şüurlu şəkildə dərk edilməsini şərtləndirir. Bu metodun köməyi ilə verilmiş nəzəri bilik, konkret dil faktlarına aid qaydalar daha dərinədən dərk edilir, mənimsədilir. Linqvistik təhlil hər hansı yeni məlumat və anlayışın faktlar əsasında dəqiq, aydın və dərk edilərək çatdırılmasına kömək edir.

Tutaq ki, morfologiya bölməsinin tədrisinin başlanğıcında müəllim sözün leksik və qrammatik mənalarının dərinədən mənimsədilməsi üçün belə bir cümləni təhlil edir: **Kitabların səhifələri yapışdırılmışdır.** Müəllim əvvəl həmin sözlərin leksik mənasını və mənşəyini tələbələrdən soruşur (leksikologiya bölməsi ilə əlaqə yaranır). Məlum olur ki, **kitab** ərəb mənşəli söz olub, üzərində hər hansı bir

mətn olan vərəqlərin bir araya gətirilərək tikilib cildlənmiş nəşriyyat növüdür, oxumaq üçün istifadə olunan vəsaitdir (əşyadır); **səhifələri** ərəb mənşəli söz olub, kitab vərəqinin (yaxud jurnal, qəzet, dəftər və s.) bir üzüdür (əşya anlayışını bildirir); **yapışdırılmışdır** (milli sözdür) – bitişdirmək xassəsi olan yapışqanla və ya başqa yapışdırıcı maddə ilə bir şeyin başqa bir şeylə bitişdirilməsidir, hərəkət, iş anlayışını bildirir (səhifəni kitaba bitişdirmək).

Sonra həmin sözlərin hansı nitq hissələri olduğu müəyyənləşdirilir. Beləliklə, müəyyən olunur ki, **kitabların** – isimdir, əşya bildirir, nəyin? sualına cavab verir, quruluşca sadədir, ümumi isimdir, kəmiyyətə çoxluq anlayışını bildirir, konkret isimdir, yiyəlik haldadır, sintaktik vəzifəsi özündən sonrakı (səhifələri) sözlə birlikdə mürəkkəb mübtədər.

Səhifələri – isimdir, əşya bildirir, nə? sualına cavab verir, quruluşca sadədir, ümumi isimdir, cəmdədir, konkretir, adlıq haldadır (**-i** III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisidir), sintaktik vəzifəsi özündən əvvəlki sözlə (kitabların) birlikdə (III növ təyini söz birləşməsi) cümlənin mürəkkəb mübtədəsi olmaqdır.

Yapışdırılmışdır – feildir, nə edilmişdir? sualına cavab verir, lüğəvi məna növünə görə iş felidir, quruluşca düzəlmədir (sözün kökü “yapış” felidir; **-dır** şəkilçisi təsirsiz feildən təsirli feil yaradan şəkilçi, **-il** məchul növün şəkilçisi, **-miş** nəqli keçmiş zaman şəkilçisi, **-dır** (axırıncı) şəkilçisi isə III şəxsə aid olan şəxs şəkilçisidir), təsirsiz feildir, təsdiqdədir, qrammatik məna növünə görə məchul növdədir, xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanındadır, III şəxsin təkindədir, sintaktik vəzifəsi isə xəbərdir.

Beləliklə, linqvistik təhlil aydınlaşdırır ki, istər morfologiyanın, istərsə də leksikologiyanın obyektı sözdür. Lakin leksikologiyada sözün konkret mənası araşdırılır. Bu məna tək-tək sözlərə aiddir. Qrammatik məna isə tək-tək sözlərə deyil, çox böyük sözlər qrupuna aiddir. Sözün qrammatik mənası isə hər cür konkretlikdən məhrum, olduqca mücərrəd və sözlərin cümlə daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək kəsb etdiyi əlavə mənalara deyilir. İstər sözün leksik mənası, istərsə də qrammatik mənası cümlə daxilində öz həqiqi sübutunu tapır.

II. Linqvistik təhlil analitik qabiliyyəti formalaşdırır və inkişaf etdirir. Linqvistik təhlillə oxşar dil faktları və hadisələrin özünəməxsus cəhətlərini seçmək, onları fərqləndirə bilmək bacarığı yaranır.

III. Linqvistik təhlil tələbədə müstəqillik, tədqiqatçılıq qabiliyyəti yaradır və inkişaf etdirir. Verilmiş nəzəri biliyə əsaslanan tələbə yenisini müstəqil olaraq axtarır, tədqiqatçı kimi fikri fəaliyyətini gücləndirir. Sadə əməliyyatdan daha mürəkkəbinə doğru inamla addımlayır. Linqvistik təhlil prosesində tələbə ümumiləşdirmə aparır, dil faktlarını tutuşdurur, onları sistemləşdirir. Məlum biliyə söykənərək dil qaydalarını daha da konkretləşdirir və yeni öyrənəcəyi nəzəri biliyi praktik şəkildə əldə edir. Müəllim linqvistik təhlildən yeni bilik verən metod kimi istifadə edə bilər. Həmçinin digər üsullardan (xüsusilə müqayisə üsulundan) da zəruri tələb əsasında faydalanmaq olduqca əlverişlidir.

H. Balıyev müqayisə üsulu ilə bağlı yazırdı: “Müqayisəyə əl atarkən müəllim bir-birindən ayrılmayan bir neçə məsələləri həll etməyə girişdiyini bilməlidir ki, onlar da aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin əvvəllər qazandığı biliklərə istinad etməklə yenini şüurlu mənimsətmək;

2. Problem-situasiya yaratmaqla şagirdlərin müstəqilliyini inkişaf etdirmək;

3. Şagirdlərin keçmiş bilik və bacarıqları nə dərəcədə yadda saxladıqlarını müəyyənləşdirmək, əvvəlki məlumatları bir daha dəqiqləşdirmək və dərinləşdirmək;

4. Keçmiş və yeni bilikləri dəqiq müqayisə edib, onların oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaqla təfəkkürlərini inkişaf etdirmək, interferensiyanın mənfi təsirindən onları azad etmək;

5. Keçmiş və yeni bilikləri vahid sistem halında birləşdirmək. (4, səh. 162)

Tutaq ki, yeni dərs “Mübtəda budaq cümləsi”dir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, linqvistik təhlildən yeni bilik verən metod kimi istifadə edilə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlilə cəlb etmək olar:

1. Ərtoğrulun böyük fədakarlığı hamıya məlum oldu.

2. Hamıya məlum oldu ki, Ərtoğrul böyük fədakardır.

Birinci cümlə məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir, sadə cümlədir, bütövdür, cüttərkipliklidir, genişdir. Sonra cümlənin qrammatik əsası müəyyənləşdirilir (mübtəda və xəbər). Sintaktik əlaqələrdən asılı olaraq, cümlə üzvlərinə suallar verməklə aydınlaşır ki, “məlum oldu – xəbər; nə məlum oldu? – Ərtoğrulun böyük fədakarlığı – III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mürəkkəb mübtədadır.

İkinci cümlə oxunduqdan sonra müəyyənləşdirilir ki, bu cümlə iki komponentdən ibarətdir (Hamıya məlum oldu. Ərtoğrul böyük fədakardır), quruluşca mürəkkəbdir. Eyni zamanda müqayisə üsulundan istifadə etməklə aydın olur

ki, bu cümlələrdə quruluş fərqi olsa da, məzmun eynidir. Həm də birinci cümlə ikinci cümlənin sadələşmiş formasıdır. Müqayisə üsulu əvvəl alınmış nəzəri biliyi bir daha möhkəmləndirir, sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlənin əsas fərqlərini yada salır. Hər şeydən əvvəl, tələbə mübtədə haqqında əldə etdiyi nəzəri biliyə əsaslanaraq mübtədə budaq cümləsini şüurlu şəkildə dərk edir. Ən ümdəsi bu yeni nəzəri məlumatı məlum biliyə əsaslanaraq əldə edir. İstiqamətləndirici suallar vasitəsilə şagird mübtədanın cümlədəki funksiyası, sualı, quruluşu, ifadə vasitələrini təkrar etməklə möhkəmləndirir. Təhsilalan xatırlayır ki, mübtədə qrammatik cəhətdən cümlənin digər üzrlərindən asılı olmayan, adlıq halda işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunaraq cümlədə haqqında danışılan şəxsi, əşyanı bildirir. Həmin şəxsin, əşyanın əlaməti xəbərdə öz ifadəsinin tapır. Mübtədə kim?, nə?, bəzən də hara? suallarından birinə cavab verir.

Mübtədanın ifadə vasitələri çox genişdir. Əsasən, isimlə, şəxs əvəzliyi, təyini söz birləşmələri, məsdər, məsdər tərkibləri, substantivləşmiş sifət, say, feli sifət, feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur.

İkinci cümlənin birinci komponentində mübtədə yoxdur. Həmin cümlənin xəbərindən sual verilir: məlum oldu – nə? Nə sualına cavab olan cümlə üzvü orada yoxdur. Həmin sualın cavabı ikinci cümlədən aydınlaşır. Və şagird müstəqil şəkildə dərk edir ki, mübtədə budaq cümləsi baş cümlənin mübtədası haqqında daha geniş təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə işlədilir. Ya baş cümlədə buraxılmış mübtədanı əvəz edir, ya da baş cümlədə “o” əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı aydınlaşdırmağa xidmət göstərir (O da hamıya məlum oldu ki, Ərtoğrul böyük fədakardır).

Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində mübtəda var və “o” əvəzliyi ilə ifadə olunub. Məlum oldu – nə? O . Lakin “o” əvəzliyi nəyin məlum olduğunu dəqiqliyi ilə çatdırma bilmir. Deməli, əlavə izah verməyə, aydınlaşdırmağa ehtiyac var. Budaq cümlə həmin ehtiyacı ödəyir, yəni “Ərtəgrulun böyük fədakar” olduğu fikrini çatdırır.

Həmçinin dərsliklərdəki və eləcə də müəllimin özünün tərtib etdiyi çalışmalardan və cümlələrdən istifadə etməklə mübtədanın müxtəlif nitq hissələri, söz birləşmələri, tərkiblərlə ifadə edilməsinə aid sintaktik təhlillər vermək, sadə cümlələrdən mübtəda budaq cümləsi yaratmaq mümkündür. Linqvistik təhlillər aparmaqla mübtəda və mübtəda budaq cümləsinin funksiyasını şüurlu şəkildə mənimsətmək daha effektivdir.

IV. Linqvistik təhlil təlim prosesində problem-situasiya (əqli hücum) yaratmaqda və onun həyata keçirilməsində istifadə edilən ən mühüm metodlardandır. A. Abdullayev yazırdı: “ Dərsdə problem-situasiya yaratmaq mühüm didaktik priyomdur, çünki bu, uşaqların gərgin təfəkkür fəaliyyəti üçün şərait yaradır; onları düşünməyə, dərsi şüurlu mənimsəməyə və axtarmağa alışıdır. Bunun nəticəsidir ki, şagirdlərdə dərkətmə və hər şeyi dərinlən bilmək həvəsi əmələ gəlir, qarşıya qoyulmuş problemin açılmasına yönəldilən zehni fəaliyyət üçün stimulyarlanır” (2, s. 96).

Müəllim fonetik məfhumları şagirdlərə daha dərinlən mənimsətmək, əldə edilmiş nəzəri biliyi praktikada yoxlamaq üçün fonetik təhlil prosesində problemlili təlimi də (beyin həmləsi) həyata keçirə bilər. Bu məqsədlə “motor” sözü fonetik təhlilə cəlb edilir.

Bu zaman xatırlatma aparılır ki, rus və Avropa dillərindən alınmış bəzi sözlər “o” ilə yazılır, ancaq [a] kimi tələffüz edilir. Məsələn, proqram [praqram], protokol [pratakol], apostrof [apastrof], motor [mator] və s.

Motor sözünün təhlili əsnasında müəllim təhsilalanları düşünməyə, təfəkkür fəaliyyətini inkişaf etdirməyə, dərsi şüurlu olaraq mənimsəməyə və axtarmağa alışdırmaq üçün belə bir sualla müraciət edir: Nə üçün “ motor, protokol, proqram, apostrof ” sözlərini tələffüz edəndə “o” [a] dəyişməsi baş verir, ancaq “kosmos, opera, orden, order, filoloq “ sözlərində yox?

Axtarış aparən tələbələrin zehni fəaliyyəti üçün stimulyarandır. Və o dərk edir ki, əvvəlki dörd sözdə həmin saitlər vurğu altına düşmür, lakin “ kosmos, opera, orden, order ” sözlərində isə vurğu birinci hecanın (o), filoloq sözündə “o” saitin (ikinci hecadakı “o” saitin) üzərinə düşür. Əlbəttə, vurğu və heca haqqında əldə edilmiş biliklər də yada salınmalı və möhkəmləndirilməlidir.

V. Linqvistik təhlil fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın qurulmasında olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Fəndaxili əlaqə tədris edilən bütün fənlərin ayrı-ayrı bölmə və şöbələri, həmçinin mövzuları və onların tərkib hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir, mövzuların dərk edilməsi və möhkəmləndirilməsini təmin edir. Azərbaycan dilçiliyinin ayrı-ayrı bölmələri arasındakı əlaqənin təlim praktikasında daha çox tətbiq olunan növü retrospektiv fəndaxili əlaqədir. Bu zaman əvvəl tədris edilmiş mövzularla, nəzəri məlumat və anlayışlarla əlaqə yaradılır, eləcə də bölmələrlə inteqrasiya qurulur.

Ədəbiyyat və Azərbaycan dili kimi bir-birinə çox doğma olan bu iki fənn arasında əlaqənin düzgün və

zamanında qurulması təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təminat verən ən mühüm pedaqoji üsullardan biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. İstər dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri və mövzuları, istərsə də ədəbiyyat fənni ilə əlaqəsi elə qurulmalıdır ki, zərurətdən yaransın, boşluq hiss olunmasın. Ayrı-ayrı mövzular bir-biri ilə elə əlaqələnməlidir ki, sanki bir bütövdür, tamdır. Qoyulan suallar və verilən cavablar onları vahid bir mövzu kimi mənimsətməyə xidmət göstərməlidir. Linqvistik təhlil Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri arasında əlaqənin qurulmasında istifadə edilən ən səmərəli metodlardan biridir.

Aşağıdakı bayatını linqvistik təhlilə (morfoloji təhlil) cəlb edirik:

Açılmışam gül kimi,
Oxuram bülbül kimi.
Dəymə mənim könlümə,
Sarallam sünbül kimi.
(*Bayatı*)

Bayatı oxunur və birinci sözdən başlayaraq morfoloji təhlil aparılır:

Açılmışam – qrammatik mənasına görə feildir; sualı – nə etmişəm?; quruluşca düzəltmədir; təsdiq feildir; təsirsizdir; qayıdış növdədir; xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanındadır; I şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsinə görə xəbərdir.

Gül – qrammatik mənasına görə isimdir; sualı – nə? quruluşca sadədir; ümumidir; konkretir; adlıq halındadır; **gül** leksik vahidi özündən sonrakı **kimi** qoşması ilə birlikdə **necə?** sualına cavab verərək cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi çıxış edir.

Kimi – qrammatik mənasına görə qoşmadır; bənzətmə qoşmasıdır; **gül** ismi ilə birlikdə tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsini icra edir.

Yalnız bu misra ilə həm fəndaxili, həm fənlərarası inteqrasiya qurmaq olduqca zəruridir. Fəndaxili əlaqənin qurulmasını nəzərdən keçirək:

Açılmaq feili həm də məchul növ feil kimi işləyə bilər – Qapı açıldı. Oxşar dil faktları, təsirli və təsirsiz feillər yenidən təkrarlana bilər.

Gül leksik vahidinin omonimliyi haqqında fikir mübadiləsi aparılmaqla leksikologiya bölməsi ilə əlaqə qurulur, onun həm isim, həm də feil kimi semantik tutuma malik olduğu konkret nümunələrlə izah edilir, təhsilalan axtarısa sövq edilir, onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirilir. Məsələn, Ağlasan, hönkür ağla, Gülsən qəhqəhə çək, **gül** (B. Vahabzadə). Bir **gülü** yox, güllərin çələngini sevirəm (B. Vahabzadə). Aşıqəm, əmrini ver aşıqı-nalanə, **gülüm!** (N. Gəncəvi). Nümunə kimi verdiyimiz misralardan çıxış edərək Azərbaycanın dahi şairləri ilə bağlı qısa sorğu da aparıla bilər, əlbəttə ki, vaxtdan düzgün istifadə edilsə. Bundan əlavə, I şəxsin (tək) mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmiş **gülüm** sözünün poetik-semantik tutumundan, bədii xitab olaraq dilin qrammatik səviyyəsində obrazlılıq, ekspressivlik yaradan poetik kateqoriya kimi yüksək bədii siqlətdən, estetik zövq aşılamasından da məqamında izah vermək yaxşı olardı.

Həmçinin **kimi** qoşmasının omonimliyi də diqqətə çatdırılır, qeyri-müəyyən əvəzlik, bənzətmə və məsafə, zaman mənalərini bildirən qoşma kimi işləndiyi bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələrlə şərh edilir. O da qeyd edilir ki, bənzətmə qoşması çox güclü poetik fiqurlardan

olan təşbehin formalaşmasında (müfəssəl təşbehin) geniş istifadə olunur. Bayatının lirik qəhrəmanının zəngin mənəvi dünyası, emosional ovqatı məhz təşbeh vasitəsilə daha qabarıq şəkildə tərənnüm edilir.

Nümunələri nəzərdən keçirək: Müqayisə bildirir: İstəyirəm döyüşəm qayaların başında düşmənlə **qartal kimi** (B. Vahabzadə).

Zaman bildirir: Bir dözmüsən, bir də döz, Gələn **payıza kimi** (Bayatı).

Məsafə bildirir: Burdan **Təbrizə kimi**, Qar yağır dizə kimi (Bayatı).

Qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi işlənir: **Kimi** kurorta getmişdi, **kimi** Xəzərin yamyaşıl, duzlu, ilıq suyunda sərinləndirdi (İ. M.).

Kimi qoşmasının sinonimliyi də nəzərə çatdırılmalıdır. Semantik tutumu bənzətmə ifadə edirsə, **tək**, **qədər** qoşmaları ilə də sinonimlik yaradır. Məsələn, Lalə **tək (kimi)** qızarmaq üz qaydasıdır (*M.P.Vaqif*).

Beləliklə, bayatının birinci misrasının morfoloji təhlili müstəvisində mövzulararası (qayıdış və məchul növ feillər), dilçiliyin leksikologiya, sintaksis bölmələri ilə (fəndaxili), ədəbiyyat fənni ilə (fənlərarası) əlaqə quruldu.

İkinci misra oxunur. **Oxuram** – qrammatik mənasına görə feildir; sualı – nə edirəm?; quruluşca sadədir; təsdiqdədir; təsirlidir (nə oxuyuram? – mahnı, nəğmə); məlum növdədir; xəbər şəklinin indiki zamanındadır; I şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsi isə xəbərdir. Elə bu məqamda əlaqə yaradılmalıdır. Sual verilir: niyə **oxuyuram** yox, **oxuram**? Səsdüşümü hansı səbəbdən yaranmışdır? (Şagirdin fikri fəaliyyəti də güclənir)

Fonetika bölməsi, eləcə də ədəbiyyat fənni ilə əlaqə yenə də qaçılmaz olur. Bayatıda səsdüşümü hadisəsinin hecaların sayı ilə bağlı olduğu üzə çıxır. İzah edilir ki, folklor ədəbiyyatının lirik növünün ən geniş yayılmış bayatı janrı heca vəzninin yeddilik bölgüsündə yaradılır. Bu səbəbdən bayatının ikinci və dördüncü misrasında səsdüşümü hadisəsi baş vermişdir. Həmçinin o da qeyd edilir ki, bayatı canlı xalq deyim tərzinə uyğundur.

Axırıncı misradakı **sarallam** feli xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanındadır. Bu feildə də həm səsdüşümü (eliziya), həm də assimilyasiya (səslərin məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxınlaşıb uyğunlaşması) hadisəsi baş vermişdir. Bu cür fonetik hadisələr şifahi dil, xüsusən folklor ədəbiyyatı üçün daha xarakterikdir. Məsələn,

Əzizim, mən də **gəlləm**,
Su **ollam**, bəndə **gəlləm**.
Qoşullam çarvadara
Sən olan kəndə **gəlləm**.
(*Bayatı*)

Bülbül – grammatik mənasına görə isimdir; sualı – nə? ; quruluşca sadədir; ümumidir; təkdir; konkretidir; adlıq haldadır; sintaktik vəzifəsi isə **kimi** qoşması ilə birlikdə təzi-hərəkət zərfliyidir.

Kimi – grammatik mənasına görə qoşmadır. Bu haqda danışıldığına görə təkrara ehtiyac duymuruq.

Digər misralar da morfoloji təhlilə cəlb edilir, zəruri və məqsədyönlü əlaqələr qurulur.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, linqvistik təhlil prosesində fəndaxili və fənlərarası əlaqənin qurulmasında

çox ciddi nöqsanlar mövcuddur. Demək olar ki, əlaqənin qurulması unudulur.

Linqvistik təhlil haqqında verdiyimiz qeydlər Azərbaycan dili təlimində onun mövqeyi, əhəmiyyəti və məqsədini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Ə.Əhmədov yazır: “Aydındır ki, linqvistik təhlil elmi-metodik cəhətdən düzgün qurulduqda, necə deyərlər, bilik üstünə bilik qalanır. Əks halda, təhlil məqsədsiz işə çevrilir”. (3, s. 6)

Linqvistik təhlilin məqsədsiz işə çevirilməməsi üçün müəllim əməli fəaliyyətini düzgün qurmalı, linqvistik təhlillər üçün elə mətnlər seçməlidir ki, təlim səmərəli olsun.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A. Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1986
2. A. Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978
3. A. Abdullayev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1951
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, 1980
5. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
6. H. Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007
7. B.Əhmədov. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. “Maarif”. Bakı, 1974
8. A.B.Текучев. Методика русского языка в средней школе. Москва, 1980

LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN ELMİ ƏSASLARI

Dil öz xarakter və təbiətinə görə işarələrdən ibarətdir. Bu işarələrin – sözlərin əsasını zəngin və rəngarəng mənalar təşkil edir. Dil işarələri zəncirvari, möhkəm vəhdət yaradaraq mürəkkəb sistemlərdən ibarətdir. Sübut olunub ki, geniş mənada dil sistemlər sistemidir. Bu sistemlərin hər biri sadə və mürəkkəb cəhətlərlə, xüsusi qayda və qanunlarla səciyyələnir. Sistemi yaradan və zəncirvari həlqələrlə birləşən dil vahidləri – səs, söz, söz birləşməsi, cümlə və məndir. Qeyd etdiyimiz dil vahidləri dilin ayrı-ayrı yaruslarını, bölmələrini yaradır və beləliklə, dil sistem halında formalaşır. Dil vahidləri dilçiliyin müxtəlif şöbələrinin obyektidir. Linqvistik təhlilin elmi əsaslarını da məhz dilçiliyin nəzəri şöbələri təşkil edir – fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, onomologiya, semasiologiya, söz yaradıcılığı, qrammatika (morfologiya və sintaksis), üslubiyyat.

Dilçiliyin bir bölməsi olan **fonetika** dil səslərinin əmələ gəlməsini, bir-birinə münasibətini, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindəki funksiyasını, səslərin keyfiyyət və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiətini, qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəsidir. Təcrid edilmiş halda heç bir mənası olmayan dil səsləri müəyyən bir sıra ilə birləşib söz əmələ gətirərək, tələb olunan fonetik amillərlə (vurğu, intonasiya və s.) formalaşaraq insanlar arasında fikir mübadiləsini mümkün edir. Fonetika dilin tarixini öyrənməyə, sözlərin etimologiyasını aydınlaşdırmağa və dilləri müqayisə edərək onlar

arasındakı qohumluğu və ya fərqləri müəyyən etməyə geniş imkanlar açır. Fonetika həmçinin başqa dillərdən alınmış sözlərin dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşdırmaqda böyük rol oynayır. Fonetika orfoqrafik və orfoepik qaydaların mənimsənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Daha sadə desək, əlifba düzəltmək, orfoqrafiya qaydalarını tənzim etmək, həm də bunları təlim etmək, düzgün tələffüz əsaslarını müəyyənləşdirmək və öyrətmək, başqa dilləri öyrənmək, loqopedləri təlim etmək və digər əməli məqsədlər üçün dilin səs tərkibini və fonetik qanunlarını öyrənmək çox zəruridir. Bunlar eyni zamanda səslərin dəyişmə, əvəzlənmə, düşmə, artma qanunlarını, tarixi inkişaf yollarını nəzəri cəhətdən tədqiq etmənin zəruriliyini doğurur.

Fonetikada səslə hərfin fərqi, orfoepik normalar, orfoqrafik qaydalar, heca, hecanın tipləri, vurğu və onun növləri nəzəri cəhətdən araşdırılır.

Leksikologiyanın əsas məqsədi dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdən ibarətdir. Buna görə də leksikologiyaya həmçinin sözlərin məna xüsusiyyətlərindən bəhs edən şöbə də daxil edilir ki, bu şöbə də ayrılıqda semasiologiya adlanır. Leksikologiya nın əsas məqsədi sözün mahiyyəti və tərkibini, sözlərin mənasını və çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada eyni zamanda sözlərin yaranması və formalaşması tarixi, müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin hansı yollarla yarandığı, zənginləşdiyi və inkişaf tarixi də araşdırılır. Leksikologiya həmçinin dilin lüğət tərkibini onun aktiv və passiv fondu baxımından tədqiq edir, işlənmə dairəsinə görə sözlərin qruplarını:

arxaizmlər, tarixizmlər, dialektizmləri nəzərdən keçirir, neologizmlərin, terminlərin yaranması qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir. Leksikologiyada lüğət tərkibinin ifadəliliyi və üslubi cəhətləri, dildə onun şifahi və yazılı nitqə aid xüsusiyyətlərini əks etdirən üslubi formalar nəzərdən keçirilir, dilin leksik tərkibindən istifadə imkanları da öyrənilir. Leksikologiyanın tərkib hissəsini təşkil edən **frazeologiya** bölməsində frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi, inkişafı və istifadə yolları, mənaca qrupları araşdırılır.

Dilçiliyin **onomalogiya** bölməsinin tədqiqat obyekti: dilimizin leksik tərkibindəki xüsusi sözlərin müxtəlif cəhətlərini araşdırmaq; xüsusi sözlərin mənşəyini, areallığını, dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək; xüsusi sözlərin quruluşunu, yaranma yollarını, semantikasını, dildəki poetik məqamlarını araşdırmaqdır. Həmçinin onomalogiya şöbəsində xüsusi sözlər təsnif edilir, onların üslubi, poetik xarakteri açıqlanır. A.Qurbanov onomastik vahidlərin təsnifatı prinsipindən bəhs edərək yazırdı: “Dilin başqa vahidlərində olduğu kimi, onomastik leksikanın da təsnifində müəyyən prinsiplərə əsaslanılır. Onomastik vahidlər təsnif olunarkən, əsasən, mənə və məzmun nəzərə alınmadır. Belə ki, eyni xarakterə malik və eyni səciyyəli mənəni bildirən onomastik vahidlər xüsusi cərgədə və müəyyən başlıq altında qruplaşdırılır. Deyilən cəhətlər nəzərə alınaraq dilimizdəki xüsusi sözləri (onomastik vahidləri) hələlik aşağıdakı müstəqil qruplara bölmək olar:

1. Antroponimlər.
2. Etnonimlər.
3. Toponimlər.
4. Hidronimlər.

5. Zoonimlər.

6. Kosmonimlər.

7. Ktematonimlər.

Ümumlinqivistik təlimdə bu cür qruplaşdırma, eyni zamanda onomalogiyanın yarım qrupları kimi də adlandırılır” (4, s. 276-277).

Semasiologiya şəbəsi sözlərin leksik, semantik və qrammatik mənalarını; sözün mənasının dəyişməsi və inkişafı; sözün mənasının genişlənməsi və daralması; sözün məcazi mənada işlənməsi; məcazlar sistemi; sözlərin tək və çoxmənalılıq; sözlərin məna qrupları – omonim, antonim, sinonimlər və onların əmələgəlmə və inkişaf xüsusiyyətlərini, üslubi məqamlarını araşdırır.

Söz yaradıcılığı bölməsində leksik, morfoloji və sintaktik yolla sözlərin yaranması tədqiq edilir.

Dilçiliyin ən zəngin və nisbətən mürəkkəb bölməsi **qrammatikadır**. Konkret maddi-əşyavi mənasını nəzərə almadan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişmək qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi qrammatika adlanır. Qrammatika sözü yunanca “qrama” (hərf) və “tika” (aid) sözündən götürülmüş, “hərfə, yazıya aid” mənalarını bildirmişdir. Qrammatika mənşəcə ona görə yazı anlayışı ilə bağlı olmuşdur ki, ilk qrammatika əsərləri yazılı materialların üzərində aparılan filoloji işlərin nəticələri kimi meydana gəlmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu əsərlər məktəblərdə bir tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuş və qrammatika adlandırılmışdır. Bəzən qrammatika termini, ümumiyyətlə, dilçilik termininin sinonimi kimi işlənir. Qrammatika sözü həm dilçilik termini kimi, həm dilin qrammatik quruluşu, həm də ondan bəhs edən elm kimi başa düşülür.

Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir.

Qrammatikanın başqa dilçilik sahələri ilə müqayisədə özünəməxsus spesifik cəhətləri vardır. Onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri mücərrədlikdir. Bu xüsusiyyət hətta dilçiliyin konkret sahələrindən sayılan leksikologiyada özünü göstərir. Məsələn, **gül** dedikdə, hər hansı konkret bir gülü nəzərdə tutduğumuz kimi, yer üzündə olan bütün gülləri də nəzərdə tuturuq. Həmçinin onlar rənginə, quruluşuna və s. görə də fərqlidir. Lakin qrammatika nəinki güllərin müxtəlifliyini nəzərə almır, hətta o güllə tikan, çay, dağ, insan, ağac, azadlıq, mübarizə, tufan, gurultu arasında heç bir fərq görmür. Daha doğrusu, bunlar hamısı qrammatika üçün sözün ən geniş mənasında əşya bildirən sözlərdir.

Qrammatikanın 2-ci əsas cəhəti ümumiləşdirmədir. Yəni ümumi qaydalar tək-tək sözlərə deyil, sözlər qrupuna aid edilir.

Hər hansı bir dilin qrammatikası onun qrammatik quruluşunu öyrənir. Qrammatik quruluş sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusuna deyilir. Bu qaydalar sözlərin hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, zaman, şəxs, şəkil üzrə dəyişmələrini və tabelilik, tabesizlik, uzlaşma, yanaşma, idarə əlaqələri ilə birləşmələrini və s. əhatə edir.

Dilin öz varlığını mühafizə edə bilməsi qrammatik quruluşun xidmətidir. Yalnız qrammatik quruluş dilin mahiyyətini ifadə etməyə qadirdir. Qrammatik quruluş

dilin, fikrin əsasıdır. Fikir, nitq ancaq onunla reallaşır. Böyük rus alimi, filosofu M.V.Lomonosov yazırdı: “Bütün elmlərin qrammatikaya böyük ehtiyacı vardır. Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix anlaşılmazdır”.

Düzdür, dilin fonetik, leksik vahidləri də böyük əhəmiyyət daşıyır, lakin onlar ayrılıqda hələ dil demək deyil. Bu dil vahidləri dil üçün sadəcə tikinti materiallarıdır.

Qrammatika morfolojiya və sintaksis şöbələrindən ibarətdir. Tarixən qrammatikaya fonologiya (fonetika), morfonologiya, orfoqrafiya, dialektologiya, etimologiya şöbələri də daxil olunmuşdur. Dilçilik elminin son nailiyyətləri isə təsdiq edir ki, qrammatika morfolojiya və sintaksis şöbələrini əhatə edir. Morfolojiya sözlərin qrammatik mənələrindən, dəyişməsindən, müxtəlif şəkillərə düşməsindən, kök və şəkilçi morfemdən, qrammatik kateqoriyalar, onların mahiyyəti və əhəmiyyəti, ümumi və xüsusi kateqoriyalardan, nitq hissələrindən bəhs edir.

Biz bir-birimizlə fikir mübadiləsi edirik. Fikrimizi isə cümlələrlə çatdırırıq. Cümlələr isə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunur. Söz birləşmələri (sərbəst) – feili və ismi birləşmələr, qeyri-təyini ismi birləşmələr, sintaktik əlaqələr, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri, cümlə üzvləri, cümlələr, onların quruluşu, sadə cümlənin struktur-semantik tipləri, həmcins üzvlər, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər, mürəkkəb cümlələr, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr, baş və budaq cümlələr, növləri isə qrammatikanın ikinci ən böyük bölməsi olan sintaksisdə araşdırılır.

Dilçiliyin bir bölməsi olan **üslubiyyat** üslublar haqqında elm sahəsidir. Linqvistik üslubiyyatın obyektı dilin

üslubi quruluşudur. Bu üslubiyyat dilin funksional cəhətləri ilə məşğul olur, onun bütün vahidlərinin düzgün işlənməsini müəyyənləşdirir. Üslubiyyatda söz, ifadə, cümlə üslubi meyarla ölçülür və öyrənilir. Burada üslub və üslublar sisteminin təşkili, onun səciyyəvi əlamətləri elmi-üslubi süzgəcdən keçirilir.

Qədim hindlilər üsluba nitqin zahirî əlaməti, onun bəzəyi kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında təlim hesab etmişlər.

Linqvistik üslub sözlərin seçilməsinə, işlənilməsinə və nitqin sintaktik normalarına uyğun olaraq qurulur. Bununla bərabər, nitqdə aydınlıq, düzgünlük, dəqiqlik, təbiilik, təmizlik, yığcamlıq, zənginlik, axıcılıq, ifadəlilik... kimi üslubi normalar zərurət təşkil edir. Bunların birinə düzgün əməl edilməməsi ədəbi dilin üslublarına xələl gətirə bilər.

Dilçiliyin bölmələri və onların obyektləri ilə bağlı verdiyimiz yığcam arayış onu deməyə əsas verir ki, linqvistik təhlil metodunun səmərəliliyi məhz elmi-nəzəri məlumatdan qaynaqlanır.

Ədəbiyyat

1. A. Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2003
2. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 2007
3. S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 2007
4. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı, 2007

5. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Bakı, 2007
6. Ə. Abdullayev. Sintaksisin aktual məsələləri. Bakı, 1987
7. H. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1977
8. Q.Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.
9. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010

LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN PRİNSİPLƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Yunan mənşəli metod (**methodos**) semantik tutumuna görə, əsasən, “ elmə yol, tədqiqat yolu, təlim yolu, idrak yolu, üsul, vasitə, axtarış ” deməkdir. Metod olduqca geniş anlayışdır. İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində bu dil vahidindən həm ümumişlək söz, həm də termin kimi istifadə edilir. A. Qurbanov yazırdı: “Metod nədir? Bizi əhatə edən maddi aləm çoxcəhətli mürəkkəb və ziddiyyətli təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə doludur. Təbiət və cəmiyyətdəki qanunlara, xüsusiyyətlərə və sair cəhətlərə dair hər hansı bir həqiqəti üzə çıxarmaqda müxtəlif vasitələrə müraciət edilmədən heç zaman müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyildir. Bunun üçün mütləq aydın yollardan, qayda və vasitələrdən istifadə olunur. “İnsanlar idrak prosesində və əməli fəaliyyətdə öz qarşılarına müəyyən məqsədlər qoyur, bu və ya başqa vəzifələri də irəli sürürlər. Lakin qarşıya məqsəd qoymaq, vəzifəni müəyyənləşdirmək hələ heç də nəzərdə tutulanı həyata keçirmək deyildir. Məqsədə çatmaq üçün düzgün yollar, vəzifələri yerinə yetirmək üçün səmərəli üsullar tapmaq çox əhəmiyyətlidir. Məqsədə çatmaq yolları, nəzəri tədqiqatın və əməli fəaliyyətin müəyyən prinsiplərinin üsullarının məcmusu isə məhz metoddan ibarətdir” (1, s.448).

Məlum olduğu kimi, hər bir elm sahəsinin obyektinin araşdırılmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Linqvistik təhlil sırf dilçilik elminə xasdır. Lakin digər metod və üsullardan fərqli olaraq, linqvistik təhlil əməli, praktik fəaliyyətdir. Hər hansı dil faktları və hadisələri dilin

daxili qanuna uyğunluqları müstəvisində elmi süzgəcdən keçirilir, ümumi nəticələr çıxarılır. Aparılan təhlilin səmərəli olması, müvəffəqiyyəti həm də onun metodikası və metodlarından da asılıdır. Linqvistik təhlilin düzgün metodikası olmasa, istənilən üsul, metod lazımi nəticə verə bilməz. Buna görə də dilçiliyin bütün sahələri üzrə linqvistik təhlil metodunun tətbiqində həmçinin bu və ya başqa üsul və metodların da istifadəsi olduqca vacibdir. Digər üsul və yollar linqvistik təhlil metodu ilə əldə edilən nəticələri daha da dəqiqləşdirir, konkretləşdirir. Bundan əlavə, linqvistik təhlilin metodik cəhətdən düzgün qurulmasını bir sıra prinsiplər də şərtləndirir. Onlardan başlıcası **tarixilik prinsipidir**. Tarixilik prinsipi dil faktları və hadisələrinin dilin bütün səviyyələrində tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan yaradır və bunu tələb edir. Əgər müəllim Qazi Bürhanəddinin əsərlərindən seçilmiş bir nümunəni linqvistik təhlilə cəlb edərsə, əlbəttə ki, XIII-XIV əsrin ədəbi dil xüsusiyyətləri açılmalıdır:

İrdi Qara dənizə bu göz qanı,
Görməyə günəş yüzünü göz qanı?

Başdan-başa türk sözləri üzərində qurulmuş bu misralar şeirin ümumi ahənginə milli tərəvət gətirməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinə nəzər salmaq imkanı yaradır. Məlumdur ki, başlanğıc mərhələdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili, əsasən, bədii üslub silsiləsində qurulmuşdu və o dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətai, İ.Nəsimi, M.Füzulinin və başqalarının əsərlərində tam əhatə olunmuşdu.

Linqvistik təhlil metodu ilə hər bir əsərin dili üzərində iş aparılmalı, dilin müasir vəziyyəti ilə müqayisə edilərək inkişaf tarixi, dilin hansı səviyyəsində dəyişikliklərin olması və bunun səbəbi izah edilməlidir.

Q.Bürhanəddinin qəzəlindən nümunə kimi verdiyimiz beytdə müasir Azərbaycan ədəbi dilimizdən fərqlənən fonetik və leksik faktları görürük. Həmin fərqlərə nəzər salaq:

İrdi – Bu sözün leksik mənası “çatmaq, yetişmək, qovuşmaq” dır. Müasir ədəbi dil üçün köhnəlmiş söz sayılır və artıq dilin passiv fonduna keçib, leksik arxaizmdir.

Köhnəlmiş sözlər dilin müasir səviyyəsi ilə ölçülür. Müasir ədəbi dilimiz üçün köhnəlmiş sözlərin bir qismi işləkliyini büsbütün itirərək, yeniləri ilə əvəz olunur, bəziləri isə folklor ədəbiyyatında, dialekt və şivələrdə qalaraq öz işləkliyini regional müstəvidə qoruyub saxlayır.

Köhnəlmiş sözlərin inkişaf dinamikasını izləsək, sözün dilin passiv lüğət fonduna keçməsinin obyektiv qanunauyğunluq əsasında meydana çıxdığını müşahidə edərik.

Köhnəlmiş sözlər dildən tamamilə çıxmır, folklor nümunələrində, xüsusi olaraq dialektlərdə ya eyni semantik tutumu ilə, ya da dəyişmiş formada istifadə edilir.

Ə.Tanrıverdi “erdi, irdi” leksik vahidlərini köməkçi feil adlandıraraq yazır: “Etmək, olmaq anlamlı “er” sözü ilə əlaqələndirilir. Müasir ədəbi dilimizdəki idi, imiş, ikən, isə hissəcikləri də “irmək” (çatmaq, qovuşmaq) feilinin qalığı kimi öyrənilmişdir: erdi//erdi=idi (d14); ermiş//irmiş=imiş (mı⁴)” (3, s. 280).

Qanı – sual əvəzliyidir. Müasir ədəbi dildə “hanı” fonetik tərkibdə işlənir.

Əvəzlilər tarixiliyi ilə seçilir. Buna görə də müxtəlif fonetik dəyişmələr, şübhəsiz ki, qədim nitq hissəsi olan əvəzlilərdən də yan keçməyib. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ilk səsi “**h**” olan bir sıra sual əvəzlilərinin “Kitabi-Dədə Qorqu” dastanında, həmçinin klassik ədəbiyyatımızda “**qe**” hərfi ilə yazılışına, yaxud **q//x** paralelliyinə və həmçinin “**h**” ilə işlənməsinə təsadüf olunur: qanı, xanı, qansı, xansı, xaçan, qaçan, qancar, qanda, xanda, hancarı və s. Məsələn, İki vardın, bir gəlirsən, yavrum **qanı**? Qaranğu dündə bulduğum oğul **qanı**? (KDQ). **Xansı** aşiqdir kim, ondan başqa bir sevdası yox? (Ş.İ.Xətai). Könlüm mənə nə dürlü cəfayı dilərsə qıl, Səndən gələn cəfaya **xaçan** mən cəfa derəm? (İ. Nəsimi). **Qanda** kim, yatım cahanda uyğu gəlməz çeşmimə, Bu Xətai yatmağa yar asitani **xandadır**? (Ş.İ.Xətai). **Qansı** mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şuri-şəri (M.Füzuli).

Qeyd. Hancarı (necə?, nə cür?) əvəzliyi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində çox aktivdir. Hancarısan? Yəni necəsən?

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təyini əvəzlik kimi işlənən **bütün** əvəzliyinin klassik ədəbiyyatımızda **qamu**, **qamusu** (mənsubiyyət şəkilçisi) kimi variantlarına təsadüf olunur. Məsələn, Cəmi bəndənin vardır niyazi, **Qamu** könüllərin muradı vardır (Ş.İ.Xətai).

Bu əvəzlikdə də q//h əvəzlənməsi özünü göstərir.

Əvəzlilərin “**h**” ilə işlənməsi və sabitləşməsi XVIII əsrdə, demək olar ki, başa çatır.

Yüzünü – üzünü. Bu leksik vahiddə müasir ədəbi dil prizmasından yanaşıldıqda səsdüşümü (eliziya) hadisəsinin baş verdiyini, örtülü hecanın örtüsüz heca ilə əvəzləndiyini müşahidə edirik.

Sözdə bu və ya digər səsin düşməsinə səsdüşümü (eliziya) deyilir. Səsdüşümü fonetik hadisəsi həm ədəbi, həm də danışiq dilində müşahidə olunur. Ədəbi dildə xarakterik olan səsdüşümü hadisəsi iki formada – sözlə şəkilçilərin və sözlərin yanaşmasında müşahidə edilir.

Misradakı “yüzünü” leksik vahidində qapalı saitdən əvvəl “y” samitinin işlənməsi yazılı abidələrimizin dilində üstün mövqedə olmuşdur: yıl, yılan, yürək, yüz, yıldız və s. Nümunə kimi verdiyimiz sözlərdəki “y” samitinin işlənməsi müasir ədəbi dilimizin fonetik sistemində arxaikləşmiş sayılır. Lakin Osmanlı türkcəsində qapalı saitlərdən əvvəl “y” elementinin işlənməsi aktiv formada qalmaqdadır.

Onu da qeyd edək ki, qərb dialektində nəinki qapalı saitdən əvvəl, hətta açıq saitdən əvvəl də “y” samitinin işlənməsi səciyyəvi faktlardandır: yığval (iqbal. Öz bəxtim, **yığvalım** düşmənim oldu...), “yaloy” (alov: Yaloy göyə qalxır), “yesir” (Sizdən ötrü əsir-yesir oldum) və s.

Qeyd. “Yığval” ifadəsi “bəxt, tale” anlamındadır və qərb qrupu şivələrində çox işləkdir.

Söz önündə “y” samitinin işlənməsi ilə əlaqədar M.Şirəliyev yazır: “Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün “y” səsinin artımı səciyyəvi xüsusiyyət təşkil etməsə də, lakin bəzi sözlərdə özünü göstərməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, buraya “y” səsinin artımı açıq, dodaqlanmayan səslidən (a) əvvəl özünü göstərir: məs.: yaloy, yallatmax (aldatmaq), yığvalım (iqbalım), yıldız, yürəx`li, yesir daxildir” (s.41) .

Müəllif qeyd edir ki, “y” səsinin artımı açıq, dodaqlanmayan səslidən (a) əvvəl özünü göstərir. Lakin verilmiş nümunələrdə yalnız alov (yaloy), aldatmaq

(yallatmax), əsir (yesir) sözləri bu mühakiməni doğruldur. Digər sözlərdə “y” səsinin artımı qapalı saitlərdən əvvəl özünü göstərir.

Qeyd. Səsdüşümü hadisəsi (xüsusən samitlərin) klassik yazılı abidələrimizin dilində üstün mövqedə olan **ol**, **şol** əvəzliliklərində (müasir ədəbi dilimizdə “o”), **kim** bağlayıcısında (müasir dilimizdə “ki”) də baş vermişdir. Həmin sözlərdə qapalı hecalar açıq hecalarla əvəzlənmişdir. Lakin qərb şivələrində (Tovuz, Qazax, Gədəbəy, Borçalı mahalı və s.) “ki” bağlayıcısı **kin** (**kın**, **kun**, **kün**), hətta **kinə** (**kına**, **kuna**, **künə**) şəklində işlənir. Bu tələffüz variantı daha çox qədim Borçalı ellərində müşahidə olunur. Bir çox türk şivələrində də (Türkiyə türkcəsi) **kinə** (**kuna**, **kına**, **künə**) tələffüz şəkli aktiv işlənir.

Və yaxud:

Vədəyi qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görəlim,
Dün də keçdi, danla qaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür.
(İ. Nəsimi)

Beytin mənası belədir: Ey könül, vədəni qoy, gəl bu anı xoş keçirək. Gecə keçdi, sabah yoxa çıxıb, yoxdur (qeyb olub), bəs bu an xoş andır.

Beytin dil xüsusiyyətlərini müasir Azərbaycan ədəbi dilin bugünkü inkişafı ilə müqayisə edərək leksik və qrammatik səviyyədə fərqlərin qabarıq olduğunu şahidi olacağıq. Misralarda müasir dil üçün arxaik sayılan leksik, qrammatik faktları nəzərdən keçirək:

Leksik arxaizmlər. **Dün** – gecə mənasında işlənib. İ.Nəsimi poeziyasında “dün” vahidi intensivliyi ilə seçilir, həmçinin “dünü gün”, “dünlü-günlü” “dün-gün” mürəkkəb

zaman zərflərinin də formalaşmasında iştirak edir (Münacat eyləmə, **dün-gün** sənin dövlətli kuyində).

“Gecə anlamlı “dün” sözünün Günəşin batması, yaxud batmağa doğru meyil etməsini ifadə edən “dön” felinin, daha doğrusu, onun “dün” allamorfunun semantik konversiyası əsasında yarana bilməsi şübhə doğurmur” (4.səh. 234).

Onu da qeyd edək ki, gecə anlamlı “dün” zərfi türk dilində (Osmanlı türkcəsində) “dünən” mənasında işləkdir. Lakin qazax, qırğız, tatar, özbək dillərində “tön\\tün fonetik tərkibdə işlənərək qədim türk leksik laynda olduğu kimi öz semantikasını qoruyub saxlayır, yəni “gecə” anlayışını ifadə edir.

Fikrimizcə, müasir dilimizdəki “dünən” sözünün kökündə də “dün” zaman zərfinin izləri qalmaqdadır. Çünkü “dünən” sözünün semantikasına nəzər salsaq, artıq onun keçib-getdiyi anlaşılr, yəni gün dönüb, keçib, yeni bir gün başlayıb. Gecə öz hökmranlığını bitirib, “taxt-tacını” dan ulduzunun müşaiyəti ilə sabaha təslim edib. Və dünya əbədi olaraq bu şəkildə davam edir. Bu, həyatın sarsılmaz qanunudur! “Dünən hökm verən bu gün can verir!”

Danla. Sabah anlamlı “danla” sözü də qədimliyi ilə seçilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin passiv lüğət fonduna keçsə də, “dan ulduzu”, “dan yeri”, “dan quşu”, “dan üzü” birləşmələrində “sübh tezdən, sabah” məzmunu qorunub-saxlanılır (Dan yeri ağarır. Dan üzü gedərik və s.).

Dəm. An anlamlı “dəm” sözü fars mənşəlidir. Klassik ədəbiyyatda intensiv işlənsə də, istər müasir Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də bədii üslubda geniş fəaliyyət göstərmir.

Grammatik arxaizmlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ismin təsirlik halı saitlə bitən sözlərə artırılarda məlumdur ki, ondan əvvəl “n” bitişdirici samitindən istifadə olunur. Lakin misrada **“vədəyi”** ismində “n” bitişdirici samiti yox, “y” samiti əlavə olunub. Tarixi aspektdən yanaşıldıqda məlum olur ki, saitlə bitən sözlərə “y” bitişdiricisinin artırılması “Kitab” ın dili üçün də səciyyəvi olmuşdur: “Ac görsə, doyurdu, yalın görsə, donatdı. **Borcluyu** borcundan qurtardı” (KDQ).

Bir faktı xatırladaq ki, qərb dialektində, canlı danışiq üslubunda, eləcə də aşiq poeziyasında ismin təsirlik halında (saitlə bitən sözlərdə) n–y əvəzlənmələri səciyyəvi dil faktlarındandır. Bu cür faktlar bir daha sübut edir ki, ədəbi dilin tarixi inkişaf yolunu izləmək üçün ən etibarlı mənbələrdən biri dialektlərdir.

Fikrimizin sübutu üçün aşiq poeziyasından iki misranı nəzərdən keçirək:

Düzləri buduyar dövrün çəliyi,
Sevər **yalançıyı**, sevər **dəliyi**...

(*A.Azaflı*)

Göründüyü kimi, substantiv “yalançı” və “dəli” leksik vahidləri ismin təsirlik halının morfoloji əlaməti ilə işlənmişdir. Lakin ədəbi dilin orfoqrafik normalarına uyğun olaraq “n” bitişdirici samitini deyil, “y” bitişdirici samitini qəbul etmişdir. Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “Saitlə bitən isimlərə təsirlik hal şəkilçisi bitişdirildikdə lap əvvəllərdən köklə şəkilçi arasında bitişdirici “y” səsi işlənilmişdir (ata +y+ı, dədə+y+i, Leyli+y+i), lakin sonralar bəzən “y” əvəzinə “n” işlənilmiş və beləliklə, burada da y\\n müvaziliyi hətta XIX əsrə qədər davam etmişdirsə də,

XVIII əsrdə “n” üstünlük kəsb etmiş və əsas norma kimi sabitləşmişdir. Qazax şivəsində indi də “y” işlənir...” (s.262).

Müasir ədəbi dilimizdə “nəyi” və “suyu” sözlərində “y” bitişdirici samiti qalmaqdadır.

I. Nəsiminin nümunə kimi verdiyimiz beytində maraq doğuran və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən morfoloji əlamətlərdən biri “görəlim” felindəki **-əlim** şəkilçi morfemidir. **-əlim** şəkilçisi felin əmr şəklinin I şəxsinin cəm şəkilçisidir. “KDQ” nin dili üçün də səciyyəvi morfoloji göstəricilərdəndir: “Yürüyəlim, a bəglər! Av **avlıyalım**, quş **quşlıyalım**, sığın, keyik **yıqalım**, **qayıdalım**, otağımıza **düşəlim**, **yeyəlim**, **içəlim**, xoş **keçəlim**” .

Müasir Türkiyə türkcəsində **-alım**, **-əlim** şəkilçisi I şəxsin cəminin şəkilçisi kimi aktivdir.

Şivələrimizin bir çoxunda, xüsusən Bakı şivəsində felin əmr şəklinin I şəxsinin cəmi **-əyin**, **-ağın**, **-ağun**, **-əgün**, **-egün** fonetik tərkiblərdə işlənməkdədir (gedəyün, alağun, oynuyağın və s.).

Beytin ikinci misrasında ismi xəbər kimi sintaktik vəzifə daşıyan “dəmdürür” sözündəki **-dürür** şəkilçi morfemi xəbərlik kateqoriyasının arxaik formasıdır. III şəxsin təkinin şəkilçisidir. Klassik şairlərin dilində III şəxsin təki paralel olaraq həm -dır, -dir, -dur, -dür, həm də -dürür, -durur şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Füzulinin dilində: “**Bəsdürür** başımda tövfiqi-qənaət əfsəri”. “Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır, Hökm onun **hökmüdürür**, fərman onun fərmanıdır”.

Beytin linqvistik təhlili XIV əsrin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına, inkişaf tarixinin izlənilməsinə şərait yaradır.

Başqa bir nümunəyə də nəzər salaq:

Öldü dərdindən Xətai, bir qədəm rəncidə qıl,
Qəbrinə bas**gil**, eşit**gil** səd-həzaran nalələr.

(Ş.İ.Xətai)

Ş.İ.Xətainin qəzəlindən nümunə kimi verilmiş beytin linqvistik təhlilə cəlb edilməsi XVI əsrin ədəbi dil xüsusiyyətlərini açmağa yardım edir. Beytdə dilin leksik və qrammatik səviyyədə inkişaf tarixi araşdırılır, müasir dil prizmasından yanaşaraq leksik və morfoloji dəyişikliklərin olması və səbəbləri müəyyənləşdirilir.

Klassik ədəbiyyatda, xüsusən divan ədəbiyyatında ərəb-fars tərkib və sözlərin işlənməsi dövrün tələbi ilə bağlı idi və misralardan da bu, aydın hiss olunur. Feillərdən və “bir ” vahidindən başqa (qüvvətləndirici ədat kimi işlənilib), digər dil vahidləri mənşəcə ərəb-fars dillərinə aiddir.

Rəncidə qıl mürəkkəb feilində “rəncidə” fars mənşəli olub, “incimiş, incik, əziyyət çəkmiş, dərd çəkmiş” anlayışını bildirir. **Qılmaq** feli isə türk mənşəlidir və XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrimizin dilində aktiv formada işlənilməmişdir. Məsələn, “**Nəzər qıl** bu viran könlümə şaha, **Qılır** sultan olan viranı **abad**” (İ.Nəsimi). Müasir ədəbi dilimizdə arxaik söz hesab olunsada, “namaz qılmaq” feilinin tərkibində qorunur.

Basgil, eşitgil feillərindəki **-gil** şəkilçiləri də arxaik şəkilçi sayılır. Yazılı abidələrimizin dilində məhsuldarlığı ilə seçilir. Felin əmr formasının II şəxsinin cəminin şəkilçisi kimi işlənirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, həmin şəkilçi morfemlərin **-ğıl, -gil, -ginən, -gilən** formalarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, klassik

şairlərimizin – İ.Həsənoğlu, Q. Bürhanəddin, İ. Nəsimi, Ş.İ. Xətai və başqalarının dilində geniş şəkildə işləndiyinin şahidi olarıq:

Sən ona var**ğıl**, iki oğlancığı öksüz qoma**ğıl** .
(KDQ)

Qoyma**gil** qəsd edə bu məlun bana.
(“Vərqa və Gülşah”)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində felin əmr şəklinin II şəxsinin təkinin şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərməsə də, şivələrdə, aşıq ədəbiyyatında müxtəlif tələffüz variantlarında olduqca aktivdir. Məsələn,

Bizim bağda gül dər**ginən**,
Sıx könlünə tel hörg**ünən**,
Ağ üzdən busə ver**ginən**,
Əsmə, qadasın aldığım.
(Qurbani)

Nə cinayət, xata, şər eləmə**ynən**,
Nanəcib əlindən çörək yemə**ynən**,
Avara, sarsağa dostum demə**ynən**,
Kor gözən gölündən aralı göz, bax.
(A.M. Azaflı)

Ədəbi dil üçün arxaikləşmiş **-gil**, **-ğıl**, **-gilən** şəkilçi morfemlərinin şərq qrupu dialektində **-ginən**, **- gınan**, qərb qrupu dialekt və şivələrində isə **-ynən**, **-ynən**, **-ginən**, **- gınan** formasında tələffüzü aktiv mövqedədir.

Göründüyü kimi, verdiyimiz nümunələrdə müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bir sıra fonetik, leksik, morfoloji fərqlər vardır. Məhz tarixilik prinsipini tətbiq etməklə həmin dil vahidləri linqvistik təhlilə cəlb edilir və dilin ayrı-ayrı sistemlərindəki inkişaf tarixi, xüsusiyyətləri açıqlanır.

Linqvistik təhlildə **ardıcillıq prinsipi** də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ardıcillıq prinsipi linqvistik təhlil prosesində dil hadisə və faktlarının ardıcıl izlənilməsinə tələb edir. Ardıcillıq prinsipi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, obyektiv aləmdə, elm sahələrində gözlənilir və mütləqdir.

Əvvəlki sətirlərdə də qeyd etdik ki, dil sistemlər sistemidir. Dil vahidləri bir-biri ilə qırılmaz həlqələrlə bağlıdır. Səs olmadan söz, söz olmadan sabit və sərbəst birləşmələr, söz və söz birləşmələri olmadan cümlə, cümlə olmadan mətn yarana bilməz. Dil vahidlərinin bu cür ardıcillığı dili bütöv bir sistem halına salır və dilin ayrı-ayrı sahələrini, bölmələrini yaradır. Linqvistik təhlil də məhz bu sıralanma, ardıcillıq əsasında qurulur. Həmçinin hər bir dilçilik bölməsinin tədqiq etdiyi dil vahidləri də dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında sıralanır. Bu baxımdan linqvistik təhlil bu cür sıralanma ilə aparılmalıdır. Məsələn, mürəkkəb cümləyə aid nəzəri məlumat əvvəlcə sadə və mürəkkəb cümlənin oxşar və fərqli cəhətləri, sonra növləri (tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr); tabesiz mürəkkəb cümlələr; tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr; tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri və digər vasitələr; tabeli mürəkkəb cümlələr; baş və budaq cümlələr; tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr; budaq

cümlənin növləri üzrə verilir. Linqvistik təhlil də məhz bu ardıcılıqla qurulmalıdır. Mürəkkəb cümləyə aid bir təhlil nümunəsini nəzərdən keçirək:

Adam var, dünyanı tarimar qoyar,
Adam var, can verən loğman kimidi.
Adam var, nur səpər, işıq yandırar,
Adam var, fitnəkar şeytan kimidi.
(*A.M.Azaflı*)

Cümlə oxunur. Quruluşca növü, komponentlər arasında bağlayıcı vasitələr müəyyənləşir. Məlum olur ki, misrələr tabeli mürəkkəb cümlələrdən təşkil edilib. İntonasiya ilə bağlanan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr asindeton (bağlayıcısız) vasitə ilə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olub. Bənd iki mürəkkəb konstruksiyalı qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

Birinci mürəkkəb konstruksiyalı qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə nəzər salaq: Adam var, dünyanı tarimar qoyar, (ancaq, lakin, amma bağlayıcılarını işlətmək mümkündür) adam var, can verən loğman kimidir. Qarşılaşdırma, ziddiyyət, xaraktercə bir-birinin əksi olan insanların müqayisəsi qabarıq şəkildə hiss olunur. Hətta digər vasitələrdən istifadə edilməsə belə, “adam var, adam var” anaforası ziddiyyət yaradır. İntonasiyanın rolu qarşılaşdırmanın yaradılmasında əvəzsizdir.

Beləliklə, hər iki tərkib hissə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Adam var – baş cümlə, intonasiya ilə bağlanıb; nə cür? (necə?, hansı?) adam var? – dünyanı tarimar qoyar. “Dünyanı tarimar qoyar” cümləsi

isə budaq cümlədir. Sadələşdirsək, bu cür alınacaq: **Dünyanı tarimar qoyan adam var.** Budaq cümlə feli sifət tərkibinə çevrildi. Baş cümlələrdə **elə** işarə əvəzliyini əvəzlik qəlib kimi bərpa etmək mümkündür – Elə adam var...

İkinci qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni nəzərdən keçirək: Adam var, nur səpər, işıq yandırar, ancaq elə adam var, fitnəkar şeytan kimidir. Bu cümlə də əvvəlki cümlə kimi təhlil edilir. Ona görə təkrara ehtiyac duymadıq.

Nəticə olaraq aydınlaşır ki, bənd iki mürəkkəb konstruksiyalı tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunub. Hər bir tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibi təyin budaq cümlələrindən ibarətdir. Təyin budaq cümlələrinin birinci cümlələri baş, ikinci cümlələri budaq cümlələrdir. İntonasiya ilə bağlanıb. Daha sonra komponentlərin hər biri ayrıca sadə cümlə şəklində təhlil olunur.

Dil hadisələrinin ardıcılıqla izlənməsi linqvistik təhlildə qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa yardım edən ən uğurlu metodik vasitələrdəndir.

A.Qurbanov ardıcılıq prinsipinin mühüm əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Linqvistik təhlil təcrübəsi göstərir ki, ardıcılığa əməl olunmadan aparılan təhlilin linqvistik xarakteri təhrif edilir və qarşıya qoyulan məqsəddən müəyyən mənada uzaq düşülür. Lakin təhlildə ardıcılığa xüsusi yer verildikdə tələbələrin linqvistik bilikləri daha da sistemləşir, onlarda hər hansı dil hadisəsinə daha diqqətlə yanaşmaq bacarığı formalaşır” (2, s. 39.)

Qeyd etdik ki, linqvistik təhlil elmi-nəzəri müd-
dəalara əsaslanmalıdır. Bu baxımdan linqvistik təhlil elmi-
tətbiqi xarakter daşmalıdır. Əgər linqvistik təhlildə elmlik

gözlənilməsə, dil vahidləri və hadisələri təhrif edilər, dəqiq nəticələr əldə edilməz. Buna görə də hər bir linqvistik təhlil növündə dil sahələrinin elmi əsasları dəqiqliklə mənimsənilməlidir. Əks təqdirdə bəzi oxşar dil faktları və hadisələrinin spesifik cəhətlərinin ayırd edilməsində çətinliklər yaranar. Beləliklə, linqvistik təhlilin düzgün qurulmasında **dəqiqlik** prinsipi də olduqca vacibdir. Bu prinsip müəyyən edir ki, dil vahidlərini düzgün müəyyənləşdirmək, onları elmi cəhətdən əsaslandırmaq linqvistik təhlilin keyfiyyətinə təsir edən müsbət amillərdəndir. Müşahidələr göstərir ki, tələbələr bəzən oxşar dil faktlarını, xüsusən omonimlər və tipləri, omonim şəkilçiləri ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, “ Sənin dəftərin məndədir ” cümləsində iki yerdə **-in** şəkilçisi işlənmişdir. Tələbələr bu cür faktları fərqləndirmək üçün ismin halları və mənsubiyyət kateqoriyası haqqında elmi-nəzəri əsasları dəqiqləşdirməli, təkrarlamalıdır. Sonra tələbə xatırlayacaq ki, müəyyən yiyəlik halın şəkilçisi II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə omonimdir.

Fərqləri isə aşağıdakılardır:

1. Yiyəlik halda olan isim cümlədə özündən sonra mütləq başqa bir söz tələb edir. Məsələn, sənin dəftərin, sənin kitabın. II şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz isə təklikdə də işlənir: Sənin dəftərin məndədir – Dəftərin məndədir.

2. Yiyəlik hala başqa hal şəkilçisi əlavə etmək olmur, mənsubiyyət şəkilçili sözdən sonra isə istənilən hal şəkilçisini əlavə etmək olur. Məsələn, Sənin dəftərin – dəftərinin, dəftərinə, dəftərini, dəftərində, dəftərindən.

3. Yiyəlik halda olan isim təyinedici, mənsubiyyət şəkilçili söz isə təyinolunan xüsusiyyətə malikdir.

Linqvistik təhlil bir daha elmi-nəzəri məlumatları dəqiqləşdirməyə, xatırlamağa və möhkəmləndirməyə, oxşar hadisə və faktları fərqləndirməyə geniş üfüqlər açır.

Qeyd etdik ki, linqvistik təhlildə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq, vəzifələri yerinə yetirmək üçün düzgün yollar, səmərəli üsullar tapmaq çox əhəmiyyətlidir. Ayrı-ayrı dil hadisələrinin spesifikasiyası araşdırılarkən linqvistik təhlillə yanaşı, ona yardım edən müvafiq üsullar seçib müəyyənləşdirmək də vacibdir. Həm ənənəvi, həm də müasir təlim üsullarını məqsədyönlü şəkildə linqvistik təhlil prosesinə tətbiq etmək mümkündür. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Təhlil-tərkib üsulu. Dil faktları, müxtəlif dil hadisələrinin açılmasında təhlil-tərkib üsulu səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. “ Bu üsul vasitəsilə linqvistik təhlilə cəlb olunan dil vahidləri fikrən tərkib hissələrinə parçalanır və ayrılıqda təhlil edilərək sonradan birləşdirilir. Morfemləri səs və hərfdən, sözü morfemdən, cümləni sözdən ayırmaq və onların özünü dərk etmək üçün təhlil-tərkib üsulundan istifadə edilir. Ayrılan hissələri başqa bir tamın içərisində görməsək, düzgün nəticəyə gələ bilmərik. Məsələn, “yazmıram” sözü ümumi leksik vahid olsa da, onun nə kimi fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması bu üsul vasitəsilə aşkar edilir: 8 hərfdən ibarətdir; kök morfem – yaz; -m –inkar şəkilçisi (sait düşümü baş verib); -ır – felin indiki zamanının şəkilçisi; -am – I şəxsin şəxs sonluğunun şəkilçisidir. Digər xüsusiyyətlər də təhlil-tərkib üsulu ilə tədqiq edilir.

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilində təhlil-tərkib üsulundan istifadə edərkən mürəkkəb cümlə sadə cümləyə, sadə cümlə cümlə üzvlərinə, cümlə üzvləri söz və söz

birdləşmələrinə, söz birdləşmələri sintaktik əlaqələrə görə asılı və əsas tərəflərinə, sözlər kök və şəkilçiyə, şəkilçilər səs və hərflərə ayrılır, hər birinin dil xüsusiyyətləri araşdırılır və fikrən birdləşdirilir.

Müqayisə üsulu. Bu üsul vasitəsilə dil hadisələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. Oxşar dil hadisələrinə dilin bütün sahələrində təsadüf edilir. Omonim şəkilçilər, omonim və çoxmənalı sözlər, adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallar, atributiv isimlər və sifətlər, sifət və zərf, say və zərf, felin qayıdış və məchul növü, qarşılıq və müştərək feillər, feli sifət və feildən düzələn sifət, təyin və zərflilik və s. arasında olan oxşar və fərqli xüsusiyyətlər linqvistik təhlil prosesində müqayisə üsulundan istifadə edilməklə aydınlaşdırılarsa, dil hadisələri daha dərinlən mənimsənilər. Nümunə üçün atributiv isimlə sifətin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edək:

Kimin ki olarsa əslü bədgövhər,
Pis sözlər danışar, **pis** sözlər dinlər;
Sözdür həm **təzə** şey, həm də **köhnə** şey,
Sözdən bəhs olunur zaman-zaman hey.
(*N. Gəncəvi*)

Tez-tez yuxuma girir kəndimizin dağları,
Ətirli yamacları, **nəğməkar** bulaqları.
(*R. Yusifoğlu*)

Daş ürəklərdə yanıb daşları yandırdı muğam,
Kürü ahı ilə qurudub, salı yandırdı muğam.
(*B. Vahabzadə*)

Siz tez solan, mən bir qonaq,

Xan çiçəklər olur torpaq

(*A.M.Azaflı*)

Tələbə müəyyənləşdirir ki, misralardakı fərqləndirilmiş **pis**, **təzə**, **köhnə**, **ətirli**, **nəğməkar** sözləri qrammatik mənasına görə sifət, **daş**, **xan** sözləri isə qrammatik mənasına görə isimdir. İsim və sifəti yaxınlaşdıran cəhət onların hər ikisinin cümlədə təyin olmasıdır. Lakin sifətin təyin vəzifəsində çıxış etməsi onun əsas xüsusiyyətidir. İsmın təyin rolunda çıxış etməsi isə aşağıdakı xarakterik hallarla bağlıdır:

Birincisi, atributiv isimlər adlıq halda olaraq başqa bir əşyanın əvvəlində gəlir və əlamət, keyfiyyət mənasını bildirir. Yəni atributivləşərək təyin vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, 1. **Daş** ürəklərdə yanıb daşları yandırdı muğam... 2. **Xan** çiçəklər olur torpaq... 3. **Qızıl** kəmərcik incə belə dar gələr.

Bu cümlələrdə **daş**, **qızıl** sözləri isimdir, ayrılıqda nə? sualına cavab verir, **xan** ismi titul bildirir; antroponim kimi də işlənir, kim? sualına cavab verir, hər birinin sintaktik vəzifəsi təyindir, atributiv vəzifə daşıyır. **Daş** ürəklərdə sözünü, **xan** çiçəklər sözünü, **qızıl** isə kəmərcik sözünü izah edir, sintaktik sualı hansı? olur. Sintaktik sualın özü cümlə üzvünü şərtləndirən vasitələrdən biridir. Çünki cümlə daxilində sintaktik suala cavab verən, aralarında mənə və qrammatik cəhətdən əlaqə olan sözə və ya söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir.

Morfoloji sual isə nitq hissələrinə ayrı-ayrılıqda verilən sualdır. **Daş**, **qızıl** sözləri ayrılıqda nə? sualına

cavab olur və isimdir, adlıq haldadır, təyinedici xüsusiyyətə malikdir, özündən sonrakı isimləri təyin edir. Deməli, atributiv isimlər cümlə daxilində təyin vəzifəsində çıxış edərək özündən sonrakı isimlərin maddi əsasını, nədən hazırlandığını bildirir. Həmçinin isim məcazi mənada işlənir, emosionallıq yaradır. Ondan bədii təsvir vasitəsi kimi (epitet) istifadə edilir: daş ürək, xan çinar, alma yanaq, bal dodaq, sədəf diş, büllur buxaq. Məsələn,

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına,
Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə qabaq, ay yanaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.
(A.Ələsgər)

Bu birləşmələrin arasına bənzətmə qoşmalarını da əlavə etmək olar – daş kimi ürək, xan kimi çinar (əzəmətli duruş nəzərdə tutulur), alma kimi yanaq, bal kimi dodaq, sədəf kimi diş, büllur kimi buxaq, lalə kimi qabaq, ay kimi yanaq və s.

Bu sözlər morfolojiyada isim, sintaksisdə isə cümlə üzvü kimi təyin olur.

Atributiv isimlərlə sifətin sualının eyni (hansı?) olması bəzən onlar arasında dolaşıqlıq yaradan amilə çevrilir. Onları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Atributiv isimlərə (əsasən isimlərin maddi əsasını, nədən hazırlandığını bildirəndə) ismin çıxışlıq halının şəkilçisini artırmaq olar. Məsələn, **daşdan bina, qızıldan üzük** və s. Lakin **gözəl qız, yaxşı insan** birləşmələrində

gözəl və **yaxşı** sifətlərinə çıxışlıq hal şəkilçilərini artırmaq olmaz .

2. Atributiv isimlərdən əvvəl **ən, lap, daha, çox** ədatlarını artırmaq mümkün deyildir. Lakin gözəl qız, yaxşı insan birləşmələrində həmin ədatları sifətlərin əvvəlinə artırmaq mümkündür. Məsələn, **ən gözəl qız, daha gözəl qız, çox gözəl qız** və yaxud **ən yaxşı insan, daha yaxşı insan, çox yaxşı insan**.

3. Atributiv isimlər xəbər vəzifəsində işləndikdə isim, sifətlər isə sifət məzmununu qoruyub saxlayır. Məsələn: Bu, qızıldır. Qız gözəldir.

Beləliklə, linqvistik təhlildə müqayisə üsulunu tətbiq etməklə atributiv isimlə sifətin oxşar əlamətləri və spesifik xüsusiyyətləri aydınlaşır. Tələbə morfoloji sualla sintaktik sualın xarakterini dərinlən dərk edir, ismin məcazlaşmasını yaxından izləyir.

Ümumiyyətlə, bölmələr arasındakı əlaqə növündə müqayisə üsulunun böyük əhəmiyyəti var. Bu üsul müstəqil düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, nəticə çıxarmaq bacarığını üzə çıxarır, təfəkkürü inkişaf etdirir, özünə inam hissini aşılrayır və qüvvətləndirir, predmeti, məfhum və anlayışları, hadisələr arasındakı əlaqələri təhlil etmə bacarığı aşılrayır. Müqayisə olmadan nə omonim şəkilçiləri və onların funksiyalarını, nə çoxmənalı sözlə omonimlərin oxşar və fərqli cəhətlərini, nə təyinlə tərz-i-hərəkət zərflərini, həmçinin budaq cümlələri, nə **ilə, da, də, kimi, başqa, elə, belə** və s. sözlərin hansı funksiya daşdığını anlamaq olar. Bu misalları istənilən qədər artırmaq mümkündür. Məqsədimiz dil dərslərində, linqvistik təhlil prosesində müqayisə üsulunun nə dərəcədə əhəmiyyətə malik olduğunu çatdırmaqdır.

Müşahidə üsulu. Məlumdur ki, müşahidə üsulu elmi tədqiqatda və eləcə də digər fəaliyyət növlərində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yəni “ Canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya. Həyatı dərk etməyin yolu budur ”. Bu yol yalnız həyatı dərk etməyin yox, bütün elmlərin dərk edilməsinin əsasıdır. Dil faktlarını və hadisələrini müşahidə etməklə düzgün nəticəyə gələrək faktların, dil vahidlərinin yeni əlamətlərini kəşf etmək bu üsulun əsas məqsədidir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edirik:

“Yoxsulu,ərbabı, şahı, gədanı, Tutmaz bir-birindən aralı dağlar” (A.Ələsgər).

“Niyə pərişandı halların, dağlar ?!” (A.Ələsgər).

Əvvəlcə həmin cümlələr üzərində müşahidə aparmaq, xüsusilə **dağlar** sözünün sintaktik vəzifəsini müəyyən-ləşdirmək tapşırığı verilir. Müşahidələr aparılır, düzgün nəticəyə gəlinir və məlum olur ki, birinci cümlədə **dağlar** leksemi mübtədə, ikinci cümlədə isə xitabdır. Müşahidə üsulu imkan verir ki, tələbə şüurlu şəkildə mübtədə və xitabın xüsusiyyətlərini dərk etsin. Tələbə dərk edir ki, xitablar adlıq hallı isimlə və ismi birləşmələrlə ifadə edildiyindən mübtədə ilə oxşardır. Lakin onların arasında çox ciddi fərqlər mövcuddur. Həmin fərqlər aşağıdakılardır:

1) Xitablar cümlənin heç bir üzvü ilə bağlı olmur, mübtədə isə xəbərlə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır, təyinlə yanaşma əlaqəsində olur.

2) Xitab heç bir sintaktik suala cavab vermir, mübtədə isə kim?, nə?, bəzən də hara? suallarına cavab olur.

3) Xitab məzmunca 2-ci, formaca 3-cü şəxsə aid olur, mübtəda məzmunca hansı şəxsə aiddirsə, formaca da o şəxsə də olur.

4) Xitab xüsusi intonasiya ilə deyilir, yazılı nitqdə nida və vergüllə ayrılır, mübtəda isə belə xüsusiyyətə malik deyil.

5) Xitab cümlənin istənilən yerində gələ bilər, mübtəda isə ən çox cümlənin əvvəlində gəlir. İnversiya nəticəsində cümlənin axırına keçə bilər.

6) Mübtəda cümlə üzvüdür, ifadə vasitələri çox genişdir. Xitab isə cümlə üzvü deyil, ancaq isimlərlə ifadə olunur.

7) Mübtəda cümlənin baş üzvüdür, cümlənin qurulmasında iştirak edir, xitab yox.

8) Xitab müraciət olunan şəxsə və ya əşyaya aid olur. Mübtəda isə cümlədə haqqında danışılanı bildirir, cümlədə ifadə edilən fikir, hökm mübtədaya istinad olunur.

Alqoritm üsulu. Alqoritm üsulu müqayisə üsulu kimi oxşar dil fakt və anlayışları bir-birindən fərqləndirməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alqoritmik məsələlər qoyulmuş suallarla tələbələrin elmi-nəzəri biliyi və bacarıqları yoxlanılır. Bu məqsədlə oxşar anlayışlar daha dəqiq fərqləndirilir və hər birinin spesifik xüsusiyyətləri dərinlən dərk edilir.

Müqayisə üsulundan bəhs edərkən qeyd etdik ki, leksikologiyanın tədrisində dolaşıqlıq yaradan aktual problemlərdən biri omonim və çoxmənalı sözlərin, omoformların, omonimlərlə paronimlərin, sabit (frazoloji) birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin, morfologiyada ismin tədrisində yiyəlik hal və II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin omonimliyinin, təsirlik hal və III şəxsin

mənsubiyyət şəkilçisinin omonimliyinə, şəkilçilərin omonimliyinə, bəzi say və zərflərin (az, çox, bir qədər) və s. fərqləndirilməsi ilə bağlıdır. Alqorit-mik yolla bu cür dil vahidlərini asanlıqla fərqləndirmək mümkündür. Çoxmənalı sözlərlə omonimləri fərqləndirmək üçün aşağıdakı kimi alqoritmik məsələ qoyulur:

1. Verilmiş qoşa sözlər arasında məna əlaqəsi varmı?

Sözlər:	Gül, gül;	ayaq, ayaq
Cavab:	yox	hə

2. Verilmiş qoşa sözlər arasında məna əlaqəsini müəyyənləşdirmək mümkündürmü?

	Gül, gül;	ayaq, ayaq
Cavab:	yox	hə
Nəticə:	omonim	çoxmənalı söz

Tələbə müəyyənləşdirir ki, **gül** – fars mənşəli (qol) sözü olub, ətirli bitki, çiçək anlamını verir; **gül (gülmək)** – milli mənşəli sözdür, hərəkət, hal-vəziyyət kimi semantik tutumlara malikdir. Bu mənalar arasında əlaqə yoxdur və müəyyənləşdirmək də mümkün deyil. Lakin **ayaq** – insanın aşağı ətrafı, bədən üzvü; stolun ayağı – oxşatma, bənzətmə əsasında yaranan digər məna çaları arasında əlaqə mövcuddur. Sonradan nə qədər məna yaransa da, birinci, ilkin, dominant məna ətrafında birləşir və məzmunca ona bağlıdır. Beləliklə, **gül** sözlərinin omonim, **ayaq** sözlərinin çoxmənalı olduğu alqoritm vasitəsilə bir daha sübut olunur.

Və yaxud sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələri fərqləndirmək üçün belə bir alqoritmik məsələ qurmaq mümkündür:

1. Verilmiş birləşmələr dildən hazır şəkildəmi götürülüb?

Birləşmələr: **ələ salmaq;** **insanın taleyi**

Cavab: hə yox

2. Birləşmə məcazi mənə ifadə edirmi?

Cavab: hə yox

3. Birləşmə daxilindəki sözlər öz müstəqilliyini itirirmi?

Cavab: hə yox

Nəticə: frazeoloji birləşmə sərbəst birləşmə
leksik vahid sintaktik vahid

Beləliklə, yekun olaraq tələbə dərinədən dərk edir ki, sərbəst söz birləşmələri bir neçə leksik vahiddən törəməsinə baxmayaraq, bütünlüklə leksik mənalı vahid deyildir, onlar sintaktik vahiddir. Frazeoloji vahidlər isə leksik vahidlərdir, çünki həmin sözlər bütövlükdə bir mənə ifadə edir. Buna görə də ifadənin tərkibindəki sözləri ayrı-ayrı cümlə üzvü kimi təhlil etmək mümkün deyil.

Sərbəst söz birləşməsində sözlər öz müstəqilliyini saxlayır, lakin frazeoloji vahidlər leksik birləşmələr olduğundan bu vahidləri əmələ gətirən sözləri bir-birindən ayırmaq olmaz. Sabit söz birləşəsi dildə hazır şəkildə olur, lakin sərbəst birləşmə müəyyən ünsiyyət prosesində, tələbatə uyğun qurulur.

Təhlil prosesində həmçinin istiqamətverici suallar qoymaqla sərbəst və sabit birləşmələrin digər xarakterik əlamətləri də açıqlana bilər: **Birləşmələrdə sözlərin sırası dəyişirmi? ; Sabit birləşmələr necə yaranır?** və s.

Sabit söz birləşməsində sözlərin sırası, əsasən, sabit olur, bu sıranı dəyişmək və arasına söz daxil etmək mümkün deyildir. Lakin bədii dildə, xüsusilə lirik növdə

frazeoloji birləşmələrdə söz sırasının dəyişməsi emosionallıq yaradan vasitə kimi çıxış edir:

Düşdü yenə dəli könlüm **gözlərinin xəyalinə**,
Kim nə bilir, bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?
(*İ.Nəsimi*)

Frazeoloji vahid sərbəst söz birləşmələrindən törəyir. Konkret söz birləşmələri və cümlə onun mənbəyidir. Frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsi sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması əsasında meydana gəlir, onda həqiqi və məcazi məna kimi leksik mənalardan bir leksik vahiddə birləşir.

Linqvistik eksperiment qoymaqla da frazeoloji (sabit) birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin fərqli cəhətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olur. Linqvistik eksperiment oxşar anlayış və məfhumların fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. “Bu zaman hər hansı məfhum və ya anlayışın özünəməxsus bir spesifik xüsusiyyəti olmalıdır ki, onu digərindən mütləq fərqləndirə bilsin”. (4, s. 196)

Məlumdur ki, sərbəst söz birləşmələri müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsinə deyilir; onlar sintaktik vahiddir; dildə hazır şəkildə formalaşmır, nitq prosesində yaranır; tərəfləri dəyişdirmək mümkündür; tərəflər müstəqil leksik mənasını qoruyub saxlayır; tərəflər arasındakı sintaktik əlaqə olduqca aktivdir; əsasən, məcazi məna ifadə etmir; tərəflərin sırasını dəyişmək olmur.

Frazeoloji vahidləri əmələ gətirən sözlər isə öz müstəqil leksik mənasını ya tamamilə, ya da qismən itirir, bütövlükdə bir məna ifadə edir; dildən hazır şəkildə

götürülür; məcazi mənə ifadə edir; bir sözlə ifadə edilir (ekvivalenti var); başqa bir dilə tərcümə etmək olmur; tərəfləri ayıraraq başqa sözlə əvəz etmək olmur; söz sırası, əsasən dəqiq və sabit olur (bədi məqsədlər üçün pozula bilər) və s. Məsələn,

Çərşənbə günündə çeşmə başında,
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü...

(A.Ələsgər)

Birinci misrada **çərşənbə günü** və **çeşmə başı**, ikinci misrada **alagöz xanım** ismi birləşmələrin tərəflərini ayırmaq və başqa sözlə əvəz etmək mümkündür (şənbə günü, çərşənbə axşamı, bazar günü; çeşmə üstü, dağın başı; qaragöz xanım, gözəl xanım, alagöz qız və s.); tərəflər öz müstəqil leksik mənasını saxlayır; tərəflər arasında sintaktik əlaqə aktivdir və s.

İkinci misrada **gözüm düşdü** birləşməsi frazeoloji vahiddir; məcazi mənə ifadə edir; bir sözlə əvəz etmək mümkündür, yəni ekvivalenti feildir (vuruldu), dildə hazır şəkildə formalaşmış; tərəflərin arasına söz daxil olması poetik məqsəd daşıyır və s.

Nəticə: çərşənbə günündə – II növ, çeşmə başında II növ, alagöz xanım – I növ təyini söz birləşmələridir; gözüm düşdü – frazeoloji birləşmədir.

Eksperiment qoymaqla sərbəst və sabit birləşmələrlə bağlı verilmiş elmi-nəzəri mühakimələri tətbiq edərək, həqiqətən də, **çərşənbə günündə, çeşmə başında, alagöz xanım** birləşmələrinin sərbəst söz birləşməsi, **gözüm düşdü** birləşməsinin isə frazeoloji vahid olduğunu müəyyənləşdiririk.

Beləliklə, onlarla oxşar dil vahidlərini alqoritmik məsələlər qurmaqla, eksperimentlər qoymaqla (ismin halları, təsirli-təsirsiz feillər, qayıdış və məchul növ feillər, mübtəda və qeyri- müəyyən vasitəsiz tamamlıq, təyin və təzzi-hərəkət zərfliyi, mübtəda və tamamlıq budaq cümlələri, təyin və təzzi-hərəkət budaq cümlələri və s.) dəqiq fərqləndirmək mümkündür.

Beyin həmləsi (əqli hücum). Bu üsul idraki fəallıq yaratmaq, təhlil olunan dil materialına marağı dərinləşdirmək, çevik tərəkür və çevik ifadə etmək bacarıqları formalaşdırmaq baxımından faydalıdır. Məsələn, “Ölüm **haqdır**, çıxmaq olmaz əmrədən” (A. Alı) misrasında fərqləndirilmiş sözü fonetik təhlilə cəlb edirik.

Sözün yazılışı və tələffüzü: haqdır [hakdı]; sözdəki səslər – **h, a, k, d, ı**; hərflər – **he, a, qe, de, ı, er**. Sözdə hərflə səsə sayı bərabər deyil (6 hərflər, 5 səs vardır).

Sait səslər: **a** – dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, açıq, məxrəc sabitliyinə görə monofonq (təkavaz), kəmiyyətinə görə adi saitdir, yazıda **a** hərflə ilə ifadə olunmuşdur; **ı** – dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, qapalı, monofonq (təkavaz), kəmiyyətinə görə adi saitdir, yazıda **ı** hərflə ilə ifadə olunmuşdur.

Samit səslər: **h** – əmələgəlmə yerinə görə boğaz, əmələgəlmə üsuluna görə sürtünən, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, tərkiyinə görə saf samitdir, yazıda **he** hərflə ilə işarə olunmuşdur;

k – əmələgəlmə yerinə görə dil (dilarxası), əmələgəlmə üsuluna görə partlayan (kipləşən), səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, tərkiyinə görə saf samitdir, yazıda **qe** hərflə ilə işarə olunmuşdur;

Bu məqamda belə bir sual vermək yerinə düşər: Nə üçün **otaq, qonaq, çıraq** sözlərinin tələffüzündə **q-x** əvəzlənməsi baş verir, lakin **haqdır** sözündə yox?

Sual əqli fəaliyyəti gücləndirmək məqsədi daşıyır. Məlum olur ki, çoxhecalı əsl Azərbaycan sözlərinin (otaq, qonaq), eləcə də çoxdan azərbaycancalaşmış bir sıra alınma sözlərin sonundakı **q** səsi **x** çalarlığında tələffüz olunmalıdır (leksik şəraitdə): qabax (qabaq), papax (papaq)...

Çıraq sözü mənşəcə fars dilinə məxsusdur (çeraq), Azərbaycan dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılıb, çirax şəklində (leksik şəraitdə) tələffüz olunur. Həmin sözlərə samitlə başlanan şəkilçi və ya söz qoşulduqda yenə **q -x** əvəzlənməsi baş verir.

Haqq sözü də alınma sözdür, ərəb mənşəlidir, təkhecalıdır və əsasən, istər leksik, istərsə də morfoloji və sintaktik şəraitdə **q** səsinin kar qarşılığı (**k`**) kimi tələffüz olunur: haqq oldu [hakoldu]; haqlı idi [haklıydı] və s.

Beləliklə, **q** samiti bir sıra sözlərdə məqam və şəraitdən asılı olaraq “ təkhecalı sözlərin sonunda karlaşmış halda tələffüz olunmalıdır: irq, şərq, fərq, zövq, şövq, məşq, fəvq...” (5, s, 176).

d – dilönü, partlayan, cingilti, saf səsdır; yazıda **de** hərfi ilə işarə olunub.

Sözün hecası: haq-dır. Sözdə iki heca vardır: haq – örtülü-qapalı; dır – örtülü-qapalı.

Sözün vurğusu: Vurğu birinci hecanın üzərinə düşür: ha`qdır.

Ahəng qanununa tabedir.

Yeri gəlmişkən, ədəbiyyat fənni ilə də əlaqə qurmaq yerinə düşər.

Lazım olarsa, digər üsullardan da yaradıcı şəkildə istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. II cild. Bakı, 2004
2. A.Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1986
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967
4. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
5. Ə. Tanrıverdi. “Dədə Qorqud”un möcüzələr dünyası. Bakı, 2015
6. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007
7. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 2007

LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN NÖVLƏRİ. FONETİK TƏHLİL BACARIQLARININ AŞILANMASININ ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Azərbaycan dilinin tədrisində əsas məqsəd dilçiliyin bütün bölmələri – fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, frazeologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, üslubiyyat və s. üzrə nəzəri bilik vermək, verilmiş biliyi şüurlu şəkildə mənimsətməkdir. Azərbaycan dili proqramları da dili bir sistem halında öyrətməyi nəzərdə tutur. Məhz linqvistik təhlil də bir təlim metodu kimi bu sistemə daxil olan hər bir bölmənin tədrisi ilə əlaqəli şəkildə qurulur və özündə fonetik, orfoqrafik, orfoepik, leksik, morfoloji, sintaktik, sözün tərkibi və söz yaradıcılığına görə, üslubi, dürgü işarələrinə görə təhlil növlərini birləşdirir.

Fonetik təhlil. Fonetika fonetik təhlilin elmi əsasıdır. Dilimizin səs sistemi, səslərin əmələ gəlməsi və xüsusiyyətləri, səslə hərfin, orfoqrafiya ilə orfoepiyanın fərqi, eləcə də bunların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti, fonetik məfhumların təsnif və müqayisə edilməsi, fonetik hadisə və faktların düzgün təyin edilməsində, sözlərdə vurğunun yerinin müəyyənləşdirilməsində fonetik təhlilin müstəsna rolu vardır. Fonetik təhlilin mahiyyəti, vəzifəsi və məqsədini, metodik əsaslarını düzgün qurmaq üçün fonetika bölməsinin tədrisi qarşısında duran başlıca vəzifələri dəqiqləşdirmək lazımdır. Fonetika bölməsinin qarşısında duran başlıca vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Fonetikanın tədrisi Azərbaycan dilinin səs sistemi, səslərin əmələ gəlməsi və xüsusiyyətləri, onların bir-birinə

münasibətini, keyfiyyət və kəmiyyəti, nitq prosesindəki funksiyası, səslərin keyfiyyət və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiəti, səslə hərfin, orfoqrafiya ilə orfoepiyanın bir-birindən fərqi və qarşılıqlı münasibəti haqqında şagirdlərdə aydın təsəvvür formalaşdırmalı, elminə nəzəri biliyin mənimsədilməsi üçün möhkəm özül qurmalıdır.

2. Fonetikanın tədrisi rabitəli nitqin (həm yazılı, həm də şifahi), orfoepik və orfoqrafik bacarıq və vərdişlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir. Orfoqrafik və orfoepik bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında fonetik hadisə və qanunların (ahəng qanunu, cingiltiləşmə qanunu), heca və vurğu kimi fonetik məfhumların dərinlən mənimsədilməsi fonetika bölməsinin tədrisində ən vacib, aktual məsələlərdəndir.

Beləliklə, fonetika bölməsində qeyd etdiyimiz kimi, danışmaq səsləri, onun növləri, əmələgəlmə xüsusiyyətləri, təsnifi, sait və samitlərin tələffüzü və orfoqrafiyası, ahəng qanunu, heca, vurğu, qoşasaitli, qoşasamitli sözlər, uzunhecalı saitlər və s. haqqında bilik qazanılır. Bu anlayışlarla bağlı aşağıdakıları bacarmaq tələb olunur: səs və hərfi fərqləndirmək, sait və samitləri təsnif etmək, sait və samitlərin tələffüz qaydalarını şüurlu şəkildə dərk edib danışmada bu qaydaları gözləyə bilmək, sözləri hecalara ayırmaq sətirdən sətərə düzgün keçirə bilmək, sözlərin ahəng qanununa tabe olub-olmamasını, hansı ahəngin (saitlər və ya samitlər) olmasını izah etməyi, sözlərdəki vurğunun yerini müəyyənləşdirməyi bacarmaq.

Buradan aydın olur ki, fonetika təlimi zamanı yalnız fonetikaya aid anlayışlar əldə edilmir, eyni zamanda bir sıra orfoqrafik və orfoepik qaydalar da praktik şəkildə qazanılır.

Bu baxımdan fonetika bölməsinin tədrisi üzrə verilən biliklər orfoepik və orfoqrafik bacarıqların formalaşması üçün də nəzəri zəmin rolunun oynayır.

Fonetika təliminin dilçiliyin digər bölmələri üçün zəmin yaratması ilə əlaqədar olaraq H.Balıyev yazırdı: “Fonetikanı, orfoepiyanı, qrafika və orfoqrafiyanı mükəmməl bilməyən müəllim fonetika təlimini elmi əsaslarda qura bilməz. Fonetik bilik və bacarıqların öyrədilməsi şagirdlərin tələffüz və yazı vərdislərinin inkişafına da praktik kömək göstərmiş olur. Əslində şagird orfoepik və orfoqrafik vərdislərə, əsasən, fonetikanın tədrisindən sonra sistem halında yiyələnmiş olur” (4, səh. 347).

Fonetika bölməsinin qarşısında duran bu vacib vəzifələrin həyata keçirilməsində bir çox üsul və vasitələrdən, metod və iş növlərindən istifadə edilir. Onlardan biri də fonetik təhlildir.

“Fonetik təhlil, hər şeydən əvvəl, fonetika bölməsi üzrə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların daha yaxşı mənimsənilməsinə, keçilən nəzəri materialın şüurlu və aydın dərk olunmasına kömək edir. Çünki tələbə təhlil zamanı bu və ya digər fonetik məlumatın məzmununu, fonetik məfhumların mahiyyətini səciyyələndirən əlamətləri bilavasitə təcrübədə yoxlayır, müqayisə edir, tutuşdurur, beləliklə, onun həmin dil faktları haqqındakı anlayışı, təsəvvürü bir daha dərinləşir və möhkəmlənir.

Fonetik təhlil tələbələrdə fonetik məfhumları təsnif etmək, müqayisə etmək, nəzərdən keçirilən fonetik hadisə və faktları düzgün ayırmaq və təyin etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir” (1, s.11).

Fonetik təhlil elmi-metodik cəhətdən düzgün qurulduqda səmərəli nəticələr əldə etmək olar. Belə ki,

fonetik təhlil təlim prosesində qarşıya qoyulan konkret didaktik məqsəddən asılı olaraq aparılmalıdır. Məqsəd aydın olmasa, nəticə uğurlu ola bilməz.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, bir təlim metodu kimi fonetik təhlilin aparılmasında ciddi nöqsanlar vardır. Bəzən dərslərdə aparılan fonetik təhlil təsadüfi xarakter daşıyır, təlimdə qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsində istifadə edilən mühüm pedaqoji üsul kimi qiymətləndirilmir. Buna görə də həm istənilən nəticə əldə edilmir, həm də şagirdlər tərəfindən maraqlı üsul kimi qəbul edilmir. Linqvistik təhlil elə qurulmalıdır ki, bütün sinif və yaxud auditoriya ona köklənsin.

Qeyd etdiyimiz kimi, fonetik təhlil fonetik məfhumların, elmi-nəzəri biliyin şüurlu şəkildə dərk edilməsinə, orfoqrafik və orfoepik normaların praktik olaraq mənimsədilməsinə şərait yaradır. Lakin çox vaxt bu prinsiplər unudulur, fonetik təhlil formal olaraq aparılır, elmilik, ardıcılıq gözlənilmir. Tələbə bəzən fonetik təhlil apararkən fonetik məfhumları ayırd edə, səslə hərfi fərqləndirə bilmir, səsləri hərflərin adları ilə göstərir, yazılışı ilə tələffüzü fərqli olan sözlərdə səslə hərfi eyniləşdirirlər. Səslə hərflər arasındakı fərqi başa düşmək ədəbi tələffüz qaydaları ilə orfoqrafik qaydalar arasında olan fərqlərin başa düşülməsinin əsasında durur. Müəllim müxtəlif pedaqoji üsul və vasitələrdən, xüsusən fonetik təhlildən istifadə etməklə səslə hərfin, orfoepiya ilə orfoqrafiyanın fərqi şüurlu olaraq mənimsədə bilər. Ümumiyyətlə, düzgün tələffüzü, yəni tələbələrin orfoepiya qaydalarına riayət etməsini izləmək müəllimlərin diqqətindən kənarda qalmamalıdır. Bu məqamlarda müəllim həmişə fonetikaya istinad etməlidir.

Bu gün radio və televiziya aparıcılarının, müğənilərin, hətta müəllimlərin bir çoxunun nitqindəki qüsurlar məhz hərflə səsin, orfoqrafiya ilə orfoepiyanın, ədəbi tələffüzün sərhədini düzgün müəyyən edə bilməməsindən qaynaqlanır.

Fonetik təhlil prosesində müşahidə edilən bu cür qüsurları görərək orfoepiya, ədəbi tələffüz və orfoqrafiya üzrə verilən elmi-nəzəri məlumatları xatırlatmaq istəyirik.

Orfoepiya yunan mənşəli söz olub, “düzgün nitq” deməkdir. Orfoepiya şifahi ədəbi dil üçün səciyyəvi olan normalar və qaydalar sistemidir. Orfoepiyanın obyektı aşağıdakılardır:

1. Ayrı-ayrı səslərin və səs tərkiblərinin tələffüzü;
2. Söz və ifadələrin tələffüzü;
3. Qrammatik formaların tələffüzü.

Orfoepiya ədəbi dilin şifahi formasına aid olub onu nizamlasa da, ədəbi tələffüz orfoepiyadan daha genişdir. Əgər orfoepiyanın obyektı ayrı-ayrı səslərin və səs tərkiblərinin, söz və ifadələrin və qrammatik formaların tələffüzüdirsə, **ədəbi tələffüz** vurğu və intonasiyanı da özündə birləşdirir. Vurğu və intonasiya ədəbi tələffüzün məzmununda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntonasiyanın əsas əlaməti dil vahidinin müxtəlif səs tempində, emosional çalarlıqda tələffüz edilməsidir. İntonasiya latın sözü olub (intonare) “ucadan tələffüz etmək” deməkdir. Ton, vurğu, pauza da intonasiyanın elementləridir. İntonasiya müəyyən bir məzmunun özünəməvafiq forma ilə ifadə olunmasıdır. “Cümləni əmələ gətirən sözlər onun yalnız “skeletidir”, bu skletə hərəkət və ya həyat verən intonasiyadır. Bir sözün müxtəlif mənə çalarlarında başa düşülməsi intonasiya ilə bağlıdır. Ə. Dəmirçizadə

yazırdı: “Danışarkən cümlənin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq diqqəti daim səfərbər edir, nəzərdə tutulmuş məqsədin, ideyanın dinləyiciyə asan çatmasına şərait yaradır. İntonasiya həm danışığı, həm də oxu prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan ən xarakterik tələffüz hadisəsidir”.

“Danışıda da, şeirdə də səs məlahətli olmalıdır, skripka kimi səslənməlidir”. Ona xüsusi rəng qatan, ahənglə səsləndirən, hər sözün dərk edilməsini asanlaşdıran isə intonasiya və onun elementi olan vurğudur. Vurğu eyni formada olan sözlərin, qrammatik formaların mənaca bir-birindən fərqlənməsinə xidmət edir.

Orfoepiyanın əsas qaydaları:

1. Saitlərin tələffüzünə aid qaydalar;
2. Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar;
3. Qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar.

Sait səslərin tələffüzünə aid qaydalar:

1) **o,ö** saitlərindən sonra bəzən **v** samiti tələffüz zamanı düşür. Məsələn, dovşan (do: şan), növbə (nö: bə);

2) Ahəng qanununa tabe olmayan sözlərdəki qalın saitli hecadan sonra incə saitli heca gələndə, əsasən, sait uzun tələffüz olunur: qabil [qa: bil], alim [a: lim], Füzuli [Füzü: li];

Qeyd. Bəzən fars dilindən keçmiş elə sözlər var ki, qalın saitli hecadan sonra qalın saitli heca gəlir və uzun tələffüz olunur. Həmin sözlər əslinə müvafiq şəkildə tələffüz edilir. Məsələn, ağah [a: gah], qanun [qa: nun];

3) Rus dilindən və Avropa dillərindən alınmış bəzi sözlər **“o”** ilə yazılır, ancaq **“a”** kimi tələffüz edilir.

Məsələn, proqram [praqram], protokol [pratakol], apostrof [apastrof], motor [mator];

4) Qoşa “əə”, “aa”, “ii” saitləri ilə yazılan sözlərdəki saitlərin biri deyilir və uzun tələffüz olunur. Məsələn, təəccüb [tə: ccüb], mətbəə [mətbə:], bədii [bədi:], maaş [ma:ş];

5) Bəzi sözlərdə “üa”, “üə”, “əa” saitləri yanaşı gəldikdə birinci sait düşür, ikinci gələn sait isə uzun tələffüz olunur: səadət [sa:dət], müəllim [mə:llim], müalicə [ma:licə];

6) Bəzi sözlərdə “ai”, “ia”, “io” “əi”, “oe”, “ea” saitləri yanaşı gəldikdə ikisinin arasına “y” birləşdirici samiti artırılır: ailə [ayilə], zəif [zəyif], dairə [dayirə], poema [poyema];

7) Sonu **a**, **ə** saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərə əvvəlində bitişdirici “y” samiti olan müəyyən şəkilçilər qoşulduqda həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq qapalı saitlərdən birinə (ı, i, u, ü) çevrilir. Bu hadisə ismin yönlük halında: (arabaya – arabıya, nənəyə – nəniyə); felin indiki zamanında: söyləyir [söylüyür], başlayır [başdıyır]; felin qeyri-qəti gələcək zamanında: söyləyər [söylüyər], başlayar [başdıyar]; felin qəti gələcək zamanında – oynayacaq [oynuyacax]; felin arzu və lazım şəkillərində: yaşaya [yaşıya], yaşayasıdır [yaşıyasıdır]; indiki zaman feli sifətlərdə: başlayan [başdıyan], söyləyən [söylüyən] və s. baş verir.

Samitlərin tələffüzünə aid qaydalar:

1) Sonu qoşasamitli sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşduqda samitin biri düşür (hiss, küll sözləri istisnadır). Məs.: fənn – fənlər, sirr – sirdaş, xətt – xətdən;

2) Sonu kar samitlə bitən sözlərə kar samitlə başlayan şəkilçi artırıqda o, cingiltili tələffüz edilir. Məsələn, bitki [bitgi], kəskin [kəsgin], sürtkü [sürtgü] ;

3) Sözü birinci hecasındakı **c** samitindən sonra **d, z, s** dil-diş samitləri gəldikdə **j** kimi tələffüz edilir: vicdan [vijdan], səcdə [səjdə], gücsüz [güjsüz] ;

4) Söz ortasında **n** samiti **b, m** samitlərindən əvvəl gəldikdə **m** kimi tələffüz olunur: sünbül [sümbül], zənbil [zəmbil], anbar [ambar], şənbə [şəmbə] ;

5) Bəzi alınma sözlərdə üç samit bir-birinin yanında gələrkən həmin samitlərin arasına bir sait əlavə olunaraq tələffüz edilir: elmlı [elimli], hökmdar [hökümdar], zülmkar [zülümkar] ;

6) Söz ortasında yanaşı gələn kar samitlərdən ikincisi (kipləşən samit) cingiltili tələffüz olunur: dəftər [dəfdər], usta [usda], xəstə [xəsdə], həttə [hətta], səkkiz [səkgiz] ;

7) Çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərin sonunda işlənən cingiltili samitlər bu və ya digər dərəcədə karlaşaraq tələffüz olunur. Bu hadisə üç məqamda baş verir:

1. Həmin sözlər ayrılıqda tələffüz edildikdə;

2. Onlardan sonra samitlə başlanan şəkilçi gəldikdə;

3. Belə sözlər nitq prosesində samitlə başlanan başqa sözlərin qarşısında gəldikdə. Məsələn, qanad [qanat], kənd [kənt – kəntdən], gənc [gənç – gənçlix`] ;

8) Sonu **q** və **k** samiti ilə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi qoşulanda “**q-ğ**”, “**k-y**” əvəzləməsi baş verir. Məsələn, otağın, çiçəyin.

Sual: Nə üçün **otaq, qonaq, çiçək, kəpənək** sözlərinə saitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda sözlərin sonundakı samitlər dəyişir, **q-ğ, k-y** əvəzləməsi baş verir, ancaq **Afaq, şəfəq, malik, türk, kürk** sözlərində yox?

– “Q-ğ”, “k-y” əvəzləməsi baş verən sözlər çoxhecalıdır, “türk, kürk” sözləri təkhecalıdır.

– “Q-ğ”, “k-y” əvəzləməsi baş verən sözlər milli sözlərimizdir.

– Afaq, şəfəq, malik sözləri çoxhecalı sözlər olsa da, alınma sözlərdir.

9) Sonu **ç** samiti ilə bitən sözlərdən sonra dil-diş samitləri ilə (t, d, s, z, l, n) başlanan şəkilçilər, eləcə də sözlər gəldikdə həmin samit **ş** kimi tələffüz olunur: uçdu [uşdu], keçdi [keşdi], qaçsan [qaşsan], üç dəfə [üş dəfə] ;

10) Sonu **st**, bəzən də başqa samit hərf birləşmələri ilə (l, m, n, r sonor samitlərinin iştirakı istisna olmaqla) bitən alınma sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və söz gəldikdə, əsasən, ikinci samit tələffüzdən düşür: dostlar [doslar], sərbəstlik [sərbəslix`] ;

11) Tərkibində qoşa **q** işlənən sözlərdə əvvəlinci **q** samiti **k`** kimi tələffüz olunur: toqqa [tokqa], doqquz [dokquz] ;

12) Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn **q** samiti kar samit kimi tələffüz olunur: nöqsan [nöksan], rəqs [rəks];

13) Çox az hallarda alınma sözlərdə söz sonundakı **q** samiti kar tələffüz olunur: şəfəq [şəfək], üfük [üfük], şərq [şərk] ;

14) Sonu **q** samiti ilə bitən çoxhecalı söz və söz formalarında həmin samit **x** kimi tələffüz olunur: qaşır [qaşır], sınıq qab [sınıx qab] və s.

Qeyd. Sözlərin sonundakı samitin kar və ya cingilti olması bilmək üçün ona saitlə başlanan şəkilçi qoşulur: Məsələn, dörd+ün, corab+ın, ağac+a, çəkil+i ;

15) Sonu **k** samiti ilə bitən çoxhecalı sözlərdə **k** samiti **x`** səsi kimi tələffüz olunur: bəzək – bəzə**x`**; ürək –ürə**x`** və s.

Məlumdur ki, sözlərdə saitlərin ahəngi Azərbaycan dili üçün xarakterik fonetik qanun hesab olunur. Belə bir qanun tələffüzdə samitlərin də bir-birinə uyuşmasında öz təzahürünü tapır. Bu cür hal dilçilik ədəbiyyatında assimilyasiya adlanır. Bu hadisə bir sıra şəkilçilərin tələffüzü üçün daha xarakterikdir. Belə ki, samitlə başlayan bəzi şəkilçilər samitlə bitən sözlərə qoşulduqda həmin şəkilçilərdən biri digər səsi ya tamamilə öz məxrəcə çəkir, ya da özünə yaxın məxrəcə uyğunlaşdırır. Şəkilçilərin tələffüzü ilə əlaqədar orfoepik qaydalardan bəziləri assimilyasiya hadisəsi ilə bağlıdır:

Qrammatik formaların tələffüzünə aid qaydalar;

1) Çıxışlıq hal şəkilçisi **-dan (-dən)** bəzi sözlərdə, yəni sonu **m, n** samitləri ilə bitən sözlərdən sonra gələrsə, **-nan (-nən)** şəklində tələffüz edilir: candan [cannan], anamdan [anamnan];

2) Sifət düzəldən **-lı(-li,-lu,-lü)** şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq, müvafiq məqamlarda **-rı (-ri,-ru,-rü), -lı (-li,-lu,-lü), -nı (-ni, -nu, -nü), -dı (-di, -du, -dü)** şəklində tələffüz olunur. Məsələn, varlı [varrı], qarlı [qarrı], yağlı [yağlı], qanlı [qannı], enli [enni], dadlı [daddı], südlü [süddü] ;

3) Felin indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarında üçüncü şəxsin cəmini bildirən **-lar (-lər)** şəkilçisi özündən əvvəlki **r** samitini öz məxrəcə uyğunlaşdırır, beləliklə, geri assimilyasiya hadisəsi baş verir: alırlar [alıllar], gəlirlər [gəllər], gülürlər [gülüllər], çatırlar [çatıllar], alarlar [alallar] ;

4) **İdi, imiş** hissəcikləri saitlə bitən feil, isim və sifət və saylara qoşulduqda iki sait arasına **y** bitişdirici samiti əlavə edilir: *alsa idi* [alsa-y-dı], *ola idi* [ola-y-dı], *arzu imiş* [arzu-y-muş], *dolu imiş* [dolu-y-muş], *iki idi* [iki-y-di] ;

5) **İdi, imiş** hissəcikləri samitlə bitən isim və sifətlərə qoşulduqda onlar ahəng qanununa uyğun olaraq dörd cür tələffüz olunur;

6) **-dır (dir,-dur,-dür)** xəbərlik şəkilçisi şifahi ədəbi dildə **[-dı-di,-du,-dü]** şəklində, yəni **r** səsi olmadan tələffüz olunur. Məsələn, *adamdır* [adamdı], *üçdür* [üçdü], *gözəldir* [gözəldi] və s.

Şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusən aşiq yaradıcılığında xəbərlik şəkilçisinin (-dır,-dir, -dur, -dür) tələffüz olunduğu kimi yazılması halları geniş müşahidə olunur. Məsələn,

Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmirdən,
İpək tora halqa salma dəmirdən,
Aydı, gündü gəlib keçir ömürdən,
Tələsirik, görən, yaza nə qaldı?

(*A.Alı*)

7) **İlə** qoşması samitlə bitən sözlərə qoşularkən -**nan,-nən**, saitlə bitən sözlərə qoşulduqda isə **ynan, -ynən** şəklində tələffüz olunur: *anamla* [anamnan], *vaqonla* [vaqonnan], *körpəsi ilə* [körpəsiynən], *bacısı ilə* [bacısıynan] ;

8) Cəm şəkilçisi **-lər (-lər)** şəkilçi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq müvafiq məqamlarda **-rar (-rər), -nar(-nər), -dar (-dər)** şəklində tələffüz olunur. Məsələn, *əsərlər* [əsərrər], *qatarlar* [qatarrar], *qızlar* [qızdar], *gələnlər* [gələnnər] və s.

Orfoqrafiya yazılı nitqin normalarıdır. Bu normaların konkret dil vahidlərinə görə qanuniləşdirilmiş müxtəlif təzahürləri isə orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir. Ümumiləşdirilmiş halda orfoqrafiyaya belə tərif vermək olar: Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışını tənzimədi qaydalar sistemidir.

Yazılı nitqin normaları və onun müxtəlif təzahürləri sayılan qaydalar isə müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşir. Orfoqrafiya prinsipləri orfoqrafiya qaydalarının istiqamətverici əsaslarıdır. Hər bir dilin orfoqrafiya qaydaları dil vahidlərinin orfoqrafiya prinsipləri ilə uzlaşdırılması əsasında müəyyən edilir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Fonetik prinsip; 2. Morfoloji prinsip; 3. Tarixi-ənəvi prinsip; 4. Fərqləndirici prinsip; 5. Etimoloji prinsip.

Fonetik prinsip. Bu prinsip tələffüz olunan səsin yazıdakı hərflə ifadəsi prinsipi mənasında işlənir. Ümumiyyətlə, bu və ya digər sözün tərkibindəki səslərin tələffüz olunduğu kimi hərfi işarələrlə yazıda əks olunması yazı ilə tələffüz arasında uyğunluğu təmin etdiyi üçün orfoqrafiya qaydalarının daha çox fonetik prinsip əsasında qurulması, əlbəttə, olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində söz köklərinin çoxu bu prinsipə görə yazılır: al, ata, ana, xala, ol, ot, iz, siz, dağ, daş, yol, kol və s. Bu cür sözlər hətta ayrı-ayrı şivələrdə eyni cür tələffüz olunur. Burada belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, fonetik prinsipi düzgün başa düşməyərək “tələffüz etdiyin kimi yaz” çox geniş mənada izah edib “hər kəs öz şivəsində yaza bilər” nəticəsini çıxarmaq doğru deyildir.

“Sözün tələffüz edildiyi kimi yazılması” anlayışı məhdud mənada işlənən bir anlayışdır. Burada ümumi ədəbi tələffüz, həm də bu tələffüzdə, hətta müxtəlif

çalarlıqla əlaqədar olan səslər, səs variantları yox, məhz belə səslərin vahid əsası sayılan fonemin yazılması nəzərdə tutulur. Məsələn, müəyyən şəraitdən asılı olaraq bəzi saitlər uzun tələffüz olunur (a:li, sa:kit və s.), bəzi cingiltili samitlər karlaşmış tələffüz olunur (ulduz, kitab, qanad və s.). Lakin belə halda bu nümunələrdə “tələffüz etdiyini kimi yaz” formulunu “tələffüz etdiyini səsin əsası olan fonemin hərfi işarəsi ilə yaz” mənasında başa düşmək lazımdır” (2, s. 223).

Morfoloji prinsip. Məqam və şəraitlə əlaqədar olaraq müxtəlif çalarlıqda tələffüz olunan dil vahidlərinin, xüsusən sözlərin və şəkilçilərin vahid formada, yəni morfoloji quruluşa uyğun olaraq bir cür yazılmasına istiqamətverici əsas prinsip morfoloji prinsip adlanır (Əvvəlki sətirlərə bax.).

Tarixi-ənənəvi prinsip. Əvvəlki dövrlərdə tətbiq olunan bu və digər orfoqrafik qaydanın mühafizə olunması və müasir yazıda davam etdirilməsi ümumiləşdirilmiş halda tarixi-ənənəvi prinsip adlanır. Bu prinsipdən əsasən aşağıdakı qruplara mənsub dil vahidlərinin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur:

1. Azərbaycan dilinin öz sözlərinin və şəkilçilərinin yazılışında:

- Son səsi **d**, həm də **t** ilə deyilib **d** ilə yazılır: bulud, kənd;
- Son səsi **k**, **g** və ya **y** ilə deyilən ikihecalı (çoxhecalı) sözlər **k** ilə yazılır: böyük, çiçək, hörümçək;
- Son səsi **ğ**, **x** və ya **q** ilə deyilən ikihecalı sözlər **q** ilə yazılır: bulaq, qaşiq, qonaq;
- Son səsi **c**, **ç**, **j** və ya **ş** ilə deyilən sözlər **c** ilə yazılır: sac, ağac, qılınç, dinc, kərpic;

• Eləcə də **-maq (-mək), -dıq (-dik, -duq, -dük), -lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçilərinin sonunda **q** və **k** samitlərinin yazılması tarixi-ənənəvi prinsiplə əlaqədardır.

2. Alınma sözlərin və şəkilçilərin yazılışında:

• Ərəb-fars dilindən alınan sözlər və şəkilçilər: qəbz, əmr, əsr, hüzn, kəsr, səbr, hüceyrə, təshih, hətta, əlbəttə, müttəhim, xəstə, dəftər, tarix+i, inqilab+i;

• Müasir dövrdə rus və Avropa dillərindən alınan sözlər: avtobus, balon, дума, laborant, telefon, kassa, bülleten, kvadrat, keks, estetika, Əli +yev, Aslan +ov və s.

Şəkilçilər yazılışı:

1. Bir cür yazılanlar: kar, -dar, -gil, -daş, -xana, -baz, -gər, -dan, -xah, keş, -saz və s.

2. İki cür yazılanlar: -da (-də); -dan (-dən); -la (-lə); -laş (-ləş); -ca (-cə); -ar (-ər); -a (-ə); -qan (-kən); -sa (-sə) və s.

3. Dörd cür yazılan şəkilçilər: -lı (-li, -lu, -lü); -dı (-di, -du, -dү); -dıq (-dik, -duq, -dүk); -çı (-çi, -çu, -çү); -ış (-iş, -uş, -üş); -ın (-in, -un, -үн); -ır (-ir, -ur, -ür) və s.

Ahəng qanununa tabe olmayan şəkilçilərin əksəriyyəti alınmadır.

Yeri gəlmişkən, ahəng qanununa görə şəkilçilərin iki və dörd cür yazılması dilin şaquli vəziyyətinə (həm də alt çənənin vəziyyətinə) görə saitlərin açıq və qapalı olması ilə bağlıdır. Tərkibində qapalı saitlər (ı, i, u, ü) olan şəkilçilər dörd, açıq saitlər (a, ə) olan şəkilçilər iki cür yazılır. Açıq saitlərdən yalnız ikisinin (a, ə) şəkilçilərin tərkibində işlənmə səbəbini şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq üçün yazı lövhəsində sözlər yazılır və yarımçıq fonetik təhlil aparılır: ot, odun, oyun, ömür, kömür, elan, ehtiram, fel, baba, nənə, ailə, kitab, uşaq, heca, kəpənək və sairə. Əvvəlcə açıq

saitlər tapılır, onların digər xüsusiyyətləri qeyd edilir və sözdəki mövqeyi aydınlaşdırılır. Tələbələr müşahidə edəcəklər ki, açıq saitlərdən **o, ö, e** sözün axırında, son hecalarında gəlmir. Ancaq **a, ə** saitləri sözün istənilən yerində – əvvəlində, ortasında, axırında gəlir. Deməli, işlənmə dairəsi genişdir. İltisəqi dil tipinə aid olan Azərbaycan dilində məlumdur ki, kök sabit qalır, şəkilçilər isə kökdən sonra gəlir, əvvəl sözdüzəldici (leksik), sonra isə sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçi artırılır. **O, ö, e** saitləri sözün axırında işləmə bilmədiyindən, fəaliyyət dairəsi məhdud olduğundan, şəkilçilər də həmişə sözün sonunda gəldiyindən onların tərkibində bu saitlər işlənmir. Beləliklə, fonetik təhlil verilmiş elmi-nəzəri məlumatın praktik şəkildə dərkini asanlaşdırır.

Fonetika, orfoepiya və orfoqrafiyanı mükəmməl bilməyən müəllim fonetika təlimini, eləcə də fonetik təhlilin aparılmasını elmi əsaslar üzərində qura bilməz. Fonetik məfhumların dərinədən öyrədilməsi şagirdlərin tələffüz və yazı vərdişlərinin inkişafına da praktik kömək göstərmiş olur. Əslində şagird orfoepik (lüğəvi, morfoloji, sintaktik şəraitdə tələffüz) və orfoqrafik vərdişlərə, əsasən, fonetikanın tədrisindən sonra sistem halında yiyələnir.

Fonetikanın tədrisində müəllim ədəbi tələffüz və düzgün yazı qaydalarını praktik olaraq mənimsədəcəksə, tələbə asanlıqla səstartımı, səsdüşümü hadisələrinin, bir sıra sözlərin sonunda və ya ortasında cingiltili samitlərin qarışması və ya bəzi sözlərdə kar samitlərin cingiltiləşməsi və s. kimi dil hadisələrinin səbəblərini şüurlu olaraq dərk edəcək. Bu məqsədin həyata keçirilməsində, əlbəttə ki, fonetik təhlilin rolu əvəzsizdir.

Müəllim səslə hərfin fərqlərini izah edərkən yaxşı olar ki, əvvəlcə şifahi təhlilə istinad etsin. Müqayisə aparmaqla hər bir sözün düzgün tələffüzü və daha sonra yazılış qaydası şagirdlərə çatdırılmalıdır. Məsələn, müəllim tələbələrin diqqətini belə bir cümlənin tələffüzünə cəlb edir: “[Ayılə müqəddəsdi]”. Cümlə iki-üç dəfə tələffüz edilir. Müqayisə aparılır. Bunun ardınca həmin sözlərdə hansı səslərin eşidildiyi soruşulur və sözlər yazı lövhəsinə yazılır (və ya şərait varsa, proyektorda göstərilir). Müəllimin şərhilə məlum olur ki, birinci sözdə **a, y, i, l, ə** eşidilən səslər, **a, i, el, ə** isə hərflərdir. Şagird başa düşür ki, bu sözdə səslə hərfin sayında fərq var (beş səs, dörd hərf), yəni deyilişlə yazılış fərqlənir. İkinci sözdə də deyilişlə yazılış arasındakı fərqi müəllim yazı lövhəsinə yazmaqla izah edir. Məlum olur ki, bu sözdə **m, ü, q, ə, d, d, ə, s, d, i** səs, **em, ü, qe, ə, de, de, ə, se, de, i, er** hərflərdir (Sözlərdəki səsartımı (ayılə) və səsdeşümü (müqəddəsdi) hadisələrinin səbəbləri ilə bağlı əvvəlki sətirlərə bax).

Beləliklə, dərk edilir ki, səs tələffüzlə, hərf isə yazı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin, eləcə də ədəbiyyat fənninin tədrisində düzgün ədəbi tələffüz və orfoepiya qaydalarına riayət olunmasını izləmək müəllimlərin ən aktual vəzifələrindən olmalıdır. Bu məqamlarda müəllim elmi-nəzəri biliyi möhkəmləndirmək, onun mənimsənilməsini yoxlamaq üçün fonetik təhlildən məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, fonetika bölməsində danışığ səsleri, onun növləri, əmələgəlmə xüsusiyyətləri, təsnifi, sait və samitlərin tələffüzü və orfoqrafiası, ahəng qanunu, heca, vurğu, qoşasaitli, qoşasamitli sözlər, uzun tələffüz olunan saitlər və s.

haqqında bilik qazanılır. Fonetik məfhumlarla bağlı aşağıdakıları bacarmaq qarşıya məqsəd kimi qoyulur: səs və hərfi fərqləndirmək, sait və samitləri təsnif etmək, sait və samitlərin tələffüz qaydalarını bilməklə danışıda bu qaydaları gözləyə bilmək, sözləri hecalara ayırıb sətirdən sətərə düzgün keçirə bilmək, sözlərin ahəng qanununa tabe olub-olmamasını, hansı ahəngin (saitlər və ya samitlər) olmasını izah etməyi, sözlərdəki vurğunun yerini müəyyənləşdirməyi bacarmaq.

Buradan aydın olur ki, fonetika təlimi zamanı yalnız fonetikaya aid anlayışlar öyrədilmir, eyni zamanda bir sıra orfoqrafik və orfoepik qaydalara da praktik şəkildə əməl etmək vərdişi formalaşdırılır. Bu baxımdan fonetika bölməsinin tədrisi üzrə verilən biliklər orfoepik və orfoqrafik bacarıqların qazanılması üçün də nəzəri zəmin rolunun oynayır.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, fonetikanın tədrisində qarşıya çıxan aktual çətinliklərdən biri uzun tələffüz edilən saitlərlə vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsindədir. Bəzən **“alim”**, **“bəzən”** (zaman zərfi), **“sonra”** və s. kimi sözlərdə uzun tələffüz olunan saitlə vurğunun yeri dəqiq göstərilmir, qarışıqlıq yaranır. Müəllim hər bir sözü iki-üç dəfə tələffüz etməyi, müqayisə yolu ilə hansı hecaların daha qüvvətli səsləndiyini müşahidə etməyi tapşırmalıdır ki, sözlərdəki saitlərin kəmiyyət və keyfiyyətində olan fərqlər praktik şəkildə dərk edilsin. Müəllimin köməyi ilə məlum olacaq ki, **alim** sözündə **a** saiti uzun tələffüz olunur, **i** saiti isə qüvvətli deyil və vurğu onun üzərinə düşür; **alim** sözü mənşəcə alınmadır, ahəng qanununa tabe deyil. Ahəng qanununa tabe olmayan sözlərdəki

qalın saitli hecadan sonra incə saitli heca gələndə, əsasən, sait uzun tələffüz olunur (bax: saitlərin tələffüz qaydaları).

Bəzən zaman zərfində birinci hecadakı **ə** saiti həm uzun tələffüz olunur, həm də vurğu altına düşür, mənşəcə alınmadır. **Sonra** sözündə isə tələffüzdə “n” düşür, “o” saiti həm uzun tələffüz olunur, həm də vurğu altına düşür, mənşəcə millidir.

Vurğunun düzgün tədrisinin böyük praktik əhəmiyyəti var. Vurğunun növləri, Azərbaycan dilində vurğunun yeri haqqında fonetika bölməsində nəzəri məlumat verilir. Adətən, Azərbaycan dilinə xas olan vurğunun sabit vurğu olduğu, sözlərdə son hecanın üzərinə düşdüyü bildirilir (baba, gəlir, qapıçı, qızlar). Xüsusi olaraq çatdırılmalıdır ki, **heca vurğusu** iki funksiya daşıyır; vurğu sözün mənasını düzgün anlamağa, mənaları fərqləndirməyə kömək edir, sözlərdə forma gözəlliyi yaradır. Bunlardan birincisi fonosemantik, ikincisi fonetik vəzifədir. Hər hansı bir sözdə vurğu öz yerində deyilsə, həm məna düzgün dərk edilir, həm də dəqiq fonetik tərkibi ilə təbii və rəvan səslənər. Əks təqdirdə vurğunun qüsurlu tələffüzü nitqin gözəlliyinə xələl gətirər, onun təbii təsirini azaldar, nəzərdə tutulan fikir, ideya, məqsəd dinləyiciyə istənilən şəkildə çatma bilməz.

Sözlərdə vurğunun yeri müəyyənləşdirilərkən müəllim iltisqi dil tipinə aid olan Azərbaycan dilində vurğunun bəzən sözlərin əvvəlki və ya orta hecalarına düşdüyünü və bunun səbəblərini, vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri də fonetik təhlil əsasında düzgün və şüurlu mənimsədə bilər. Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabitdir. Adətən, sözün son hecasına düşür. Lakin vurğu qəbul etməyən şəkilçilər də kifayət qədərdir. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilərin bəzilərinə nəzər salaq:

1. Felin inkar şəkilçisi – ma²: ya`zma, oxu`ma;
2. Şəxs sonluqları: görü`rsən, alı`rlar;
3. İdi, imiş, isə hissəciklərinin şəkilçiləşmiş forması: gedi`rdi, danışaca`qmış, görü`rmüş, gəlmi`şsə;
4. Zərf düzəldən -ca², -ən, -la², -casına² şəkilçiləri: məzmu`nca, ru`sca, qə`sdən, gü`clə, xai`ncəsinə;
5. Sual ədatı – mı⁴: yazdı`nmı, oxudu`nmu və s.;
6. Feli bağlama şəkilçisi -madan²: ya`zmadan, a`lmadan;
7. Felin əmr formasının II şəxsinin cəminin şəkilçisi: ya`zın, oxu`yun;
8. Mənsubluq bildirən -gil şəkilçisi: xala`mgil, əmi`mgil;
9. İlə qoşmasının şəkilçi variantı: ana`mla, səni`nlə;
10. Xəbərlilik şəkilçiləri: insa`ndır, gözə`ldir, insa`nam, tələbə`sən və s.

Müqayisə aparmaqla, nəzəri məlumatı yenidən təkrarlamaq və yada salmaqla sözlərdəki vurğunun yerini asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür.

Vurğunun düzgün tələffüzü alınma sözlərin deyilişində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən alınma sözlər vurğunun işlənmə yerinə görə üç qrupa bölünür:

1. Vurğusu birinci hecədə olan sözlər;
2. Vurğusu orta hecədə olan sözlər;
3. Vurğusu son hecədə olan sözlər.

Vurğusu birinci hecaya düşən alınma sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Afina, Asiya, Amsterdam, ampula, Belçika, bosman, birja, diktör, diksiya, era, epos, fabrik, forma, finiş, firma, xutor, kafedra, kater, kodeks, kompas, kubok, leksika, lazer, lira, marşal,

maksimum, norma, Nobel, nota, oçerk, opera, orden, order, pasport, palma, pauza, povest, sintaksis, tabel, taktika, titul, texnikum və s.

Vurğusu orta hecaya düşən alınma sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Amerika, analoq, akustika, ballada, diametr, diktator, elektrik, etnoqraf, kataloq, kommuna, Ladoqa, lotoreya, malyariya, notarius, omonim, parlament, reaksiya, remarka, simmetriya, sinonim və s.

Vurğusu son hecaya düşən alınma sözlər: benzin, bomba, delfin, İsveç, foye, Moskva və s.

Məntiqi vurğu. Məzmun özünəməvafiq ifadə formasını, tərzini sözlərin məntiqi vurğu ilə deyilməsində tapır. Məntiqi vurğulu söz cümlənin mənacə fərqlənən vahididir. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gətirir. Belə məqamlarda hər bir söz mənalı vahid kimi ümumi cümlə sintaqmında seçilir, danışan onu dinləyiciyə xüsusi intonasiya ilə, öz səs tonu ilə çatdırır, bir növ ona işarə edir, həmin sözü başqalarından fərqli şəkildə tələffüz edir, dinləyicinin fikrini səs tonu ilə məhz həmin kəlməyə yönəldir. Məntiqi vurğulu söz danışanın məqsədini qabarıqlaşdıran vahiddir. Bu vurğu nitqdə məna dəqiqliyi, məqsədin anlaşılması deməkdir.

“Yay axşamları dağın ətəyində yerləşən kəndimiz öz füsunkar görünüşü ilə qəlbimi rıqqətə gətirirdi”.

Bu cümlədə **yay axşamları** ifadəsi cümlədəki digər sözlərə nisbətən qüvvətli tələffüz olunur və dinləyicinin diqqətini məhz həmin söz üzərinə yönəldir. Cümlədəki digər sözləri də məqsədimizdən asılı olaraq, məntiqi vurğu altında tələffüz etsək, ayrı-ayrı məna yükü formalaşmış

olacaq. Yəni məzmun özünə uyğun ifadə formasını sözlərin məntiqi vurğu ilə deyilməsində tapır.

Yay axşamları **dağın ətəyində yerləşən** kəndimiz öz füsunkar görünüşü ilə qəlbimi rıqqətə gətirirdi.

Yay axşamları dağın ətəyində yerləşən **kəndimiz** öz füsunkar görünüşü ilə qəlbimi rıqqətə gətirirdi.

Yay axşamları dağın ətəyində yerləşən kəndimiz öz **füsunkar görünüşü ilə** qəlbimi rıqqətə gətirirdi.

Yay axşamları dağın ətəyində yerləşən kəndimiz öz füsunkar görünüşü ilə **qəlbimi** rıqqətə gətirirdi.

Sözdəki vurğu yaxşı dərk edilməsə, mənanı dərk etmək çətinləşəcək.

Cümlənin ayrı-ayrı hissələri, cümlə üzvləri kommunikativ yüklənmə əsasında düzülür. Cümləni təşkil edən sözlərin hecaları vurğuya görə fərqli olduğu kimi, eləcə də cümlədəki müəyyən bir söz başqalarına nisbətən güclü deyilir. Həmin qüvvətli deyilən söz cümlənin mənacə fərqlənən, diqqəti cəlb edən vahidi kimi çıxış edir. Bu cür kəlmə və ya söz birləşmələrinin digərlərinə nisbətən güclü deyilişi, nəzərə çatdırılması məntiqi vurğunun vasitəsilə olur.

Məntiqi vurğulu sözü göstərməyin üsulları: a) qrafik üsul; b) mövqe üsulu; c) leksik üsul.

Məntiqi vurğulu sözün müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan **qrafik üsula** aid olan cəhətlər aşağıdakılardır: fərqləndirilən sözün seyrək xətlə göstərilməsi; məntiqi vurğulu sözün dırnaqda göstərilməsi; məntiqi vurğulu sözün altından xətt çəkilməsi; məntiqi vurğulu sözün xüsusi kursivlə verilməsi; məntiqi vurğulu sözün hərflərinin aralı yazılması; mətn daxilindəki məntiqi vurğulu sözlərin, söz birləş-

məsi və ya cümlənin altından bütöv xətt çəkilməsi və s.

Məntiqi vurğulu söz, adətən, xəbərdən əvvəl işlənir. Əgər cümlədə məntiqi vurğunu göstərmək üçün qrafik və leksik vasitələr yoxdursa, məntiqi vurğulu söz xəbərdən əvvəlki söz olur və bu **mövqe üsuludur**.

Məntiqi vurğunun müəyyənləşdirmək üçün bunları bilmək lazımdır:

Sual cümlələrindəki **sual ədatları** ilə işlənən sözlər məntiqi vurğu tələb edir. **Yoxmudur**, gülüm, səndə heç insaf?! (H. Cavid) Bu mırada xitab da məntiqi vurğu tələb edir.

Da, də bağlayıcıları ilə işlənən sözlər (vurğunu özündən əvvəlki sözün üzərinə salır) məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. **Mən** də sən kimi idim, Bu günə qaldım! (M. Gəncəvi)

Sual cümlələrindəki **sual əvəzlilikləri** məntiqi vurğulu olur. Fəda olsun sənə canım, **nə** dersən?! (Ş.İ.Xətai)

Qarşılaşdırılan zidd mənalı sözlər məntiqi vurğulu olur. Neçin o, zəngindir, mən bir köləyəm (C.Cabbarlı)

Tərzi-hərəkət zərflilikləri çox vaxt məntiqi vurğulu olur. Furqon **astaca** cırıldayırdı (M.İbrahimov).

Ki ədatı məntiqi vurğunu özündən əvvəlki sözün – mübtədanın üzərinə salır. Amma **siz** ki həmd olsun, məxsus kamal sahibisiniz. Siz **ki** bilirsiniz (S. Rəhimov).

Cümlədə **həmcins üzvlərin** hər biri məntiqi vurğu qəbul edir. **Alim** də, **şair** də, dağda **çoban** da,

Deyir öz mahnısını ana dilində (S. Vurğun). Bu nümunədə həmcins üzlərin üzərinə məntiqi vurğunun salınmasında da (də) bağlayıcıları da xüsusi rol oynayır.

Ümumiləşdirici sözlər məntiqi vurğu ilə deyilir. **Hər tərəf:** dağ, dərə, çəmənlilik yamyaşıl libasa bürünmüşdü.

Xitablar məntiqi vurğulu olur. Səni kimdir sevən bica, **qərənfil!** Sənə mən aşiqi-şeyda, **qərənfil!** (X.Natəvan)

Xüsusiləşmələr məntiqi vurğu ilə oxunur. **Səlcuq şahzadələri dövlətin süqutuna baxmaya-raq,** Kirmanda, İraqda, hətta Misirdə belə hökumət düzəltməyə başlayıblar (M. S. Ordubadi).

Bunlar məntiqi vurğunu müəyyənləşdirməyin ləksik üsullarıdır.

Həyəcanlı vurğu (emfatik vurğu). Həyəcanlı vurğu ilə daha çox danışiq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur.

Fonetik təhlil aparılarkən hecadakı vurğudan çıxış edərək vurğunun digər növləri ilə bağlı xatırlatma etmək, sintaksis bölməsi ilə əlaqə yaratmaq yerinə düşər.

Aparılan müşahidələr nəticəsində məlum olur ki, fonetika bölməsinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri kar və cingiltili samitlərin fərqləndirilməsidir. Müəllim kar və cingiltili samitləri təsnif edərkən əvvəlcə müşahidə üsuluna istinad etməli, istiqamətverici üsullar müəyyənləşdirməlidir ki, daha səmərəli nəticə əldə edə bilsin. Belə ki, müəllim şagirdlərə **p, b, ş, j, s, z** səslərini iki-üç dəfə tələffüz etməyi tapşırır. Sonra səs tellərinin və

danışıq üzlərinin vəziyyəti haqqında sorğu aparır. Məlum olur ki, **b, j, z** samit səslərin əmələ gəlməsində səs telləri gərginləşmiş və bir-birinə daha çox yaxınlaşmış olur. Ağ ciyərdən gələn hava axını daralmış səs cığırından keçərkən səs tellərinə toxunur, onu rəqləndirir, titrədir. Formalaşan səslərdə həm ton (avaz), həm də küy olur. Belə səslərə cingiltili samitlər deyilir. Azərbaycan dilində 14 cingiltili samit var: **b, v, q, ğ, g, d, z, , c, l, m, n, r, y**. Cingiltili samitlərdən dördü sonordur (l, r (ağız sonoru), m, n (burun sonoru). Digər samitlərin (**p, ş, s**) əmələ gəlməsində səs telləri gərginləşmir, səs cıgırı daralmır və səs tellərinin ucları bir-birinə çox az yaxınlaşmış olur. Beləliklə, hava axını səs cığırından sərbəst keçir və səs tellərinin güclü şəkildə titrəməsinə səbəb olmur. Səs tellərinin belə zəif şəkildə rəqlənməsi ilə müşayiət olunan səslərə kar samitlər deyilir. Müasir Azərbaycan dilində kar samitlər bunlardır: **k, p, t, s, f, x, h, ç, ş, k` (x`)**.

Şagirdlər müşahidə (subyektiv) üsulu və müəllimin elmi izahı ilə kar və cingiltili samitlərin əsas xarakterik cəhətlərini şüurlu olaraq dərk edə bilir. Bu halda fonetik təhlil də maraqlı və keyfiyyətli alınır.

Səs və hərfin düzgün müəyyənləşdirilməsi, sait və samitlərin təsnifatı, digər fonetik məfhumun – hecanın, onun tipləri və növlərinin dərinlən mənimsənilməsini təmin edir. Heca məfhumu haqqında nəzəri məlumat verərkən, ilk növbədə, şagirdlərə anlatmaq lazımdır ki, sözlər tələffüz zamanı asanlıqla hissələrə ayrılır ki, buna da heca deyilir. Azərbaycan dilində heca sait səslərlə düzəlir. Buna görə də hər bir sözdə saitin miqdarından asılı olaraq, o qədər də heca yaranmış olur. Belə bir anlayış yaradıldıqdan sonra şagirdlər sözlərin sətirdən sətərə keçirilməsi qaydalarını

düzgün və şüurlu şəkildə mənimsəyirlər. Buradan da aydın olur ki, sait səsləri bilmədən hecanı mənimsəmək mümkün deyil, hecanı bilmədən sözü sətirdən sətərə düzgün olaraq keçirmək olmaz.

Həmçinin hecanın tipləri də sait və samit səslərlə bağlıdır. Belə ki, sait və samitlə bitdiyinə görə hecalar açıq və qapalı olur. Yəni saitlə qurtaran heca açıq, samitlə qurtaran heca qapalı olur. Yazı taxtasında yazılan sözlər hecalara ayrılır: a-na (açıq-açıq), və-tən (açıq-qapalı), qəh-rə-man-lıq (qapalı-açıq-qapalı-qapalı).

Sait və ya samit səslərlə başlamağından asılı olaraq, hecalar həm də örtülü və örtüsüz olaraq iki tipə ayrılır. Saitlə başlayan heca örtüsüz, samitlə başlayan heca örtülü heca adlanır. Məsələn, lay-la (örtülü-örtülü), ar-zu-lar (örtüsüz-örtülü-örtülü) və s.

Beləliklə, fonetik təhlil orfoqrafik vərdişlərin yara-dılmasında və möhkəmlənməsində, sözlərin sətirdən sətərə keçirilməsində, heca və onun növlərinin fərqləndiril-məsində, vurğunun mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Fonetik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi-metodik əsasları haqqında, fonetika təlimində baş verən qüsurlar və çətinliklərlə bağlı verdiyimiz fikirlər təhlildən səmərəli, nəticəyönümlü istifadə etmək, onu didaktik tələblər əsasında düzgün qurmaq məqsədi daşıyır.

Fonetik təhlil metodu təlim prosesində qarşıya qoyulan didaktik məqsəddən asılı olaraq həcminə və formasına görə qruplaşdırılır. Həcminə görə iki şəkildə aparılır: 1) bütöv təhlil, 2) yarımçıq təhlil. Bütöv təhlil, adətən, fonetika bölməsi üzrə bütün proqram materiallarının tədrisindən sonra aparılır. Yarımçıq fonetik təhlil isə

adından da göründüyü kimi, bütün mövzuların tədrisindən sonra yox, konkret məqsəddən asılı olaraq müəyyən bir mövzunun tədrisi ilə bağlı aparıla bilər. Məsələn, samitləri xarakterizə etmək, yaxud heca və onun növünü dərinlən mənimlətmək üçün yarımçıq fonetik təhlildən istifadə etmək mümkündür.

Fonetik təhlil formasına görə də iki cür qruplaşdırılır: 1) şifahi, 2) yazılı.

Əvvəlki mövzularda qeyd etdiyimiz kimi, linqvistik təhlildə ardıcılıq prinsipi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ardıcılıq prinsipi linqvistik təhlil prosesində dil hadisə və faktlarının ardıcıl izlənilməsini tələb edir. Fonetik təhlilin aparılmasında fonetik məfhumların ardıcılığının gözlənilməsi olduqca vacib amildir. Fonetik təhlilin aparılması ardıcılığı və sxemi aşağıdakı kimidir:

1. Sözlün düzgün tələffüzü, səslə hərfin sayı;
2. Sözdəki səslər və onların yazıda hansı hərflə ifadə olunması;
3. Saitlər və onların növləri: dılarxası (qalın), dilönlü (incə), dodaqlanan, dodaqlanmayan, açıq və qapalı saitlər;
4. Samitlər və onların növləri: əmələgəlmə yerinə, üsuluna, səs tellərinin vəziyyətinə və tərkibinə görə növləri, onların yazıda ifadəsi;
5. Sözlün hecası, vurğusu, ahəng qanununa tabe olub-olmaması.

Fonetik təhlilə aid nümunələr. Fonetik təhlil üçün yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan sözlərin seçilməyi daha məqsədəuyğundur.

“Qarşı yatan qara dağlar qarışıbdır, otu bitməz. Qanlı-qanlı ırmaqlar quruyubdur, suyu gəlməz” cümləsində **qanlı-qanlı** və **ırmaqlar** sözlərinin bütöv fonetik təhlilini aparaq:

Sözün yazılışı və tələffüzü: qanlı-qanlı [qannı-qannı]; sözdəki səslər bunlardır: **q, a, n, n, ı - q, a, n, n, ı**. Yazıda **qe, a, en, el, ı-qe, a, en, el, ı** hərfləri ilə işarə olunmuşdur. Sözdə hərflə səsin sayı bərabərdir (10 hərflər, 10 səs vardır, mürəkkəb sözdür).

Qeyd. Orfoepik qaydalarla bağlı bir kommentariyanı xatırlatmaq yerinə düşər: “Məlumdur ki, sözlərdə saitlərin ahəngi (ahəng qanunu) Azərbaycan dili üçün xarakterik bir fonetik qanun hesab olunur. Belə bir qanun tələffüzdə samitlərin də bir-birinə uyuşmasında öz təzahürünü tapır; buna dilçilikdə assimilyasiya hadisəsi deyilir. Bu hadisə bir sıra şəkilçilərin tələffüzü üçün də çox xarakterikdir. Belə ki, samitlə başlanan bəzi şəkilçilər samitlə bitən sözlərə qoşulduqda qoşalaşan həmin samitlərdən biri digərini ya eyni samitə, ya da özünə yaxın məxrəcli səsə çevirir...”

“Sifət düzəldən **-lı (-li, -lu, -lü)** şəkilçisi qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq, müvafiq məqamlarda **-rı (-ri, -ru, -rü), -lı (-li, -lu, -lü), -nı (-ni, -nu, -nü), -dı (-di, -du, -dü)** şəklində tələffüz olunur” (3, s. 167).

Fonetik təhlilə cəlb olunan sözdə assimilyasiya hadisəsi baş vermişdir.

Sait səslər: **a** – dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, açıq, məxrəc sabitliyinə görə monofonq (təkavaz), kəmiyyətinə görə adi saitdir, yazıda **a** hərfi ilə ifadə olunmuşdur; **ı** – dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, qapalı, monofonq (təkavaz), kəmiyyətinə görə adi saitdir, yazıda **ı** hərfi ilə ifadə olunmuşdur.

Samit səslər: **q** – əmələgəlmə yerinə görə dil (dilarxası), əmələgəlmə üsuluna görə partlayan (kipləşən), səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, tərkibinə görə saf samitdir, yazıda **qe** hərfi ilə işarə olunmuşdur; **n** –

əmələgəlmə yerinə görə dil (dilönü), əmələgəlmə üsuluna görə partlayan (kipləşən), səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, sonor (burun sonoru), tərkibinə görə safdır, yazıda **en** hərfi ilə işarə olunmuşdur; **n** – dilönü, partlayan (kipləşən), cingiltili, sonor, saf samitdir, yazıda **el** hərfi ilə işarə olunmuşdur.

Mürəkkəb sifət eyni sözün təkrarından yarandığı üçün ikinci tərkib hissənin təhlilinə ehtiyac duymadıq.

Sözün hecası: qan-lı. Hər biri iki hecadan ibarətdir: qan –örtülü-qapalı; lı – örtülü-açıq. **Vurğu** son hecanın üzərinə düşür: qanlı` (Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlərdə vurğu hər iki sözün üzərinə düşür).

Söz ahəng qanununa tabedir.

İrmaqlar – Sözün yazılışı və tələffüzü: irmaqlar [irmaxlar]. Sözdəki səslər bunlardır: **i, r, m, a, x, l, a, r**. Yazıda **i, er, em, a, qe, el, a, er** hərfləri ilə işarə olunmuşdur. Təhlil olunan sözdə hərflə səsin sayı bərabərdir (8 hərf, 8 səs vardır).

Sait səslər: **i** –dilönü (incə), dodaqlanmayan, qapalı, məxrəc sabitliyinə görə monoftonq (təkavaz), kəmiyyətə görə adi saitdir, yazıda **i** hərfi ilə işarə olunmuşdur; **a** – dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, açıq, məxrəc sabitliyinə görə monoftonq (təkavaz), kəmiyyətinə görə adi saitdir, yazıda **a** hərfi ilə ifadə olunmuşdur; **a** – təkrara ehtiyac duyulmur.

Samit səslər: **r** – əmələgəlmə yerinə görə dil (dilönü), əmələgəlmə üsuluna görə sürtünən (novlu), səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, sonor (ağız sonoru), tərkibinə görə saf samitdir, yazıda **er** hərfi ilə işarə olunmuşdur; **m** – əmələgəlmə yerinə görə dodaq (qoşadodaq samiti), əmələgəlmə üsuluna görə partlayan

(kipləşən), səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, sonor (burun sonoru), tərkibinə görə saf samitdir, yazıda **em** hərfi ilə ifadə olunmuşdur; **x** – əmələgəlmə yerinə görə dil (dilarxası), əmələgəlmə üsuluna görə sürtünən (novlu), səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, tərkibinə görə saf samitdir, yazıda **qe** hərfi ilə işarə olunmuşdur; **l** – əmələgəlmə yerinə görə dil (dilönü), əmələgəlmə üsuluna görə sürtünən (novlu), səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, sonor (ağız sonoru), tərkibinə görə saf samitdir, yazıda **el** hərfi ilə işarə olunmuşdur; **r** – əvvəl təhlil olunduğuna görə ehtiyac duyulmur.

Sözün hecası: ir-maq-lar. Sözdə üç heca vardır: ir – örtüsüz-qapalı; maq – örtülü-qapalı; lar – örtülü-qapalı hecalardır.

Sözün vurğusu: Vurğu axırıncı hecanın üzərinə düşür: irmaqla`r.

Sözdə ahəng qanunu gözlənilməmişdir.

Fonetik təhlil prosesində müəllim sözün yazılış və tələffüzündə baş vermiş fərqi izah etməlidir. Belə ki, “Çoxhecalı əsl Azərbaycan sözlərinin, eləcə də çoxdan azərbaycancalaşmış bir sıra alınma sözlərin sonundakı **q** səsi **x** çalarlığında tələffüz olunmalıdır: qabax (qabaq), papax (papaq)... 2) Sonundakı **q** samiti **x** çalarlığında tələffüz olunan sözlərə samitlə başlanan şəkilçi bitişdirildikdə və ya söz qoşulduqda **q** səsi yenə **x** çalarlığında tələffüz olunur...” (2, s. 177).

Göründüyü kimi, fonetik təhlil düzgün yazı (orfoqrafiya) və düzgün tələffüz (orfoepiya) qaydalarının aşılmasında, fonetik məfhumların dərinədən öyrənilməsində və möhkəmlənməsində bəzən metod, bəzən də pedaqoji üsul kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Zaman keçdikcə, dilçiliyin

digər bölmələri üzrə biliklər əldə edildikcə aşılana düzgün yazı və tələffüz qaydaları əsl vərdişə, möhkəm əsaslar üzərində qurulan biliyə çevrilir.

Fonetik təhlil prosesində ədəbiyyat fənni ilə, ədəbiyyatşünaslıqla əlaqənin qurulması da vacibdir. Verdiyimiz nümunə integrativliyi zəruri tələbə çevirmək gücündədir.

Göründüyü kimi, assonans, alliterasiya misraların poetik siqlətinə sığal çəkir. Dilin fonetik səviyyəsində emosional ovqat yaradan assonans (a saiti 12 dəfə işlənilib) və alliterasiya (q səsi 7 dəfə işlənilib) təsvir obyektinin daxili mahiyyətini aşkara çıxarır. Eyni və yaxınməxrəcli saitlərin və samitlərin təkrarı, onların melodik düzülüşü ahəngdarlıq, ritm yaradır. Eyni zamanda səslərin möcüsəsi bizi dərin, fəlsəfi mənalara aləminə aparır, qaçılmaz gerçəkliklə üzləşdirir. Qocalma, qarımaya anlayışlarının nisgillə dolu ovqatı misralarda hökm sürən səslər ahəngində, ritmik melodiya içərisində “rəqs edərək” bizi düşüncələrə qərq edir. Səslərin harmonik sıralanması, forma və məzmunun struktur-semantik bütövlüyü misraların poetik yükünün dərkinə asanlaşdırır.

Beləliklə, biz fonetik təhlil vasitəsilə sirli-sehrli səslər aləminin yaratdığı real həyat həqiqətlərini poetik müstəvidə qəbul etməli olduq.

Bu misralardan çıxış edərək ədəbiyyat fənni ilə çoxbucaqlı əlaqə yaratmaq mümkündür. Yetər ki, istəyin olsun.

Ədəbiyyat

1. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılanamasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997

2. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 2007
3. Ə.Əfəndizadə. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, 2011
4. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007

LEKSİK TƏHLİL BACARIQLARININ AŞILANMASININ ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Linqvistik təhlilin ən maraqlı növlərindən biri də leksik təhlildir. Adından da məlum olduğu kimi, leksik təhlil dilçiliyin leksikologiya bölməsi ilə bağlıdır. Linqvistik təhlilin digər növlərində də yeri gəldikcə sözün leksik mənası, istifadə dairəsinə, mənşəyinə, mənaca qruplarına və s. görə məqsədyönlü suallar qoymaqla leksik təhlildən istifadə etmək mümkündür.

Ə.Əhmədov linqvistik təhlilin Azərbaycan dili təlimindəki mövqeyi və əhəmiyyətini belə səciyyələndirir: “Leksik təhlilin Azərbaycan dili təlimindəki mövqeyi və əhəmiyyətini konkret olaraq aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Leksik təhlil, hər şeydən əvvəl, leksikologiya bölməsi üzrə nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların daha dərinlən mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsinə, keçilən nəzəri materialın, xüsusilə leksikologiya bölməsi ilə bağlı ən vacib leksik məfhumların şüurlu və aydın dərk olunmasına kömək edir. Çünki şagirdlər təhlil zamanı müəllimin tələb etdiyi leksik faktları seçir, bu faktları qruplaşdırır, bir-biri ilə tutuşdurur, saf-çürük edir, ümumiləşdirir, leksik məfhumların mahiyyətini səciyyələndirən əlamətləri bilavasitə nitqdə: cümlə və mətndə yoxlayır. Beləliklə, onun həm leksik faktlar haqqındakı biliyi, təsəvvürü bir daha dərinləşir və möhkəmlənir.

2. Leksik təhlil şagirdin nitq inkişafına, xüsusilə onun lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. Çünki bu prosesdə şagirdlər sözün nitqdəki rolu,

onun mənə çalarları, işlənmə məqamları, üslubi xüsusiyyətləri ilə əməli olaraq tanış ola bilir və bu da öz növbəsində onların nitqinin təkmilləşdirilməsinə, ədəbi dil normalarına uyğun qurulmasına kömək edir.

3. Linqvistik təhlilin digər növləri kimi, leksik təhlil də Azərbaycan dilindən sistematik kursun ayrı-ayrı bölmələri, mövzuları arasında üzvi, qarşılıqlı əlaqə yaradılmasında mühüm rol oynayır. Leksikologiya bölməsini kursun digər bölmələri ilə əlaqəli tədris etməyin ən səmərəli yollarından biri məhz leksik təhlildir” (1, səh. 19).

Ə.Əhmədovun leksik təhlilin mövqeyi və əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq verdiyi müddəalar elmi-praktik əsaslara söykənir və öz aktuallığını qoruyub-saxlayır.

Leksik təhlilin elmi əsası, şübhəsiz ki, dilçiliyin leksikologiya bölməsidir.

Dilçiliyin bir bölməsi olan leksikologiya dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə danışqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir.

Leksikologiyanın əsas məqsədi dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdən ibarətdir.

Leksikologiya Azərbaycan dili təlimində sistematik kursun əsas bölmələrindəndir. İbtidai sinifdə leksikologiya haqqında məlumat verilsə də, müstəqil bölmə kimi V sinifdə tədris olunur. Azərbaycan dili üzrə məktəb proqramına əsasən leksikologiya bölməsinin tədrisində şagirdlər söz və onun mənası, leksik və qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları, sözün tək və çoxmənəlilik, mənə qrupları (omonim, antonim, sinonimlər), istifadə dairəsinə görə sözlərin qrupları (ümumişlək və ümumişlək olmayan

sözlər – terminlər, dialekt və şivə sözlər, vulqarizmlər, varvarizmlər), neologizmlər, köhnəlmiş sözlər; mənşəyinə görə sözlərin qrupları (milli və alınma) haqqında; frazeoloji vahidlər və onların məna qrupları haqqında elmi-nəzəri məlumat əldə edirlər. Bölmənin elmi əsaslar üzrə təşkili şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, rəvan, rabitəli nitqin təşkilinə, ədəbi dilin normalarına cavab vermək bacarığının aşılmasına şərait yaradır. Buna görə də bu bəhs üzrə verilmiş elmi məlumatların möhkəmləndirilməsi, sistemə salınması üçün xüsusi təkrar dərsləri aparılmalı, bu sahədə aparılan işlər sözün tərkibi, söz yaradıcılığı və morfologiyanın tədrisi prosesində də davam etdirilməli, müxtəlif səpkili yazılar, tapşırıq və çalışmalar üzrə iş, leksik və üslubi təhlillər aparılarkən davam etdirilməlidir.

Dilçiliyin olduqca maraqlı bölmələrindən olan leksikologiyanın predmeti sözdür. Leksika haqqında ilk anlayışın yaradılmasına fonetika bəhsinə aid əldə edilmiş elmi biliklərə nəzər salmaq, təkrar etməklə başlamaq məqsəduyğundur. Nəzərə alınmalıdır ki, fonetikanı bilmədən dilin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu dərinlən öyrənmək, anlamaq çətinlir. Məlum olduğı kimi, fonetikanın tədqiq etdiyi danışiq səsləri mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin varlığı üçün əsasdır. Danışıq səsi olmadan heç bir dili təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəllim yada salmalıdır ki, sözlər danışiq səslərinin dilin daxili qanunauyğunluğu əsasında düzülüşündən yaranır və formalaşır. Hər bir insan öz fikrini cümlə vasitəsilə ifadə edir. Cümlələr isə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunur. Deməli, hər iki sintaktik vahidin əsas bazası sözdür. Ona görə də sözün mahiyyətini, onun məzmun dolğunluğunu və məna dairəsini müəyyənləşdirmək

lazımdır. Şagirdlər leksikologiya bölməsi üzrə sistemli bilik əldə edərkən dilin əsas və mərkəzi vahidi olan sözün mahiyyətini, mənasını və nitqdəki yerini şüurlu şəkildə dərk edirlər.

Sözün mahiyyəti dedikdə nə başa düşülür?

1. Söz hər şeydən əvvəl, müəyyən bir səs kompleksindən ibarətdir.

2. Sözün müəyyən bir mənası vardır. Sözün mənası geniş anlayış olub, məfhumları, emosional münasibətləri əhatə edir. Məfhum gerçəkliyin, obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə xas olan ən mühüm əlamət və xüsusiyyətlərin təfəkkürdə inikası nəticəsində yaranır.

3. Sözün mənasının müəyyən mənbəyi mövcuddur. Belə ki, söz yalnız müəyyən bir predmet, hadisə, hərəkət, emosional vəziyyət əsasında yarana bilər. Bu deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, hər bir söz özündə ən azı üç cəhəti – səs kompleksini, mənə və mənə mənbəyi kimi cəhətləri birləşdirir. Məhz bu üç cəhətin vəhdəti söz əmələ gətirir.

Sözün maddi əşya, hadisə, proses, əlamət və s. bildirməsinə onun **mənası** deyilir. Hər hansı bir sözün mənası həmin əlamətlər haqqındakı məfhumla möhkəm bağlıdır. Bununla yanaşı, mənə və məfhum eyni deyildir. Məfhum əşyaya aid əsas və mühüm əlamətlərin məcmuudur.

Dilimizdəki sözlər ifadə etdikləri mənaya və mənə növünə görə bir-birinin eyni deyildir. Onların bir qismi dildə bu və ya başqa məfhumun müəyyən cəhətini bildirir və müəyyən mənəni konkret şəkildə ifadə edir. Məsələn, gül, çiçək, qələm, kitab, ata, ana, su, hava, yol, mən, siz, üç, beş, yaz, otur və s. Dilimizdəki belə sözlərə tam mənəli sözlər deyilir. Bu sözlər həm konkret, həm də mücərrəd

məfhumları ifadə edir, onlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, sintaktik vahidlərin formalaşmasında əsas baza rolunu oynayır. Bu cür sözlər lüğəvi mənaya malik olan sözlərdir.

Dilimizdə həmçinin ayrılıqda mənə bildirməyən, lakin cümlə daxilində müəyyən qrammatik mənə kəsb edən sözlər də vardır ki, belə sözlərə natamam mənalı sözlər deyilir. Köməkçi nitq hissələri natamam mənalı sözlərdir.

Dilimizin lüğət tərkibində əşya, əlamət, keyfiyyət, hadisə, proses bildirən sözlərin həm lüğəvi, həm də qrammatik mənalı olur. Lüğəvi mənə sözlərin təklidə ifadə etdiyi konkret mənaya deyilir. Lüğəvi mənə sözlərin ilk və əsas mənasıdır. Dilimizdəki tammənalı sözlər lüğəvi mənaya malikdir.

Grammatik mənə isə sözlərin qrammatik quruluşla əlaqədar ifadə etdikləri ümumiləşmiş mənaya deyilir. Azərbaycan dilində sözün qrammatik mənası bir sıra vasitələrlə ifadə olunur:

1) Şəkilçilər vasitəsilə: a) hal şəkilçiləri ilə; b) kəmiyyət şəkilçiləri ilə; c) zaman şəkilçiləri ilə; ç) şəxs sonluqları vasitəsilə;

2) Vurğu və sözlərin sırası ilə;

3) Natamam mənalı sözlərin vasitəsilə: (üçün, ötrü, görə, da, də, hətta, əlavə və s.)

Dildəki söz qrupları leksik və qrammatik mənə cəhətdən iki yerə bölünür: həm leksik, həm də qrammatik mənası olan sözlər (əsas nitq hissələri), yalnız qrammatik mənası olan sözlər. Köməkçi sözlər yalnız qrammatik mənaya malik olan sözlərdir.

Dilin əsas və mərkəzi vahidi olan sözlərdən, onun ifadə imkanlarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə

olunur. Elastik xarakterli olan söz müxtəlif mənə çalarlarının, emosional duyğu və düşüncələrin ifadəçisi kimi çıxış edir. Məsələn, göz, qol, baş, ayaq, dil və s. insanın bədən üzvlərinin adını bildirir. Lakin bu sözlər digər mənə çalarlıqlarına da malikdir.

Dildə sözün ifadə etdiyi bütün bu mənələrə sözün mənə quruluşu deyilir. Dildəki hər bir sözün mənasını təyin etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

1) Dil abidələrinə, tarixi materiallara müraciət olunur, axtarışlar aparılır.

2) Mətn daxilində yoxlanılır.

S.Cəfərov sözün mahiyyətindən bəhs edərkən yazırdı: “Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən səs tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün hər bir kollektivin üzvləri tərəfindən anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır” (2, səh. 11-12).

Leksikologiya təlimi “Söz və onun leksik mənası” mövzusunun tədrisi ilə başlayır. Sözün leksik mənası dərinlən dərk edilməsə, digər mövzuların da (qrammatik mənə, həqiqi və məcazi mənə, təkmənalı, çoxmənalı sözlər, omonim, antonim və sinonimlər və s.) tədrisində və qavranılmasında çətinliklər yaranacaq. Şagirdlərə dərinlən izah edilməlidir ki, sözün leksik mənası onun əsas və həlledici mənasıdır. Dilin leksik tərkibinə daxil olan

sözlərin vasitəsilə təkliddə ifadə olunan konkret məna leksik məna adlanır. Leksik məna sözün ilk və başlıca mənasıdır. Leksik məna fərdi xarakter daşıyır. Bir sözün leksik mənası digər sözün leksik mənasından konkret və müəyyən bir əşya ilə əlaqədar olmasına görə fərqlənir. Məsələn, “ qələm ” sözünü tələffüz etdiyimiz zaman onun ifadə etdiyi ilkin məna leksik mənadır: yəni yazmaq üçün istifadə edilən əşya. Bu sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da vardır: ümumi qrammatik mənasına görə isimdir, nə? sualına cavab verir, sadədir, ümumidir, konkretidir və s.

“Leksik məna yalnız ifadə etdiyi məfhumla yox, sözün aid olduğu nitq hissəsi ilə, işlədildiyi mətnlə, ekspressiv və üslubi çalarla müəyyən edilir. Leksik mənanı müəyyənləşdirən ekstralingvistik amillər real gerçəkliyin əşyaları və onların məfhumlarıdır. Bunlar bir-biri ilə bağlıdır. Dil amilləri sözlər arasındakı əlaqədir. Dil amilləri sözün leksik mənasının formalaşmasında iştirak edir. Bu əlaqə bir tərəfdən mətnlə, digər tərəfdən sözlərin müxtəlif assosiasiyası ilə bağlıdır.

...Leksik mənanı müəyyənləşdirərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır: 1) ictimai dərk edilməsini və mətndə işlədilməsini; 2) sözün müəyyən nitq hissəsinə aid olmasını; 3) müəyyən məna qrupuna aidliyini; 4) başqa sözlərlə konkret leksik əlaqəsini; 5) onun sinoniminə semantik münasibətini; 6) sözün məna əlaqəsinin əsas tiplərinin modellərini; 7) müəyyən məfhumla əlaqədar olmasını; 8) müəyyən əşya qrupuna aid olma qabiliyyətinin və s. olmasını “ (3, səh. 21)

Müəllim sözün leksik mənasını, onun məfhumla əlaqəsini izah edərkən, eyni zamanda qrammatik mənanın

da müəyyənləşdirilməsində sözün leksik mənasına əsaslanmağın mühüm şərt olduğunu izah etməlidir. Çünki hər bir söz nitqdə öz leksik mənasına müvafiq qrammatik məna kəsb edir. **Kitab, stol, stul, daş, ağac, su, maral, insan** və s. sözlər müxtəlif leksik mənalara malikdir, əşya məfhumunu ifadə edir, qrammatik mənasına görə də əşyanın adını bildirir, isimdir; **gəlmək, yazmaq, oxumaq, tikmək, sulamaq** sözlərinin də leksik mənası müxtəlif olsa da, hərəkət məfhumunu bildirir, qrammatik mənasına görə də feildir, hərəkət bildirir. Deməli, qrammatik mənanın müəyyənləşməsində leksik mənaya əsaslanmaq mühüm şərtidir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, nitqimizdə leksik mənası olmayan sözlər qrupu da vardır. Köməkçi nitq hissələri bu sözlər qrupuna aiddir. Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmasa da, çox mühüm qrammatik mənaya malikdir. Köməkçi nitq hissələri sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaradır (qoşma, bağlayıcı), söz və cümlələrin mənasını qüvvətləndirir, emosional münasibət yaradır, danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir (ədat, modal sözlər).

Sözün leksik və qrammatik mənaları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. “Sözün leksik və qrammatik mənaları əşya və hadisələr, onların bir-birinə olan münasibətləri ifadə edildikdə özünü göstərir. Sözün əşya və hadisələrin özü ilə bağlı olan mənası leksik, bunların münasibətindən əmələ gələn mənası isə qrammatikdir” (3, səh. 24).

Məlumdur ki, leksikologiyanın obyektı sözdür. Morfologiya bölməsinin də obyektı sözdür. Lakin leksikologiyada sözün konkret mənası araşdırılır. Bu məna tək-tək sözlərə aiddir. Ağac, su, maral, daş, insan və s. sözlərin hər

birinin özünəməxsus leksik mənalara vardır, hər biri leksik mənasına görə tamam fərqlidir, ancaq qrammatik mənasına görə eynidir, əşya bildirir. Deməli, qrammatik məna tək-tək sözlərə yox, böyük sözlər qrupuna aiddir. Sözü qrammatik mənası hər cür konkretlikdən məhrum, olduqca mücərrəd və sözlərin cümlə daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək kəsb etdiyi əlavə mənalar deyilir. Leksikologiyada sözlər təklikdə götürülür, onun mahiyyəti, sözü lüğəvi mənası, çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonim və antonimliyi, işlənmə dairəsi, mənşəyi öyrənilirsə, morfologiyada onun qrammatik mənası, sualı, quruluşu, isimdirsə, halları, tək və cəmliyi, mənsubiyyətə görə dəyişməsi, ümumi və xüsusiyyəti, hansı cümlə üzvü olması; hərəkət bildirirsə, sualı, quruluşca növü, təsdiq və inkar, təsirli və təsirsiz olması, qrammatik məna növləri, şəxsə, zamana görə dəyişməsi, şəkillər üzrə dəyişməsi və onun sadə, mürəkkəb olması, nəhayət, sintaktik vəzifəsi araşdırılır. Göründüyü kimi, qrammatik məna daha geniş anlayışdır.

Sözü leksik və qrammatik mənalara arasındakı fərqi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Leksik məna sözü fərdi xüsusiyyətidir. Qrammatik məna isə sözlərin ümumi xarakterini əks etdirir.

2. Leksik məna əşya və hadisələrlə birbaşa əlaqədardır, qrammatik məna isə onların münasibətini əks etdirir.

3. Qrammatik mənada mücərrədləşmə güclüdür, lakin leksik məna konkretidir.

4. Leksik məna tək-tək sözlərə, qrammatik məna bütöv bir nitq hissəsinə aid olan sözlər qrupuna xasdır.

5. Leksik məna yalnız müstəqil sözlərə (əsas nitq hissələrinə) aiddir. Qrammatik məna isə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində vardır.

6. Leksik məna sözdə əsas, qrammatik məna isə əlavə məlumatdır.

7. Cümlədə söz konkret bir leksik mənada işlənsə də, qrammatik cəhətdən bir çox mənalara malikdir.

8. Leksik məna sözün kökü və əsası ilə, qrammatik məna isə qrammatik formalarla (vasitələrlə) əlaqədardır.

İstər sözün leksik mənası, istərsə də qrammatik mənası cümlə daxilində öz həqiqi sübutunu tapır. Hər bir söz öz leksik mənasına müvafiq qrammatik məna kəsb edir. Sözün leksik və qrammatik mənaları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Cümlə daxilində iştirak edən sözlər əlaqəyə girir və nəticədə sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında əlaqə yaranmış olur.

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasındakı fərqi daha dərinlən mənimsəmək və şüurlu olaraq dərk etmək üçün leksik təhlil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə verilmiş cümlədəki sözləri leksik və qrammatik təhlilə cəlb edirik. Təhlil formasından asılı olaraq şifahi və yazılı aparıla bilər.

“Gül açılmışdır”.

gül – leksik mənası: fars mənşəli sözdür; bitki, ətirli və əlvan rənglərə malik bitki, çiçək;

Qrammatik mənası: əşya bildirir; nə? sualına cavab verir; isimdir; quruluşca sadədir; ümumi isimdir; konkretidir; təkdir; adlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

açılmışdır – leksik mənası hərəkət anlayışını bildirir; bükülü, yumulu bir şeyin açılması.

Qrammatik mənası: hərəkət bildirir; nə etmişdir? sualına cavab verir; quruluşca düzəltmədir; təsdiq feildir; təsirsiz feildir; qayıdış növdədir; xəbər şəklinin nəqli

keçmiş zamanındadır; III şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

“Yuyar qəssal qəddim bükər qayım ağa”.

(A.Ələsgər)

yuyar – leksik mənası hərəkət anlayışını bildirir, su ilə çirki təmizləmək, yumaq, pak etmək və s.

Grammatik mənası – hərəkət bildirir; nə edər? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; təsdiq feildir; təsirlidir; məlum növdədir; xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanındadır; III şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

qəssal – leksik mənası “ölüyuyan, mürdəşir” (ərəb mənşəlidir) deməkdir.

Grammatik mənası: əşya bildirir; isimdir; kim? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumidir; konkret; təkdədir; adlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

qəddim – leksik mənası “boy-buxun, bədən”; grammatik mənası – əşya bildirir; nə? (nəyi?) sualına cavab verir; isimdir; quruluşca sadədir; ümumidir; konkret; təkdir; I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənib; ismin qeyri-müəyyən təsirlik halındadır; sintaktik vəzifəsi vasitəsiz tamamlıqdır.

bükər – leksik mənası hərəkət bildirir; bağlamaq, bir şeyin hər tərəfdən örtülməsi, qapadılması və s. Grammatik mənası – hərəkət bildirir; feildir; iş felidir; nə edər? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; təsdiq feildir; təsirlidir; məlum növdədir; xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanındadır; III şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

qayım – leksik mənası “bərk, möhkəm, qalın” anlayışlarını ifadə edir. Grammatik mənası isə belədir:

əlamət, keyfiyyət bildirdiyi üçün sifətdir; necə? (nə cür?) sualına cavab verir; quruluşca sadədir; adi dərəcədədir; sintaktik vəzifəsi təyindir.

ağa – leksik mənası “mələfə, kəfən” deməkdir. Qrammatik mənası belədir: əşya bildirir (əslində substantivləşmiş sifətdir: ağ parça, döşək ağı); nəyə? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumidir; konkretidir; təkdir; ismin yönük halındadır; sintaktik vəzifəsi vasitəli tamamlıqdır.

Qeyd. Əşya məzmunlu **ağ** sözü qərb qrupu dialektində aktiv dil vahididir, döşək ağı, yorğan üzü mənalarını verir. Məsələn, Bu gün ağları yumalıyam.

Göründüyü kimi, leksik təhlil imkan yaradır ki, şagirdlər sözlərin leksik və qrammatik mənalarını şüurlu şəkildə dərk etsin, sözün leksik mənasını müəyyənləşdirərkən leksik mənaya yaxın sözləri, sinonimləri axtarıb tapsın. Bu da öz növbəsində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına, lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsinə şərait yaradır.

Leksikologiyanın tədrisində lüğət tərkibinin çox zəngin leksik-semantik qrupları – sözün tək və çoxmənalılığı, həqiqi və məcazi mənası, məcazlar sistemi, omonim, sinonim, antonimlər, frazeoloji birləşmələr və onların mənə qrupları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Leksik təhlilin elmi əsasları sözlərin leksik-semantik qrupları haqqında verilən sistemli nəzəri məlumatlardır. Metodik cəhətdən düzgün qurulan, qarşıya qoyulmuş didaktik məqsədə xidmət göstərən leksik təhlil əldə edilmiş bilik və bacarıqları möhkəmləndirir, sözlərin leksik-qrammatik qruplarının oxşar, fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Şagirdlər leksik-semantik kateqoriyaların

mahiyyətini, onların nitqdə, xüsusən bədii nitqdəki rolunu, emotiv funksiyasını və əhəmiyyətini dərinlən dərk edir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, leksik təhlil əksər vaxtlarda formal xarakter daşıyır, təsadüfi sözlər leksik təhlilə cəlb edilir. Bu cür yanaşma nəinki orta ümumtəhsil məktəblərində, hətta univərsitetdə müşahidə edilən qüsurlardandır. Və buna görə də şagirdlər sözlərin məcazi mənasını, çoxmənalılığını, omonimlərlə çoxmənalı sözlərin fərqlini və oxşar cəhətlərini, omonimlərin tiplərini, situativ omonimləri, frazeoloji birləşmələrin xarakterini açmaqda çətinlik çəkirlər. Sözlərin leksik-semantik qrupları təhlilə cəlb edilərkən mütləq şəkildə kiçik bir mətn, xüsusilə xalq ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat nümunələri seçilməlidir. Çünki sözlərin leksik, eləcə də qrammatik mənalı mətn və ya cümlə daxilində öz həqiqi mənasını tapır. Nitqdə söz əlavə çalarlıqlarından uzaqlaşır, ancaq bir mənada başa düşülür. Söz nitq vahidi kimi tək, dil vahidi kimi çoxmənalıdır. Məsələn, **dil** leksemi dil vahidi kimi çoxmənalı, həmçinin omonimdir. Yəni **dil** çoxmənalı olaraq insanın dili, qarmonun dili və s. kimi birləşmələr, məna çalarları yaradır. Omonim kimi də işlənir: dil – ana dili; ağızda olan orqan; “dil” fars sözü olub, **ürək** mənasını bildirir. Lakin konkret mətnə və ya cümlədə əlavə məna çalarlıqlarından uzaqlaşır, yalnız bir semantik tutumuna malik olur. Məsələn, “Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey **dil**” (*M.Füzuli*). Bu cümlədə **dil** yalnız bir mənada (fars mənşəli “ürək”) anlaşılr. Bu sözün omonimi kimi milli mənşəli **dil** (insanın dili, Azərbaycan dili və s.) sözünü götürmək mümkündür. Göründüyü kimi, hər bir sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri cümlə daxilində tam olaraq açılır. Ona görə də şagirdlərə sözlərin həqiqi, məcazi

mənalarını, çoxmənalılığını, semantik qruplarını izah edərkən praktik işlərdən – tapşırıqlardan, leksik təhlillərdən səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Sözlərin həqiqi və məcazi mənalarını, tək və çoxmənalılığını şagirdlərə dərinlən başa salmaq üçün leksik təhlillə yanaşı, müqayisə üsulundan da istifadə etmək qaçılmazdır. Sözlərin həqiqi və məcazi mənalarını müəyyənləşdirən meyar çox vaxt nisbi olur. Həqiqi mənada işlədilən söz konkret olaraq əşya və hadisəni, prosesləri adlandırır, nominativ xarakter daşıyır. Həqiqi mənə əşyaya bilavasitə yönəlmiş olur. Əsas mənənin işlənmə sahəsinin dəyişməsi nəticəsində söz yeni vəzifə daşımalı olur. Həqiqi mənə yeni mənaların yaranması üçün əsas bazadır. Həqiqi mənə müəyyən və sabit olur. O, əşyanın ictimai dərkini əks etdirir, məndən asılı olmur.

Qeyd etdik ki, dildə sözlər əşya və anlayışları bildirmək üçün, əsasən, öz həqiqi mənalarında işlənir. Lakin bununla bərabər, sözlərdən məcazi mənada istifadə olunur. Sözlərin həqiqi mənası əsasdır, məcazilik isə sözlərin mənasının ancaq bir imkanıdır. Sözlərin məcazi mənada işlənərək ifadə etdiyi mənə onun əsas mənasından kiçikdir, həm də qeyri-müstəqildir. Sözlərin məcazi mənası predmetlə bağlı olmur. Məcazi mənə yalnız həqiqi mənə vasitəsilə və onun sayəsində predmetlə əlaqələnir. Söz tələffüz edilərkən əvvəl onun həqiqi mənası, sonra məcazi mənası dərk edilir. Məcazi mənə fərdi və subyektiv ola bilər, mücərrəddir, məndən asılı olur. Dildə məcazlar ən çox insan bədəninin, onun üzvlərinin, eləcə də insanın hiss və duyğularının adlarının cansız əşyalara, təbiət hadisələrinə verilməsi nəticəsində özünü göstərir. Dildə məcazlar müxtəlif

səbəblərlə bağlı meydana çıxır. Dildə məcazlar olmasa, dil ifadəlilik, yığcamlıq kimi gözəl keyfiyyətlərə malik olmaz.

Sözlərin həqiqi və məcazi mənalarını şagirdlərə dərindən mənimsətmək üçün leksik təhlildən istifadə vacibdir. Bu məqsədlə müxtəlif birləşmələr təhlilə cəlb edilir: Fətəli xan – xan çinar; ağır daş – ağır xasiyyət, ağır söz, ağır cəza, ağır itki; şirin meyvə – şirin söz, şirin pay; alçaq dağ – alçaq adam (rəzil, şərəfsiz); quru paltar – quru adam, quru yemək (yavan), quru söz (boş, nəticəsiz); dolanmaq (yaşamaq), dolanmaq (şəhərdə) və s.

Nümunələr təhlil edilir, hansı sözlərin həqiqi, hansıların məcazi mənada işlədilməsi izah edilir. Leksik təhlil fəndaxili və fənlərarası əlaqənin yaranması üçün geniş şərait yaradır. Dilçiliyin digər bölmələri – söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın, eləcə də ədəbiyyat fənninin dərindən öyrədilməsi üçün zəmin formalaşır. İsim, sifət, xüsusən feillər çoxmənalılığın, məcaziliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Çoxmənalılığın, məcaziliyin müəyyənləşdirilməsində müxtəlif iş üsullarından, pedaqoji vasitələrdən istifadə edilir. Yaradıcı müəllim bu məqsədlə bir-birindən maraqlı tapşırıqlar qurmalı, leksik təhlillə onları tamamlamalıdır. Yəni istər dərslikdəki çalışmalar, istər müəllimin yaratdığı tapşırıqlar, istərsə də leksik təhlillər eyni didaktik məqsədə yönəlməli, təlimin səmərəliliyini qüvvətləndirməlidir.

Söz onun geniş və ya məhdud mənada işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalarlığına malik olur. Əgər sözün bir əsas mənasından başqa, ikinci bir mənası olursa, belə sözlər təkmənalı (monosemantik) sözlər adlanır. Təkmənalılıq sözün istər təklikdə, istərsə də mətn daxilində yalnız bir mənə bildirməsidir. Məsələn, mən, sən,

biz, beş, on, stul və s. sözlərinin hər biri yalnız bir məna ifadə edir.

Hər bir söz məcazi mənada işlənərkən öz həqiqi mənası üzərində yeni məna çalarlığı kəsb edir. Sözün belə məcazi işlənməsi ilə bağlı olaraq, dildə çoxmənalılıq deyilən semantik hadisə meydana çıxır.

“Sözün çoxmənalılığı dilin inkişaf etdiyini göstərən amillərdən biridir. Obyektiv aləmdəki müxtəlif əşya və hadisələr bir-biri ilə oxşar və ya eyni bir əlamətə görə əlaqədar olur. Bu əlamətlər müxtəlif əşya və hadisə, əlamət və hərəkətləri bir ümumi adla adlandırmağa imkan verir. Eyni səs kompleksi ilə müxtəlif əşya və hadisələr ifadə olunur. Çoxmənalı sözlərin yaranması, formalaşması və inkişafı dil vasitələrinin qənaət olunmasından daha çox, əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığından asılıdır. Sözün çoxmənalı olması sözün ümumişlək və lazımlı olma dərəcəsindən, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından, bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu və təcrübənin sonsuz konkretliyi arasında olan ziddiyyətlərdən, məcazlaşmadan asılıdır” (3, səh. 37).

Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığı adlanır. Bir məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir. İfadə etdiyi müxtəlif məna çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Bəzi sözlərdə sözün çoxmənalılığı az, bəzilərinə isə həddindən artıq olur. Feillərin çoxmənalılığı buna əyani sübutdur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu, onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsbətmə prosesi, dilimizdə ən qədim

dövlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Sözüün çoxmənalılığı türk dillərində də hələ ən qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən “türkün sözü” ifadəsi bunu sübut edir.

Çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənələrdən biri öz konkret ifadəsini ancaq mətnin daxilində alır. Söz öz ilk müstəqim mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə qazanmış olur. Məcəzi mənədə işlənən leksik vahidlər iki cür olur: a) leksik məcazlar, b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir (başə düşmək – anlamaq, ələ salmaq – lağ etmək, əldən düşmək – yorulmaq və s.). Üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrıldıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində qeydə alınmır (Ürəyimin yağı əridi, İşlərim yağ kimi gedir və s.).

Çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi, müstəqim mənasını təşkil edir. Çoxmənalı sözlərdə digər mənələr məcazi mənə adlanır.

Sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, ördək-burun sözü bir heyvanın adıdır. Onun ağzı ördəyin burnuna oxşadığına görə bu ad ona verilmişdir. Balqabaq (qabağın şirin növü) , istiqanlı (səmimi, yoldaş üçün ürəyi yanan) kimi sözlər haqqında da bunu demək mümkündür.

Çoxmənalı sözlərin məcazi mənələri dilimizdə sabit söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi üçün əsas baza rolunu oynayır. Məsələn, **çəkmək** sözünün həqiqi mənası hansısa bir şeyi, əşyanı özünə tərəf dartmaq mənasında işlənir. Lakin qəm çəkmək, fikir çəkmək, şəkil çəkmək, qayğı

çəkmək, əmək çəkmək, əziyyət çəkmək, dad çəkmək, ipini, kəndirini çəkmək, baş çəkmək, əl çəkmək, avar çəkmək, su çəkmək, ayağından çəkmək, cəza çəkmək, zülm çəkmək, ah çəkmək, söz çəkmək, qol çəkmək, yol çəkmək, göz çəkmək və s. kimi frazeoloji birləşmələrdə müxtəlif məcazi mənalar ifadə edilir.

Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir (isimlər, sifətlər və feillər çoxluq təşkil edir).

Müşahidələr göstərir ki, leksik təhlil zamanı şagirdlər çoxmənalı sözlərlə omonimləri qarışdırır, onları fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu məqsədlə leksik təhlil aparılarkən müqayisə, alqoritm üsulundan da istifadə etməklə çoxmənalılıq və omonimlik kimi semantik hadisələrin əsl mahiyyəti və bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılmalıdır. Bu üsullar yalnız leksik təhlillə məhdudlaşmamalıdır. Oxşar mövzuların təlimində müqayisə üsulu vacib pedaqoji vasitələrdəndir.

İstər çoxmənalı sözlərdə, istərsə də omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar ifadə edir. Çoxmənalılığın yaranması üçün cümlələrdə və söz birləşmələrində əlavə mənalar kəsb edir.

Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin əsas fərqlərini nəzərdən keçirək:

1. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar, əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif mənə çalarlıqları ilə ifadə edir. Məsələn, **göz** sözü həm adamın gözünü, insanın baş hissəsində çuxura bənzər orqanı bildirir, həm də şəkaf, stol və s. içərisində ayrılmış hissələri, çuxuru bildirir. Hər iki söz semantik mənasına görə yaxındır, oxşardır. Yaxud əvvəlki sətirlərdə **çəkmək**

feli ilə yaranan frazeoloji birləşmələri qeyd etmişdik. Sonradan yaranan törəmə mənalar və mənə çalarları ilə çoxmənalı söz olan **çəkmək** felinin həqiqi, dominant mənası arasında semantik yaxınlıq var. Digər mənə çalarları vahid mərkəzdə birləşir. Deməli, istər **göz**, istərsə də **çəkmək** leksik vahidləri çoxmənalıdır. Çoxmənalılığın yaranması və formalaşması əvvəlki sətirlərdə qeyd etdiyimiz kimi, əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığından asılıdır.

Omonimlər də çoxmənalı sözlər kimi eyni fonetik tərkibə malik olur. Məsələn, bal – arıların istehsal etdiyi şirin meyvə; bal – şənlik gecəsi; bal – küləyin, dalğanın, zəlzələnin dərəcəsi; bal – qiymət göstəricisi. **Bal** leksik vahidinin ifadə etdiyi mənalar tamamilə fərqlidir, onlar arasında semantik əlaqə, yaxınlıq yoxdur. Buna görə də həmin sözlər omonimdir.

2. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri onların sözyaratmada iştirakıdır. Omonim olan sözlərin hər biri başqa sözlərin yaranmasında baza ola bilər. Məsələn bağ (meyvə, gül-çiçək əkilən ərazi) – bağban, bağça, bağlıq; bağ (ip, kəndir) – bağlamaq, bağlı, bağlanış və s. Göründüyü kimi, omonim olan sözlərin hər biri yeni sözlərin yaranması üçün baza ola bilər. Omonimlər hesabına dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi dilin qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Lakin bunu çoxmənalı sözlər haqqında demək mümkün deyildir. Onlardan yalnız əsas və həqiqi mənadan yeni söz yaradıla bilər. Məsələn, baş (insanın başı, dağın başı, sətrin başı və s.) – başçı; başlamaq; başsız; başlangıç və s.

3. Omonimləri təşkil edən sözlərə aid sinonimlər seçilir və bunlar bir-biri ilə tutuşdurulur. Onlar arasında

yaxınlıq olarsa, çoxmənalı, olmazsa, omonim sözlərə aid olduğu sübut olunur. Məsələn, yel – yel: yel – külək; yel – xəstəlik. **Külək** və **xəstəlik** sözləri arasında heç bir semantik yaxınlıq yoxdur. Deməli, bu sözlər omonimdir.

4. Omonimləri fərqləndirmək üçün antonimlərin seçilməyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, sağ – sol; sağ – ölü. **Sol** və **ölü** sözləri arasında da semantik əlaqə, yaxınlıq yoxdur. Deməli, sözlər omonimdir.

5. Omonimlərlə çoxmənalı sözlərin bir fərqi də onların nitq hissələrinə olan münasibəti ilə bağlıdır. Çoxmənalı sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, baş – insanın başı; təpənin başı, heyvanın başı, sətrin başı, baş həkim və s. Göründüyü kimi, çoxmənalı sözlərin hamısı isimlə bağlıdır. Lakin omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Məsələn, qaz – ev quşlarından biri (isim); qaz – (yeri qazmaq, feil); qaz (yanan maddə, isim); üz – (sifət, insanın üzü, isim); üz – (dənizdə üzmək, feil); üz (kəsmək, feil) və s.

Müasir dilimizdə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də fel olur (sarı – sarımaq, bağlamaq: feil) ; sarı – rəng bildirir (sifət); sarı (istiqlamət bildirir: dağa sarı – qoşma); düz – feil (qabları düzmək); düz – sifət (düz insan); düz – ədat (O düz səni nəzərdə tuturdu); düz –isim (coğrafi termin kimi, çöl) və s.

Bundan əlavə, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərir. Bütün bu proses leksik omonimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur. Deməli, **leksik omonimlər** həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilir. Leksik omonimlər bütün formalarda (hallanmada, təsrifdə) eyni olmalıdır. Leksik omonimlər üçün etimoloji xüsusiyyət əsasdır.

Dilimizdə leksik omonimlərdən başqa, təsadüfi omonimləşən, əslində omonim olmayan, müəyyən morfoloji dəyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tipli omonimləri omofon, omoqraf, omoform və leksik-qrammatik növlərə ayırmaq olar. Omonimlərin tiplərini, poetik məqamlarını, çoxmənalı sözlərdən fərqlərini bədii əsərlərdən, folklor ədəbiyyatından, xüsusilə aşiq poeziyasından seçilmiş nümunələr əsasında leksik təhlilə cəlb etmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir və vacibdir. Bunlardan əlavə, sinonimlər, leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, antitezalar, sinonim və antonimlərin üslubi mahiyyəti, bədii nitqdəki mövqeyi leksik təhlil vasitəsilə daha dərindən mənimsədilə bilər.

Omonim sözlər bədii yaradıcılıqda geniş istifadə olunan bədii ifadə vasitələrindən biridir. Bədii söz ustaları omonimlər vasitəsilə ahəngdarlıq, poetik ovqat, emosionallıq yaradır, sanki misraları musiqi üstə kökləyirlər. Leksik və qrammatik omonimlərdən, omonimlərin müxtəlif tiplərindən (omofon, omoform, omoqraf) incə, zərif, musiqili qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır. Şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusən lirik növün ən aparıcı janrlarından olan bayatılarda da cinas qafiyələrdən istifadə edilir. Aşağıdakı bayatılara nəzər salaq:

Dəymə yaram tez **qanar**,
Anla namus, tez **qan ar**.
Arifə bir işarə,
Qaş-gözündən tez **qanar**.
(A.Şəmşir)

Aşıq Şəmşirin poeziya çələngindən nümunə kimi verdiyimiz bu bayatısında cinaslar situativ omonimlərlə düzülür. Bayatının misralarında həm omofon (qanar, qan ar), həm də omofon (qanar, qanar) cinasların sıralanmasını tamamlayır. Birinci misrada cinası yaradan **“qanar”** vahidi feildir, qeyri-qəti gələcək zamandadır, eliziya (səsdüşümü) hadisəsinə uğramışdır (qanayar). Feildəki səsdüşümü hadisəsi həm hecanın sayının bərabər olması (yeddilik), həm də digər misralarda cinasların düzlüşü tələbi ilə bağlıdır. İkinci misrada “qan ar” vahidləri birinci misra ilə omofon yaradır; “qan” feildir, əmr formasının II şəxsinin təkindədir. “Ar” lexis vahidi isə ərəb mənşəli söz olub, “həya”, “utanma”, “sıxılma” mənalarını bildirir. Axırncı misrada cinas qafiyəni tamamlayan “qanar” vahidi də feildir, daha çox canlı xalq danışq dilində aktiv işlənir, “anlayar, başa düşər, dərk edər” mənasını bildirir. Felin qeyri-qəti gələcək zamanındadır. Birinci misradakı “qanar” (qanayar) sözü ilə omofon yaradır.

Məlum olduğu kimi, leksik omonimlərin yaradılmasında heç bir qrammatik şəkilçi, morfoloji vasitə iştirak etmir. Onlar kökləri etibarilə omonimlik yaradır və sonradan artırılan eyni xarakterli şəkilçi bu omonimliyi pozmur. Nümunələrə nəzər salaq:

Könlümün hər sözü min saz dindirdi,
Ayılmadı eynim, ha **çal, çal** oldu.
Hicran çəkicindən qəm mismarını,
Müdəm sinəm üstə ha **çal, çal** oldu.

Azaflı, dost gördüm, oda yandırdı,

İşrət karvanımı o dayandırdı.
Bir mehriban eşqi oda yandırdı,
Ağardı saqqalı, ha **çal, çal** oldu.
(A.M.Azaflı)

Misralarda tamamilə müxtəlif mənalar ifadə edən omonimlər cərgəsi düzülmüşdür. Müəllif **çal** sözünün dildə nisbətən az işlənən omonimlərini ustalıqla işlədərək uğurlu bir omonim cərgə yaratmışdır. Birinci bəndin ikinci misra sında omonim yaradan **çal** sözü **çalğı** sözünün kökü olan **çalmaq** felidir (saz çalmaq). Bunu məzmunundan da asanlıqla dərk etmək mümkündür. İkinci **çal** sözü “mismar çalmaq, vurmaq” mənasını ifadə edir.

İkinci bənddəki **çal** leksemi isə qrammatik mənə baxımından sifətdir, ağılı-qaralı saçə deyilir (məsələn, çal saçlı, çalsaqqal və s.). Göründüyü kimi, omonimlər cərgəsindəki sözlər müxtəlif nitq hissələrinə məxsus, tamamilə fərqli mənə daşıyan ifadələrdir.

İkinci bənddə həm də qrammatik omonimlər cərgəsi düzülmüşdür. Qrammatik omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, lakin özlərinin bir və ya bir neçə qrammatik formalarında səslənən sözlərdir. Bu sözlər öz kökləri etibarilə omonim deyildir, lakin şəkilçilərin köməyi ilə eyni forma (omoform) yaranır. Omoformlarda sözün yeni formaya düşməsi qrammatik tələb əsasında olur. Buna görə də həmin sözlər başqa qrammatik formaya keçəndə onlardakı omonimlik pozulur.

Nümunədə ikinci bəndin birinci misrasında omonim yaradan sözün kökü **oddur, -a** yönük halın şəkilçisidir. İkinci misrada **o** üçüncü şəxs əvəzliyi, “dayandırdı” sözü feildir. Bu misradakı **o dayandırdı** ifadəsi digərlərindən

fərqli olaraq, məna və morfoloji tərkibcə müxtəlif, yazılışca fərqlidir. **O** əvəzlilik, **dayandırdı** isə feildir (**dayan** sözün kökü; **-dır** təsirli feil yaradan şəkilçi; **-dı** şühudi keçmiş zamanın şəkilçisidir). Tələffüz, səslənmə baxımından birbirinə uyğun gəlir. Omonimlərin dilimizdə mövcud olan bu növü omofon adlanır. Üçüncü misrada **od** sözün kökü (isim), **-a** isə yönlük halın şəkilçisidir.

Bu cür sözlər leksik təhlilə cəlb edilərkən hər birinin leksik mənası, mənşəyi, işlənmə dairəsi, mənacə qrupları və sairə dəqiq izah edilməlidir.

Bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Tərlansan, ovlətma **sarı**, dur gedək,
Bu sınıq könlümü **sarı**, dur gedək!
Ələsgərəm, bizə **sarı** dur gedək!
Bir dərdimi eyləyibsən, Narın, yüz!
(A.Ələsgər)

Misralardan məlum olur ki, cinas qafiyə “**sarı**” leksik vahidləri ilə formalaşmış.

Cinasların yaranmasında iştirak edən omonim sözlər ikinci və üçüncü misralarda leksik omonimlik yaradırsa, birinci misrada bu omonimlik təsadüfi, kontekstual xarakter daşıyır. Çünki həmin sözün kökü tamamilə fərqlidir. Yalnız formasına görə oxşardır, bu tipli omonimlər omoformlar adlanır.

Birinci misrada “sarı” leksik vahidinin kökü “sar”dır. Mənşəyinə görə fars dilinə məxsusdur. Leksik mənası “sığırcın” (balaca quş) deməkdir. İşlənmə dairəsinə görə passivdir (arxaik alınmadır, əsasən poetik üslubda işlədilir); həqiqi mənada işlənilib; sinonimi yoxdur; antonimi yoxdur;

omonimi yenə də fars dilinə məxsus olan “sar” (dəvə) sözüdür; digər misralardakı sözlərlə cinas qafiyə yaradır; -i şəkilçisi ismin təsirlik halının şəkilçisidir.

İkinci misradakı “sarı” leksik vahidinin kökü elə “sarı” maq felidir; “bağlamaq, tənziflə, bintlə yaranı bağlamaq, sarımaq” mənasını bildirir; mənşəyinə görə millidir; istifadə dairəsinə görə ümumişləkdir; məcazi mənada işlənilib (könlünü sarımaq); sinonimi “ bağlamaq, binti yaranın üstünə dolamaq və s.; antonimi “açmaq” (nisbi); omonimi qoşma (bizə sarı), sifət (sarı köynək) ola bilər.

Yeri gəlmişkən, rəng bildirən “sarı” sifəti qədim türk yazılı abidələrinin dilində (“Orxon-Yenisey”), Mahmud Kaşğarlının “Divan” ında, klassik yazılı ədəbiyyatımızın dilində **sarığ\\sarık** şəklində olmuşdur. Bəzi nümunələri nəzərinizə çatdırırıq: **Sarığ** altun, örün kümüs, kız kuduz... İltəris kağan bilig esin üçün... (sarı qızıl, ağ gümüş, qız, qadın... İltəris xan bilikli yoldaşları olduğuna görə... (“Orxon-Yenisey”); Bir **sarığ** yüzüm qızarsaydı şərabi-vəsl ilə (Kişvəri) və s.

Dilin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq sözdə səsdüşü fonetik hadisəsi baş vermiş, qapalı heca açıq heca ilə əvəzlənmişdir. Beləliklə, dildə eyni səs tərkibinə malik olan digər sözlərlə (sarı feli və sarı qoşması) leksik omonimlik formalaşmışdır.

Dilin tarixi inkişaf yolunu izləsək, bəzi sifətlərin qapalı hecalıqdan açıq hecalılığa keçməsinə müşahidə edərik: katığ\\katı\\qatı (bərk, möhkəm); ölük\\ölü (ölü quş); tiriğ\\dirik\\diri (diri adam); ayruq\\ayrux\\ayruğ\\ayrı (ayrı, başqa), arığ\\arı (təmiz) və s. Bu cür səsdüşü hadisəsi, daha doğrusu, qapalı hecadan açıq hecaya keçid Azərbaycan dili

ilə yanaşı, bütün türk dilləri üçün də səciyyəvi fonetik hadisədir.

Üçüncü misrada cinas qafiyəni tamamlayan “sarı” vahidi istiqamət bildirən qoşmadır. Konkret leksik mənası olmasa da, özündən əvvəlki sözə (yönlük halda işlənmiş **bizə** əvəzliyinə) qoşularaq istiqamət mənası yaradır; mənşəyinə görə millidir; işlənmə dairəsinə görə ümumişləkdir; həqiqi mənədadır; sinonimi “tərəf, doğru” qoşmalarıdır; antonimi yoxdur; omonimi sarı (feil), sarı (sifət) sözləridir; birinci misradakı “ sarı ” sözü ilə omoform yaradaraq situativ omonimlik təşkil edir.

Beləliklə, misralardakı eyni səs tərkibinə malik olan sözlərin cinas qafiyələrin formalaşmasındakı rolu aydınlaşdırılmaqla yanaşı, hər birinin özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətləri də açılmış oldu.

Verdiyimiz nümunələr əsasında omonimlərin tipləri ilə bağlı leksik təhlilin aparılması omonimliyin şüurlu şəkildə dərk edilməsini asanlaşdırır, onun bədii məqsədə xidmət göstərən qüvvətli poetik kateqoriya olduğu müəyyənləşdirilir. Məlum olur ki, eyni cür səslənən, lakin müxtəlif cür yazılan söz və söz birləşmələri mətndən kənar omonim sayılmır. Bunlar hər dəfə bədii əsərin ümumi məzmununa uyğun yaranır. “Xarakter etibarı ilə bu cür omonimlər orijinal formaya və yüksək ifadəliliyə malik olur və məhz buna görə də əsasən lirik məzmunlu bayatı və şeirlərdə təsadüf edilir. Kontekstual omonimlər əsasında yaranmış bayatı, şeir və təcnislər yüksək bədii keyfiyyət daşıyır, orijinal və oynaq forması ilə oxucunun nəzər-diqqətini cəlb edir, hiss və duyğularına dərin emosional təsir göstərir, estetik zövqünü oxşayır” (4, s.83).

Başqa bir nümunəyə də nəzər salaq:

Azaflı, sənindi dərd, qəm, **a zar**, hey,
Naxələf nankoru tutsun **azar** hey.
Aşıq deyər **a zar** hey,
Saxla namus, **az ar** hey.
Vəfasıza inanma,
Düz dolanmaz, **azar** hey.
Qəza tutsa, gəmin göldə **azar**, hey,
Qədər yıxar boran, qara düşəndə

Aşıq Mikayıl Azaflı “**a zar**” sözünün omonim variantlarını təcnisin bu bəndi daxilində işlədərək maraqlı bir məzmun yaratmışdır. Bu məzmun obrazlı deyim tərzli, fəlsəfi mənə tutumu ilə daha da dolğunlaşır.

Təcnisin birinci misrasında, eləcə də cığa bəndin birinci misrasında “**a zar**” ifadəsi dərd, qəm sinonimlərinə mənaca yaxın olan “zarılı, inilti, sızıltı” mənalarını bildirir. İkinci misrada “**azar**” sözü “xəstəlik” sözünün sinonimi kimi mənalandırılır. Təcnisin cığa bəndinin ikinci misrasında “**az**” qeyri-müəyyən miqdar sayı, “**ar**” isimdir, “həya”, “namus” sözlərinin sinonimidir. Cığa bəndin dördüncü misrasında və sonrakı misrada “azar” sözlərinin kökü “azmaq” məsdəridir, **-ar** şəkilçisi isə qeyri-qəti gələcək zamanın morfoloji əlamətidir. Böyük məharətlə yaradılmış cıqalı təcnisdə leksik omonimlərlə yanaşı, omofon, omoqraf və omoformlardan da istifadə edilmişdir.

Başqa bir nümunəyə də nəzər salaq:

Dərdimi artırıb **dağ-dağ elədin**,
Yandırır qəhərdə **dağ-dağ elədin**,
Dağ çəkib sinəmi **dağ-dağ elədin**,

Azaflı öyrəşib hey qala, qala.

Birinci misranın mənası belədir: Dərdimi dərd üstünə yığdın, dağ kimi ucaltdın. İkinci misrada yağın odda dağ olması ilə aşiqin qəhərdə yanaraq dağ-dağ olması müqayisə edilir. Yağı əritmək üçün ocağın üstünə qoyanda cızıltı səsləri çıxır. Yavaş-yavaş dağ olduqca cızıltı səsləri kəsilir. Lirik qəhrəmanı da sevdiyi qəhərdə elə yandırır ki, artıq “dağ” olub, səsi gəlmir.

Üçüncü misradakı cinas qafiyə “dağ çəkib” frazeoloji vahidi ilə eyni məzmunudur. Alovda qızdırılmış millə, hər hansı bir əşya ilə bədənə muxtəlif yerlərinə dağ basmaq tarixən cəza üsullarından biri olmuşdur. Həmin semantik tutum məcazlaşaraq frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənir: Ürəyimə dağ çəkdin. Misrada da məhz “dağlamaq” mənasını verir. Təkrarda məqsəd “dağ basmaq” məzmununun təsirini qüvvətləndirməkdir.

Çox dərin fəlsəfi tutumu ilə seçilən misralarda omonimlərdən istifadə etməklə ustad aşiq dilin ən dərin qatlarına baş vurur, şeirin bədii ifadə imkanlarını zənginləşdirir. Müəllif bu semantik söz qrupu ilə poetik fikrin, ideyanın dərkini asanlaşdırır, oxucunu düşünməyə vadar edir” (bax: R. Hümmətova. A.M.Azaflının poetikası).

Leksikologiya üzrə verilən elmi-nəzəri biliyin bacarıq və vərdişə çevrilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan leksik təhlil formasına görə yazılı, şifahi, məzmununa görə tam və natamam ola bilər. Natamam leksik təhlildə əsas didaktik məqsəd tədris edilmiş mövzuların möhkəmləndirilməsi və şagirdlərin özünü yoxlamasına xidmət edir. Bu məqsədlə müxtəlif səpkidə tapşırıqlar və onun əsasında leksik təhlillər aparmaq mümkündür. Məsələn,

Tapşırıq 1. Verilmiş nümunələrdə frazeoloji birləşmələri müəyyənləşdirin və onların semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın:

1. Yaman qatdı hey başımı,
İtirdim can sirdaşımlı.
2. Yatır imam, şah, peyğəmbər,
Çəkib min dad, hazar səndə.
3. Şöhrətli aşığı Azərbaycanın
Əcəl bədəsini içdi, ay ellər.
(*A.M.Azaflı*)
4. Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı,
Axşam açıq olur Ayın qabağı.
(*S.Vurğun*)

Tapşırıq 2. Verilmiş nümunələrdə antonim və sinonimləri seçin; mənalarını müəyyənləşdirin; bədii xarakterini açmağa çalışın:

1. Dərd, bəlaya eylər düşər,
Hər gül üzlə gəl oynama.
2. Vətəndə kölə olan, ixtiyarı qalmayan,
Milyon, milyard xərac verən, sərvət-varı qalmayan,
Dili gedən, dini gedən, namus-arı qalmayan,
Qarət olan yeri, yurdu parça-parça, biz oyuq.
3. Haqq ağlayır, nahaq gülür,

Oğru qalır, doğru ölür.
Düz payını əyri bölür,
Danan danır, kim kimədir?
(*A.M.Azaflı*)

Tapşırıq 3. Verilmiş misralarda sözləri istifadə dairəsinə görə qruplaşdırıb, leksik təhlil edin; poetik məqsədini açın.

Zinrik, sərt gecədən, çalpoylu gündən,
Gündüz günəş, gecə ay gözəl-gözəl.
(*A.M.Azaflı*)

Müəllimin köməyi ilə leksik-semantik təhlil zamanı çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər sözlərin semantik qruplarının mahiyyətini, bədii nitqdəki mövqeyini şüurlu şəkildə dərk etsinlər, sözləri seçməyi, başqa cümlələrdə işlətməyi bacarsınlar.

Sözlərin semantik qruplarının üslubi rolunun şagirdlər tərəfindən müəyyənləşdirilməsinin çox mühüm əhəmiyyəti var. Belə ki, bu faktın özü şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə geniş üfüqlər açır. Leksik-semantik təhlil müasir Azərbaycan dilində sinonimlərin xarakteri, əmələgəlmə yolları və üsulları, tipləri, sinonimik cərgə, onların poetik və üslubi imkanları haqqında əldə edilmiş elmi-nəzəri biliyi möhkəmləndirir, bacarıq və vərdişə çevirir.

Sinonimlərin istər ədəbi dildə, istərsə də xalq danışığı dilindəki rolunu belə müəyyənləşdirmək olar:

1. Sinonimlər, hər şeydən əvvəl, fikri daha təsirli ifadə edir;

2. Fikrin ən incə məna çalarlıqlarını çatdırır;

3. Maddi varlığı və mövcud hadisələri daha aydın və gözəl təsvir edir;

4. Nitqin müxtəlif növlərində satira və yumor yaradır;

5. Dili yersiz təkrarlardan qoruyur.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında antonimlərin də xüsusi rolu vardır. Antonim sözlər əslində obyektiv gerçəklikdə, real həyatda, təbiət və cəmiyyətdə, insan münasibətlərində olan əksiliklərdən yaranır.

Nitqdə, xüsusən bədii nitqdə antonimlərin üslubi rolu əvəzedilməzdir. Antonimlər vasitəsilə fikir və düşüncələrin, insanların həyat tərzinin, münasibətlərin, müxtəlif hadisələrin müəyyən cəhətləri qarşılaşdırılır. Real həyat həqiqətləri antonimlər vasitəsilə daha aydın canlandırılır. Müqayisə olunan tərəflər, hadisələr, insan mənəviyyəti bütün çılpalığı ilə gözlərimiz qarşısında əks olunur. Antonimlər çox güclü bədii ifadə vasitəsi olan antitezanın, oksimoronun yaradılmasında əvəzsiz əhəmiyyət daşıyır.

Mövzuların tədrisi prosesində qarşıya qoyulmuş konkret didaktik məqsəddən asılı olaraq aparılan leksik-semantik təhlillər sözləri istifadə dairəsinə görə (ümumişlək, dialekt, köhnəlmiş söz, termin, neologizm, poetik söz, varvarizm vulqarizm və s.), semantik qruplara görə müəyyənləşdirmək, onların məna çarlarını tapmaq bacarığı yaradır.

Beləliklə, leksik-semantik təhlil zamanı şagird bacarmalıdır:

1. Sözü leksik mənasını;
2. Sözü mənşəyini;

3. Sözü istifadə dairəsinə görə növlərini (ümumişlək, köhnəlmiş söz (tarixizm, arxaizm), varvarizm, vulqarizm, dialekt söz, termin, neologizm);

4. Sözü tək və ya çoxmənalılığını, həqiqi və məcazi mənasını;

5. Omonimi göstərməlidir (varsa);

6. Sinonimi göstərməlidir (varsa);

7. Antonimi göstərməlidir (varsa).

Leksik-semantik təhlillə bağlı nümunələr mətn və ya cümlə şəklində verilməlidir. Çünki hər bir leksik vahidin mənası, bədii nitqdəki yeri və əhəmiyyəti yalnız cümlə və ya mətn daxilində müəyyənləşir.

Verilmiş misralarda fərqləndirilmiş sözü leksik təhlil edək:

Deyillər, yanıbdı bizim qardalı,

Cuvar qardaş, sular, sellər necədi?

(A.M.Azaflı)

Misralarda bəzi sözlər (qardalı) canlı danışq üslubunda (qərb şivəsində), ədəbi tələffüz transkripsiyasına uyğun verilib: deyillər, yanıbdı, necədi (**r** səsi düşüb).

Sözü leksik mənası “su nəzarətçisi” deməkdir.

Mənşəyinə görə millidir.

İstifadə dairəsinə görə dilin passiv lüğət fonduna daxildir, dialekt sözdür.

Təkmənalıdır, həqiqi mənədadır.

Omonimi yoxdur.

Sinonimi “su nəzarətçisi”, “su müfəttişi” ola bilər.

Antonimi yoxdur.

Yeri gəlmişkən, qərb qrupu dialekti üçün çox aktiv olan **cuvar** sözü **su** ismi ilə bağlıdır, ondan əmələ

gəlmişdir. **Su** sözü tarixən “suf//suv” şəklində olmuş, fonetik hadisəyə (səsdüşümü) məruz qalaraq “su” şəklini almışdır. Bu haqda H. Mirzəzadə yazmışdır: “...M.Kaşğarının izahatından məlum olur ki, bu sözün kökü “su” deyil, söz zəif səslənən “f” ilə tələffüz edilir, yəni “suf” kimi deyilir. Buna görə də həmin şəkilçini – **var** kimi düşünmək doğru deyildir. Çünki dilimizdə bir sıra sözlərdə olan səsdüşümü hadisəsi suf//suv sözündə də olmuş, “su” sözü qəti şəkil almışdır” (s.131).

Fikrimizcə, qərb zonası üçün aktiv olan **cuvar** dialekt vahidi “carramaq” (suya çəkmək, yaxalamaq, durulamaq), “cürdək” (su qabı), “cuyux//cuvux” (sulu) sözləri ilə eyni-köklüdür. Hətta “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “cü:r” sözü İmişli, Salyan şivələrində də “çay, arx” vahidlərinin ifadə etdiyi leksik məna ilə bağlıdır, “çayın alçaq, çökək sahili” deməkdir. Həmçinin həmin lüğətdə “cüvər//cüvər eləmək” Xaçmaz şivəsində “arxı təmizləmək” anlayışını bildirir.

Tovuz dialektinin səciyyəvi dil elementi olan “cuvar” sözü “cu:ar” şəklində tələffüz olunur.

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

Linqvistik təhlilin elmi əsaslarından danışarkən dilçiliyin **onomalogiya** bölməsi və onun tədqiqat obyekti haqqında müəyyən məlumatlar vermişdik. Onomalogiya bölməsində dilimizin leksik tərkibindəki xüsusi sözlərin müxtəlif cəhətlərini tədqiq edilir; xüsusi sözlərin mənşəyi, areallığı, dil mənsubiyyəti müəyyənləşdirilir; xüsusi sözlərin quruluşu, yaranma yolları, semantikasısı araşdırılır.

Həmçinin onomalogiya şöbəsində xüsusi sözlər təsnif edilir, onların üslubi, poetik xarakteri açıqlanır.

Biz burada onomalogiya şöbəsinin obyektı, məqsəd və vəzifələri haqqında geniş məlumat vermək məqsədindən uzağıq. Çünki onomastik leksika haqqında kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Biz yalnız onomastik vahidlərin bəzi növlərinə aid linqvistik təhlil nümunələri verməklə kifayətlənirik. Yeri gəldikdə, əlbəttə ki, bəzi elmi şərhlər olacaqdır.

1. “Qarabağlılar Tovuz rayonunda qeydə alınmış ən böyük kəndlərdən biridir”. Nümunədə fərqləndirilmiş onomastik vahidlərin linqvistik təhlili aşağıdakı kimi aparılmalıdır:

Qarabağlılar – mənə və məzmunca toponimdir;

Dil mənsubiyyətinə görə millidir;

Quruluşuna görə mürəkkəbdir: qara və bağ sözlərindən, -lı, -lar şəkilçisindən (burada mənsubluq və çoxluq anlayışını bildirir) düzəlib;

Areal xarakterlidir: Naxçıvan Respublikasının Şərur rayonunda, Göyçay rayonunda, Göygöl rayonunda, Qərbi Azərbaycanda, Cənubi Azərbaycanda yer adlarıdır;

Qarabağlılar toponimin semantikasi, etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Qarabağlılar kənd adında “qara” leksik vahidi müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki rəng anlayışını bildirmir. Qədim türk leksik layında “qara” sözü böyüklük, ucalıq, genişlik, qəm, kədər, zülmət və s. mənalarında da işlədilmişdir. Məsələn, “Qarşı yatan qara dağların yıxılmasın” (KDQ). Göründüyü kimi, verilmiş nümunədə “qara” ifadəsi rəng anlayışını deyil, qədim leksik mənə tutumunu, yəni “nəhəng”, “hündür” mənalarını əks etdirir.

Azərbaycan dilində, eləcə də qədim türk leksik layında geniş semantik tutuma malik olan “qara” vahidi onomastik leksikada, mürəkkəb sözlərin , söz birləşmələrin tərkibində işlənərək qeyd etdiyimiz mənaları ifadə etmişdir:

1. “Böyük, iri, nəhəng, geniş, hündür” mənalarında:
Qara dağ, Qarabalıq mağarası, Qara kənd, Qara quzey, Qarayazı;
2. Rəng mənasında: qara köynək, qara saç, qarayanız;
3. Məcəzi mənada: qara fikir, qara gün, qarayaxa, qəlbiqara, üzüqara və s.;
4. Keyfiyyətsiz, içməyə yararsız su mənasında: qara su;
5. Əli qabarlı, zəhmətkeş, gecə-gündüz çalışan insanları bildirmək mənasında: qara fəhlə;
6. Təbiət hadisələri ilə bağlı olaraq məcəzi mənada:
qara qış, qara bulud, qara yel, qara yağış və s.

Fikrimizcə, Qarabağlılar toponimində “qara” leksik vahidi “nəhəng”, “böyük” semantik tutuma malikdir. “Bağ” isə zaman-zaman “əlaqə”, “ip”, “qol”, “hissə” mənalarında işlədilmişdir. Toponimik layda sözün arxaik mənə çaları daha mühafizəkardır, öz izlərini qoruyub-saxlayır. Bu baxımdan Qarabağ türk tayfalarının “güclü, böyük qolu, hissəsi” mənalarında işlənə bilər. Kənd adındakı -lı, -lar şəkilçi morfemləri isə topoformant olaraq mənsubluq çaları yaradır.

Yeri gəlmişkən, Tovuz rayonu ərazisində qeydə alınmış Qarabalıq mağarası, Qarabaldır dağı onomastik vahidlərində də “qara” leksik vahidi “böyük, nəhəng, hündür” mənalarını verir. Hər iki toponimin formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlər müasir Azərbaycan ədəbi dili müstəvisində arxaıkləşmiş sözlərdir. “Qarabalıq”— böyük, nəhəng

sığıncaq (“balıq” **şəhər**, **sığıncaq** mənasında işlədilirdi); Qarabaldır – böyük keçid (baldır “keçid, yol” anlayışını verir).

Qara leksik vahidi ilə formalaşan bir oronimi də linqvistik təhlilə cəlb edək:

Əzizim, **Qarayazı**,

Ağ kağız, qara yazı,

Kefcün dövrən sürməyə,

May ayı, **Qarayazı**

(*Bayatı*)

Qarayazı – mənə və məzmunca oronimdir;

Dil mənsubiyyətinə görə millidir;

Quruluşuna görə mürəkkəbdir: qara və yazı sözlərindən düzəlib.

Oronimin tərkib hissələrini təşkil edən hər iki sözün semantikasını müasir ədəbi dilimiz üçün arxaıqlaşmış sayılır. **Qarayazı** – sıx, qalın, böyük meşə, düz, çöl mənalarda işlənir (qara: böyük, geniş; yazı: şöl, səhra, düzənlik və s.). **Qarayazı** Ağstafa rayonunda, Kür çayının sol sahilində düz adıdır. Şərqdən Ceyranşöllə əhatə olunub. Qışı quraq keçən mülayim isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi var.

2. “A gədə, nə qeyrətsiz adamsınız! **Tanrıverdi** ilə heç düz-çörək dadmayıbsınızmı?” (M.F.Axundov)

Tanrıverdi – mənə və məzmunca antroponimdir;

Dil mənsubiyyətinə görə millidir (**Tanrı** – qədim türk sözüdür, “yaradan, xəلق edən” (ərəbcə Allah) deməkdir);

Quruluşuna görə mürəkkəbdir: **Tanrı** (isim) və **verdi** (feil) sözlərindən düzəlib. Cümlə formasındadır. **Tanrı** – adlıq halda olan isim, **verdi** – felin xəbər şəklinin şühudu keçmiş zamanında işlənmişdir, III şəxsinin təkindədir;

transformasiya edilərək antroponim kimi işlənir.

Tanriverdi onomastik vahidi müasir Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində aktiv fəaliyyət göstərmir.

3. “Bir gün **Xosrov** əldə badə içərkən,
Məhinbanu gəldi məclisə birdən”.
(*N. Gəncəvi*)

Xosrov sözü mənə və məzmunca antroponimdir.

Dil mənsubiyyətinə görə alınmadır. Fars mənşəli söz olub “padşah”, “hökmdar” anlamındadır. Yeri gəlmişkən, dahi şairin yaratdığı bu möhtəşəm obrazın bütün əsər boyu amirliyinin, hökmranlığının şahidi oluruq. Əvvəl şahzadə, sonra hökmdar kimi hadisələrin mərkəzində duran baş qəhrəmanın öz adının semantikasına uyğun hərəkətləri Nizami Gəncəvinin obrazlara ad seçməkdə nə qədər mahir olduğunu, məntiqə söykəndiyini sübut edir.

Xosrov quruluşuna görə sadə antroponimdir.

Məhinbanu sözü də mənə və məzmunca antroponimdir.

Dil mənsubiyyətinə görə alınmadır. Hibrididir. Məhin ərəbcə “böyük”, “ali”, “möhtərəm”; banu fars dilinə mənsub olub “xanım”, “hörmətli qadın” mənalarını bildirir. “Xosrov və Şirin” əsərinin məzmunundan Məhinbanunun necə böyük, hörmətli xanım olduğu aydın olur. Deməli, yenə də obrazlara ad təsadüfi olaraq yox, işlərinə layiq, məntiqə əsaslanaraq verilib.

Məhinbanu antroponimi quruluşuna görə mürəkkəbdir. Müasir Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində Xosrov və Məhinbanu adları o qədər də işlək deyil.

Ədəbiyyat

1. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
2. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 2007.
3. H.Ə.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988
4. T.Əfəndiyeva . Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980
5. R.Hümətova. A.M.Azaflının poetikası. Bakı, 2015
6. R. Hümətova. Folklor yaradıcılığında onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətləri. Bakı, 2009
7. B.Əhmədov. Leksika məsələləri. Bakı, 1990
8. M. Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1986
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990

GRAMMATİK TƏHLİLİN ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI. MORFOLOJİ TƏHLİLİN FORMA VƏ MƏZMUNCA NÖVLƏRİ

Linqvistik təhlilin ən əsas növlərindən biri qrammatik təhlildir. İstər orta ümumtəhsil, istərsə də ali məktəblərdə Azərbaycan dili təlimində qrammatik təhlil xüsusi əhəmiyyət daşıyır və linqvistik təhlilin digər növlərinə nisbətən daha çox istifadə edilir. Bu da hər şeydən əvvəl dilçiliyin əvvəllər qrammatika termini ilə ifadə olunması ilə əlaqəlidir.

Qrammatik təhlil dilimizin qrammatik quruluşu, qrammatik məna, qrammatik forma və məfhumlar, sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydaları, ümumi və xüsusi, morfoloji və sintaktik kateqoriyalar, morfoloji və sintaktik sualların mahiyyəti, nitq hissələri və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri, sintaktik vahidlər, sərbəst söz birləşmələri ilə sabit birləşmələrin xarakteri, cümlə üzvləri və ifadə vasitələri, cümlənin quruluşu və s. kimi digər sintaktik məfhumların dərinədən dərk edilməsi, möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Şagird və tələbələr qrammatik təhlil vasitəsilə qrammatika üzrə aldığı nəzəri biliyi praktikada yoxlayır, tətbiq edir, morfoloji və sintaktik məfhumları şüurlu şəkildə dərk edir, təkrarlayır. Beləliklə, qrammatik təhlil alınmış nəzəri məlumatı əməli bacarıq və vərdişə çevirir.

Qrammatikanın çox zəngin və maraqlı bölməsi olan morfolojiya təliminin ilk mövzularında belə linqvistik

təhlildən yeni bilik verən dərs tipində ən səmərəli metod kimi istifadə etmək mümkündür. Nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərini dərindən mənimsətmək üçün linqvistik təhlillə başlamaq daha məqsədəuyğundur. Belə bir cümləni qrammatik təhlilə cəlb edək: **Əzəmətli Neva da axırdı ağır-ağır, dünyadan küsmüş kimi** (R.Rza.).

Hər bir sözün əvvəl leksik mənası soruşurulur və təbii ki, leksikologiya bölməsi ilə zərurətdən yaranmış əlaqə qurulur. **Əzəmətli** sözünün leksik mənası müəyyənləşdirildikdən sonra qrammatik mənası (hansı nitq hissəsinə aid olması), morfoloji əlaməti və sintaktik vəzifəsi aydınlaşdırılır. Məlum olur ki, “**əzəmətli**” sözünün leksik mənası, “böyük, möhtəşəm”, qrammatik mənası sifət, sintaktik vəzifəsi təyindir. **Neva** sözünün leksik mənası Rusiya Federasiyasına məxsus məşhur çaylardan birinin adını bildirir, qrammatik mənasına görə isimdir, adlıq haldadır, sintaktik vəzifəsi mübtədərdir. **Da** sözünün leksik mənası yoxdur, yalnız qrammatik mənaya malikdir, iştirak bağlayıcısıdır, morfoloji əlamət qəbul etmir, cümlə üzvü olmur. **Ağır-ağır** – leksik mənası “ləng, çox yavaş”, qrammatik mənası zərf, sintaktik vəzifəsi tərz-i-hərəkət zərfliyidir. **Dünyadan** – leksik mənası “cahan, aləm, kainat” və s., qrammatik mənası məkan mənəli isim, morfoloji əlaməti ismin çıxışlıq halı, sintaktik vəzifəsi tərkiblə birlikdə tərz-i-hərəkət zərfliyidir. **Küsmüş** – leksik mənası “incimiş”, qrammatik mənası feli sifət (substantivləşib, məcazi mənə ifadə edir), sintaktik vəzifəsi tərkib şəklində tərz-i-hərəkət zərfliyidir (dünyadan küsmüş kimi). **Kimi** – ayrılıqda leksik mənası yoxdur, qrammatik mənası qoşmadır, müqayisə, bənzətmə bildirir, yalnız qoşulduğu sözlə birlikdə sintaktik vəzifə daşıyır. Təhlil

həmçinin imkan yaradır ki, sintaksis bölməsi ilə də əlaqə yaradılsın. Beləliklə, linqvistik təhlillə müəyyənləşdirilir ki, dilimizdəki sözlər leksik mənalarına, cümlədəki və ya söz birləşmələrindəki vəzifəsinə, aid olduqları qrammatik kateqoriyaların xarakterinə görə bir neçə qrupa ayrılır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq nitq hissələrinə belə bir tərif verə bilərik: Nitq hissələri ümumiləşmiş qrammatik mənə, morfoloji əlamət və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına deyilir. Morfoloji əlamət sözlərin hallanması, mənsubiyyət, zaman, şəxs, kəmiyyət və s. görə dəyişməsi, sintaktik vəzifəsi isə sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və cümlə daxilində hər hansı bir sintaktik vəzifə daşması deməkdir. Deməli, hər hansı bir sözün müəyyən bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik mənə ilə yanaşı, qrammatik mənə də kəsb etməlidir. Leksik mənə əşya və hadisələrlə birbaşa əlaqədardır, sözün müstəqim, ilkin və konkret mənasıdır. Qrammatik mənə müxtəlif qrammatik kateqoriyaların maddi əsasını təşkil edən qrammatik formalarla yaranır. Qrammatik şəkilçilər, vurğuların dəyişməsi, sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi, intonasiya və sözlərin sırası qrammatik mənanın morfoloji və sintaktik ifadə vasitələridir (Əvvəlki mövzuya bax).

Dilimizdəki nitq hissəsinin hər birinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə vardır. Leksik, qrammatik mənaya malik olan, qrammatik kateqoriyalar üzrə dəyişə bilən, müəyyən suala cavab verən, cümlədə müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan, söz yaradıcılığında iştirak edən söz qrupları əsas nitq hissələri adlanır. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, kəmiyyətini, hal və hərəkəti bildirir.

Nitqimizdə kifayət qədər müstəqil leksik mənə ifadə etməyən, yalnız qrammatik mənaya malik, şəkilçi qəbul

edib dəyişməyən (bəzi qoşmalar istisnadır), suala cavab verməyən, sintaktik vəzifə daşımayan, söz yaradıcılığında iştirak etməyən sözlər də çoxluq təşkil edir. Köməkçi nitq hissəsi adlanan bu söz qrupları sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaradır (qoşma və bağlayıcı), söz və cümlələrin mənasını qüvvətləndirir, emosionallıq yaradır, danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir (ədat, modal sözlər).

Beləliklə, linqvistik təhlil metodu nitq hissələrinin təsnifi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində olduqca səmərəli mahiyyət kəsb etmiş oldu.

Qrammatik təhlil hər hansı bir mövzunun tədrisində qarşıya qoyulmuş konkret didaktik məqsədə xidmət edərsə, o zaman ən əlverişli metod və ya priyom kimi əhəmiyyət qazana bilər. Bu haqda Ə. Əhmədov yazırdı: “ Müəllim bilməlidir ki, şagird cümləni və ya mətni morfoloji və sintaktik təhlil edərkən bu və ya digər dil faktına aid qazandığı biliyi, həmin dil faktının mahiyyətini səciyyələndirən əlamətləri bilavasitə cümlədə və ya mətndə yoxlayır, müqayisə edir, beləliklə, onun biliyi bir daha dərinləşir və möhkəmlənir. Bu proses (təhlil prosesi) şagirdlərdə morfoloji və sintaktik kateqoriyalardan hər birinin spesifik əlamətlərini sezmək, doğru müəyyənləşdirmək bacarığını inkişaf etdirir. Linqvistik təhlilin digər növləri kimi, qrammatik təhlil şagirdlərə müstəqil işlətməyi öyrətməkdə ən səmərəli və təsirli metodlardan biridir. Xüsusilə cümlənin və ya mətnin morfoloji və ya sintaktik təhlili problemlili təlimi həyata keçirmək üçün geniş imkanlar açır. Bunlardan hər hansı biri üzrə təhlil aparılarkən şagirdin fikri fəaliyyəti güclənir, təhlil prosesi onu fikri

fəaliyyətlər aparmağa (müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, sistemləşdirmə və s.) istiqamətləndirir” (1, 28).

Aparılan müşahidələr göstərir ki, qrammatik təhlilin hər iki növü üzrə bir sıra nöqsanlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl bu nöqsanların səbəbi morfoloji və sintaktik kateqoriyaların, cümlə üzvü ilə nitq hissələrinin, morfoloji sualla sintaktik sualın və s. bir-biri ilə qarışdırılması, onları fərqləndirən səciyyəvi əlamətlərin düzgün müəyyənləşdirilə bilinməməsidir. Qrammatik təhlil prosesində müşahidə olunan və fərqləndirməkdə çətinlik yaradan bəzi problemləri nəzərdən keçirək:

1. İsmi tədrisi zamanı ən çox dolaşıqlıq yaradan aktual problemlərdən biri ismin hal kateqoriyası ilə bağlıdır. Belə ki, adlıq halla qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halın formal cəhətdən oxşarlığı onların şüurlu olaraq fərqləndirilməsini vacib edir. Bunun üçün adlıq, yiyəlik və təsirlik hal üzrə verilən nəzəri məlumat dərinədən və şüurlu şəkildə mənimsədilməli, onların əlaqəyə girdiyi sözlər, sintaktik vəzifəsi diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün konkret dil faktlarına müraciət edək: Ləpələrin qucağında dolaşdım axşam-səhər, Gözlərimi qamaşdırdı dibindəki **incilər** (B.Vahabzadə); Dənizin dibindən **inci** tapdım; Həyat uzun **inci** düzümüdür (Y.V.Çəmənəzəminli). Bu cümlələrdən birincisində **inci** sözü adlıq, ikincisində qeyri-müəyyən təsirlik, sonuncuda isə qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır.

Göründüyü kimi, ismin adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halları sıfır morfoloji əlamətə malik olduğuna görə zahirən oxşardır. Lakin bu oxşar dil

faktlarının spesifik cəhətləri daha çoxdur. Qrammatik təhlil aparmaqla bunu asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür.

Birinci cümlədə **incilər** sözü adlıq haldadır, cümlədə haqqında danışılan əşyanı bildirir, heç bir sözdən asılılığı yoxdur, xəbər uzlaşma əlaqəsi ilə ona bağlıdır. Gözlərimi qamaşdırdı – nə? İncilər. Mübtədərdir.

İkinci cümlədə **inci** sözü sintaktik vəzifəsinə görə tamamlıqdır. Cümlənin xəbərində ifadə olunan morfoloji əlamətlə onun qrammatik əsasını müəyyənləşdiririk – Mən (mübtəda), tapdım (xəbər). Tapdım – nə? (nəyi?). İnci – (incini). Bu cümlədəki **inci** sözü üzərində iş icra olunan, təsirə məruz qalan əşyanı bildirir. Beləliklə, ikinci cümlədəki **inci** sözü qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Yanında gəlidiyi təsirli feildən asılıdır. Üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir. Əgər felin yanından aralasaq və qabağına təyin artırısaq, müəyyən təsirlik halın şəkilçisini qəbul edəcək: **İncini** dənizin dibindən tapdım; Dənizin dibindən bu **incini** tapdım.

Bu əməliyyatı birinci cümlədə aparsaq, **inci** sözündə dəyişiklik olmayacaq. Sözü adlıq halda olduğu bir daha aydınlaşacaq: Dibindəki **incilər** gözlərimi qamaşdırırdı; Gözlərimi qamaşdırırdı dibindəki bu **incilər**.

Üçüncü cümlədəki **inci** sözü özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözdən (düzümü) asılıdır. Əgər ondan sonra gələn söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edibse, demək, onun mənsub olduğu, aid olduğu yiyə, sahib var. Həmin sahib şəxs və ya əşya yiyəlik halda işlənməlidir. Çünki mənsubiyyət şəkilçisi sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni göstərir. Və yaxud əşyanın kimə və ya nəyə aid olduğunu bildirmək üçün istifadə olunan şəkilçilərə mənsubiyyət şəkilçisi deyilir. Göründüyü kimi,

inci qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır, ümumilik bildirir, **düzümü** sözü ilə birlikdə II növ təyini söz birləşməsi yaradır. Cümlə daxilində ayrılır, cümlənin mürəkkəb xəbəridir.

Beləliklə, qrammatik təhlilin nəticəsi olaraq, adlıq, qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik halın oxşar cəhətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

- Hər üçünün formal şəkilçisi yoxdur;
- Hər üçü nə? sualına cavab verir (digər canlıları və cansız əşyaları bildiren ümumi isimlər adlıq halda nə? sualına cavab verir).

Fərqli cəhətlərini isə cümlə daxilində əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq izah etmək lazım gəlir və qrammatik təhlillə biz bunu müəyyənləşdirdik.

Qeyri-müəyyən təsirlik halla adlıq hal arasındakı əsaslı fərqi yekunlaşdırsaq, aşağıdakı nəticəyə gəlmiş olarıq:

1. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim ancaq xəbəri təsirli feillə ifadə olunan cümlədə, adlıq halda olan söz isə həm təsirsiz, həm təsirli feli xəbərli, həm də ismi xəbərli cümlələrdə işlədilir. Məsələn,

1. Gül gözəllikdir (ismi xəbər).
2. Təbiət gülür (təsirsiz feil).
3. Qardaşı söyləyir, balaca Malik yazırdı (təsirli feil).

2. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlə feil arasında idarə əlaqəsi, adlıq halda olan sözlə feil arasında uzlaşma əlaqəsi mövcuddur.

3. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz qoşma ilə işlənmir, adlıq halda olan söz isə qoşma ilə işlədilir. Məsələn, **Günəş təki** hər çıxanda səhərdən, Alırsan

Vaqifin əqlini sərdən (*M.P.Vaqif*). Kür gümüş **kəmər kimi** uzanıb gedirdi.

4. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz xəbər vəzifəsini icra etmir, adlıq halda olan söz isə xəbər kimi çıxış edir. Məsələn, **Eşqdir** mehrabı uca göylərin, Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?! (*N.G.*)

5. Qeyri-müəyyən təsirlik və adlıq halda olan isim cümlədəki sintaktik vəzifələrinə görə də fərqlənir. Adlıq halda olan isim cümlədə mübtəda, təyin və xəbər, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim isə ancaq qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Adlıq və təsirlik hallardan fərqli olaraq, qeyri-müəyyən yiyəlik hal heç vaxt feillə əlaqəyə girmir. Çünki yiyəlik hal aidlik, sahiblik, yiyə anlayışını bildirir. Belə olduğu halda ona mənsub, aid olan əşya tələb edilir. Feil isə əşya məzmunu bildirmir və bu baxımdan yiyəlik hal feillə əlaqəyə girmir. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal heç vaxt özündən sonrakı mənsubiyyət şəkilçili sözdən ayrı işlənmir və cümlənin mürəkkəb üzvü olur.

Göründüyü kimi, qrammatik təhlil əqli fəaliyyəti gücləndirməyə, müqayisə aparmağa və doğru elmi nəticəyə gəlməyə geniş imkanlar açmış oldu.

2. Dolaşıqlıq yaradan aktual məsələlərdən biri də ismin yiyəlik halının şəkilçisinin ikinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi, ismin təsirlik halının morfoloji əlamətinin isə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə oxşar olmağıdır. Bu cür oxşarlıq bəzən tədris prosesində bir sıra çətinliklərə yol açır. Bunları fərqləndirə bilmək üçün digər metod və vasitələrlə yanaşı, qrammatik təhlildən də məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək lazımdır (bax: Linqvistik təhlilin metodik əsasları). Yiyəlik halla ikinci

şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin oxşar və fərqli cəhətləri əvvəlki mövzuda verildiyindən yalnız təsirlik halla III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdıracağıq. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələri qrammatik təhlilə cəlb edirik:

1) Dostumdan **kitabı** götürdüm. 2) Səlimin **kitabı** məndədir. 3) Onun ölmüş ruhunu oyadan **ana laylasıdır**. 4) Onun üzü **səhər günəşi kimi** tərtəmiz və aydın idi.

Birinci cümlədə **kitabı** sözü üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir; təsirlik haldadır; nəyi? sualına cavab verir; təsirli feillə əlaqəyə girir; sintaktik vəzifəsi tamamlıqdır.

İkinci cümlədə **kitabı** sözü özündən əvvəlki sözdən (Səlimin) uzlaşma əlaqəsinə görə asılıdır; mənsub əşya anlayışını bildirir; adlıq haldadır; nə? sualına cavab verir. Məndədir – nə? Səlimin kitabı, birləşmə şəklində (III növ təyini birləşmə) cümlənin mübtədasıdır. Təklildə də işləyə bilər – Kitabı məndədir.

Üçüncü cümlədə **laylası** sözü yenə də özündən əvvəlki sözdən (ana) asılıdır, ona mənsubdur; sonu saitlə qurtardığına görə şəkilçidən əvvəl “s” bitişdirici samiti əlavə edilib; xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək birləşmə şəklində (II növ t.b) cümlənin mürəkkəb xəbəridir.

Dördüncü cümlədə **günəşi** sözü **səhər** sözünə tabedir, aralarında uzlaşma əlaqəsi vardır; **kimi** qoşması ilə birlikdə cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyidir (səhər günəşi kimi – necə?).

Beləliklə, oxşar dil faktlarının (təsirlik, III şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri) fərqlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1) Təsirlik hal şəkilçili isim hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı göstərir, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi isə sahib şəxslə mənsub əşya arasında olan münasibəti bildirir;

2) Təsirlik halda olan söz xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmir, mənsubiyyət şəkilçili söz isə xəbərlilik şəkilçisini qəbul edir;

3) Təsirlik halda olan söz qoşmalarla işlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən söz isə qoşmalarla işlənir;

4) Sonu saitle bitən isimlərə təsirlik halda “n”, mənsubiyyət şəkilçisi əlavə edilərsə, “s” bitişdirici samiti qoşulur. Məsələn, bacı+n+ı; onun bacı+s+ı və s.

3. Qrammatik təhlil prosesində qarşıya çıxan çətinliklər sırasında atributiv isimlərlə sifətin qarışdırılması üstün mövqedə dayanır (bax: Linqvistik təhlilin metodik əsasları).

4. Morfoloji sualla sintaktik sualların eyniləşdirilməsi də bəzi çətinliklər yaradır. Bu, onunla bağlıdır ki, şagird morfoloji kateqoriya ilə sintaktik kateqoriyanı, nitq hissəsi ilə cümlə üzvünü düzgün ayırd edə bilmir. Morfoloji sual nitq hissələrinə ayrılıqda, təklildə verilən sualdır. Sintaktik sual isə cümlə üzvünə verilir. Bu cümlə üzvü birləşmə şəklində də ola bilər, tərkib şəklində də və ya nitq hissəsi ilə də ifadə oluna bilər. Bəzən sintaktik sualla morfoloji sual eyni olur, bəzən də ayrı. Məsələn, “Zərif yun köynəyinin üstündən belinə qızıl Qafqaz kəməri bağlamışdı. Beli o qədər incə idi ki, elə bil, heç çörək-zad yemirdi” (*İ.Əfəndiyev*). Bu cümlədə **zərif, yun, qızıl və incə** sözləri necə? (nə cür?, hansı?) sualına cavab verir. Lakin onlardan ikisi (zərif və incə) sifət, ikisi (yun və qızıl) sözləri isimdir. Necə?, nə cür? hansı? sualları sifətin əlamət

və keyfiyyət bildirməsi ilə bağlıdır və əsas sualıdır. Həm morfoloji, həm də sintaktik sualı eynidir. Ancaq **yun** və **qızıl** sözləri əşya anlayışını bildirir, təkliddə nə? sualına cavab verir. Verilmiş cümlədə **yun** “köynək” məfhumunun maddi əsasını, **qızıl** isə “kəmə” sözünün maddi əsasını, nədən hazırlandığını bildirir, atributivləşərək necə? sualını tələb edir. Demək, necə? sualı həmin sözlərin sintaktik sualıdır, çünki cümlədə adlıq halda olaraq başqa bir ismin əvvəlində gəlib təyin vəzifəsini icra edir. “ Qızıl qiymətlidir. Yun insanı isidir “ cümlələrində **qızıl** və **yun** sözlərinin morfoloji sualı ilə sintaktik sualı eynidir. Nə qiymətlidir? Qızıl. Nə isidir? Yun. Hər ikisi mübtədadır.

Bu dolaşıklıq bəzən substantivləşmə hadisəsində də özünü göstərir.

5. İsim bölməsində qrammatik təhlil prosesində müşahidə edilən çətinlikdən danışanda yer, məkan anlayışlı isimlərlə yer zərflərini də unutmaq olmaz. Məkan anlayışlı **məktəb, şəhər, kənd, ev, həyət, otaq** isimləri **aşağı, yuxarı, ora, bura** yer zərfləri ilə qarışıq salınır. Məkan anlayışlı isimlərdən danışanda konkret olaraq hər hansı bir məfhumu düşünürük: kənd, şəhər, ev deyəndə onların leksik mənasını dərk edirik, o məfhumların ən mühüm əlamət və xüsusiyyətləri bizim təfəkkürümüzdə öz inikasını tapır. Lakin yer zərfləri hansısa bir varlıq anlayışını bildirmir, bir növ haqqında danışılan yerə işarə edir. Bundan əlavə, məkan anlayışlı isimlər nə? və hara? sualına cavab verə bilər. Məsələn, Şəhərimizdə gündən-günə hündürmərtəbəli evlər tikilir. Nə tikilir? – evlər. Ev soyuqdur. Hara? – ev. Yer zərfləri nə? sualına cavab vermir.

Yer zərfləri sifətlərlə işlənmiş, ancaq yer, məkan isimləri sifətlərlə işlənir: gözəl şəhər; hündür ev; qədim kənd və s.

Məkan mənalı isimlər cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflik vəzifəsində işlənir. Yer zərfləri mübtədə (**Yuxarı – hara?** yaman istidir); tamamlıq, yer zərfliyi (**Aşağı – haranı?** bəyənmiş, **yuxarıya – haraya?** da buraxılmış); təyin (**Yuxarı – hansı?** obaları sel basmamışdı); xəbər (Yolumuz **yuxarılarıdır** – harayadır?).

Müqayisə, qrammatik təhlillər aparmaqla oxşar dil faktları və hadisələrinin hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

6. Qrammatik təhlil ismin tədrisi zamanı müşahidə edilən digər bir məsələyə – xəbərlik şəkilçilərinin felin şəxs şəkilçiləri ilə fərqlərinin düzgün mənimsədilməsinə də imkan yaratmış olur. Xəbərlik şəkilçiləri bir çox hallarda şagirdlər tərəfindən kəmiyyət və felə artırılan şəxs şəkilçiləri ilə qarışdırılır. Səbəb isə bunların bəzən şəxs, bəzən xəbərlik şəkilçisi adlandırılmasıdır. Ə.Tanrıverdi bu haqda yazır: “Qeyd etdiyimiz kimi, xəbərlik və şəxs kateqoriyalarının şəkilçiləri eynidir. Həm də hər iki kateqoriyanın morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır (-q, -k, -dır istisna olunmaqla). Belə ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı mənbələrində şəxs əvəzliliklərinin feillərdən, həm də isim və isimləşə bilən sözlərdən sonra məhz şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsinə rast gəlinir: “Orxon-Yenisey” abidələrində – tutar mən = tuturam. Külüg tirig bən+Külüg tirigəm; M.Kaşğarının “Divan”ında – mən tənqrigə sığınur mən = mən tanrıya sığınırım, mən kayda mən = mən hardayam, türk mən = türkəm. Kişvərinin “Divan” ında: görürmən – görürəm. Hər gecə

duşumda görürməni pərişan zülfünü... xəstə mən = xəstəyəm. O gözi bimar dən ayrı gəribü xəstəməni” (2, 204-205).

İstər nəzəri, istərsə də praktik təlim apararkən yaxşı olar ki, mövzuya diaxronik və sinxronik aspektlərdən yanaşılsın. Təcrübə göstərir ki, tədrisin və təhlillərin (mövzu ilə bağlı) qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bu formada aparılması, dil faktlarının tarixi və mənşəyi barədə məlumat verilməsi mövzunun şüurlu şəkildə mənimsənilməsi üçün olduqca əlverişlidir. Həm də şagird və tələbələrdə böyük marağa səbəb olur. Şəkilçinin tarixi barədə izahat verdikdən sonra müasir ədəbi dildə sabitləşmiş xəbərlilik kateqoriyası haqqında məlumat verilir: Şəxs və ya xəbərlilik kateqoriyası yaranış etibarilə isim və feillərlə bağlıdır. Məlumdur ki, feil iş, hal və hərəkət bildirir. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət müəyyən zaman daxilində icra olunur. Zaman kəsirlərində görülən işlər də müəyyən şəxslərə aid olur. İş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən morfoloji əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu morfoloji əlamətlər də ayrı-ayrı şəxsləri göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir. Şəxs kateqoriyası feillə ifadə olunan hərəkətin həmin iş, hal və hərəkəti icra edən şəxsə münasibətini bildirir. Daha doğrusu, şəxs kateqoriyası xəbərin mübtədaya olan münasibətini müəyyənləşdirir. Bu kateqoriya qeyd etdiyimiz kimi, adlar qrupuna da aiddir. Məsələn, 1. Mən müəlliməm. Mən gedirəm.

2. Sən insansan. Sən alırsan və s. Bu cümlələrin xəbərlərindəki şəkilçiləri müqayisə etsək, heç bir fərq görmərik. Sadəcə olaraq, 1-ci cümlələrdə I şəxsin təki, 2-ci cümlələrdə II şəxsin təkinin şəkilçilərinin işləndiyini görərik. Mübtədə ilə xəbər arasındakı münasibət, sintaktik əlaqə (uzlaşma) yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə reallaşır.

Lakin “Mən müəlliməm. Sən insansan ” cümlələrində hökmün şəxsə münasibəti bildirilirsə, “Mən gedirəm. Sən alırsan” cümlələrində hərəkətin onu icra edən şəxsə münasibəti ifadə edilir.

Beləliklə, morfoloji təhlil düzgün aparılırsa, müəllim xəbərlilik və şəxs kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin niyə oxşar olduğunu və fərqlərini elmi əsaslarla, tarixi faktlara möhkəmləndirə bilər.

Yeri gəlmişkən, ismin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərindən olan -lar (-lər) şəkilçisi də felin şəxs kateqoriyasının əlaməti olan (III şəxsin cəmi) -lar-lər şəkilçisi ilə bəzən qarışıq salınır. Müəllim bu cümləni morfoloji təhlilə cəlb edə bilər: **Uşaqlar** həyətdə **oynayırlar**. Əsas diqqət **uşaqlar** və **oynayırlar** morfemlərinin üzərində cəmləşir. Çünki hər iki sözdə eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçi morfem işlədilmişdir. **Uşaqlar** – isimdir; kim? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; cəmdədir; adlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi mübtədərdir. **Oynayırlar** – feildir; nə edirlər? sualına cavab verir; hərəkət felidir; sadədir; təsirsizdir; təsdiqdir; məlum növdədir; xəbər şəklinin indiki zamanındadır; III şəxsin cəmindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

Müəllim eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçinin birincisinin isimlərdə cəmlilik yaratdığını, əşyanın çoxluğunu (uşaqlar qrammatik cəhətdən əşya məzmunu bildirir), ikincisinin isə feillərdə III şəxsin cəminə aid olduğunu konkret faktlarla izah etməlidir. Həmçinin izah etməlidir ki, felin təsriflənən formaları şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. “Oynayırlar” felindəki **-lar** şəkilçisi III şəxsin cəmini ifadə etdiyi kimi, xəbərin mübtədə ilə uzlaşma əlaqəsinin (kəmiyyətə və şəxsə görə) də əsas morfoloji

göstəricisidir. Bu zaman onları cəm şəkilçisi adlandırmaq olmaz. Əgər müəllim cəm şəkilçisi ilə şəxs şəkilçisinin xarakterik xüsusiyyətlərini praktik işlərlə möhkəmləndirsə, şagird onların fərqlərini dərinlən dərk edər. Həmçinin gələcək mövzular və sintaksis bölməsi ilə fəndaxili əlaqə qurulmuş olar. Məqsəddən asılı olaraq linqvistik təhlil prosesində şəkilçilərin (-lar, -lər) fərq-ləndirilməsi ilə yanaşı, orfoepiyası üzərində də iş aparmaq lazımdır. Müəllim izah etməlidir ki, bu şəkilçi isimlərə qoşularaq çoxluq anlayışı ifadə edərkən **-dar (-dər), -nar (-nər), -rar (-rər), -lar (-lər)** şəklində tələffüz olunmalıdır: qızlar – [qızdar], qatarlar – [qatarrar], gəlinlər – [gəlinnər], sahillər – [sahillər] və s. Belə nümunələr üzərində iş şagirdlərdə düzgün orfoepiya vərdisləri formalaşdırmaqla yanaşı, sözün səs və hərf tərkibini düzgün dərk etmək imkanlarını da inkişaf etdirir, bölmələr və mövzulararası əlaqə yaradır.

III şəxs sonluğu ilə işlənən feillərin tələffüzündə isə **-lar (-lər)** şəkilçisi dəyişikliyə uğramır, özündən əvvəlki səsi (indiki zaman və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin son səsi olan “r”) öz məxrəcinə uyğunlaşdırır, yəni irəli və tam assimilyasiya hadisəsi baş verir: gülürlər – [gülüllər], alarlar – [alallar], oynayırlar – [oynuyullar] və s.

Təcrübə göstərir ki, çox vaxt şagirdlər kəmiyyət kateqoriyası dedikdə mütləq cəm şəkilçisini nəzərdə tuturlar. Bu mühakimədə müəyyən mənada doğruluq olsa da, bu kateqoriyalar eyni morfoloji anlayış deyil. Cəmlik kəmiyyət kateqoriyasının tərkib hissəsidir, **-lar (-lər)** şəkilçisi ancaq ümumi və xüsusi isimlərə artırıldıqda cəm şəkilçisi adlanır.

Kəmiyyət kateqoriyası Azərbaycan ədəbi dilində ümumi qrammatik kateqoriyalardan biridir. Tək isimlərin morfoloji əlamətləri yoxdur. İsimlərdə kəmiyyətin çox-

luğunu və ya azlığını göstərmək üçün iki üsuldən: morfoloji və sintaktik üsuldən istifadə olunur. **Morfoloji üsulla** çoxluq anlayışı aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

1. Azərbaycan ədəbi dilində cəmlək, çoxluq yaratmaq üçün ən çox **-lar (-lər)** şəkilçilərindən istifadə edilir və bu şəkilçi qeyri-müəyyən çoxluq yaradır. Məsələn, Qıratın üstündə, **dəlilər** yanında, **Dağları, daşları** gəzər Koroğlu (*“Koroğlu” dastanından*). **Oğullar** atanı, **qızlar** ananı, **Gəlinlər** də qayınananı bəyənəmiz (*A. Tufarqanlı*).

-lar (-lər) şəkilçisi bəzi məqamlarda çoxluq anlayışı yaratmaqla yanaşı, mücərrədlik məfhumu bildirən isimləri nisbətən konkretləşdirir. Məsələn, 1) Daş düşdüyü yerdə ağırdır. 2) Daşlar yolu tamam tutmuşdu.

Birinci cümlədə ümumilik, mücərrədlik varsa, ikinci cümlədə nisbətən konkretlik var. Dünyada olan bütün daşlar deyil, yalnız həmin ərazidə olan daşlar nəzərdə tutulur.

-lar (-lər) şəkilçisi kəmiyyətə yox, ümumi cins məfhumu altında birləşən növcə çoxluq (mineral sular – “İstusu”, “Sirap”, “Badamlı”, “Narzan”) yaradır. Ümumi cins məfhumu həmcins üzvlərin (“İstusu”, “Sirap”, “Badamlı”, “Narzan”) hamısına aid olub onları ümumiləşdirən ümumiləşdirici sözdür (**mineral sular**).

-lar (-lər) şəkilçisi həm də mənəvi anlayışların (duygular, düşüncələr, sevgilər) bədii əsərdəki poetik siqlətini, ekspressiv-emosional təsir gücünü artıraraq, üslubi mahiyyət qazanır.

Xüsusi isimlər də -lar (-lər) şəkilçisi ilə işlənə bilər. Bu aşağıdakı məqamlarla bağlı olur:

1. Tayfaya, qəbiləyə, nəslə mənsubluq bildirəndə: Səfəvilər, Qızılbaşlar, Qarabağlar, Ağqoyunlular və s.

(**Qeyd:** Müasir türk dilində soyadlara daha çox artırılır və -gil şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir. Gökpınarlara getdim).

2. Ümumilik yaradanda, bir nəfərin arxasında minlərin, milyonların olduğunu bildirəndə, eyni zamanda təntənə çaları ifadə edəndə. Məsələn, 1) Sizin güldüyünüz çoban torpağı, **Nizamilər, Füzulilər** yetirmiş (S.V.). 2) Bir zaman burada **Babəklər, Koroğlular** at oynatmış və s.

3. Qəzəb, kinayə kimi mənaları ifadə edəndə. Məsələn, Tacirlərimiz **Sonyalara** bənd olacaqmış, Bədbəxt **Tükəzbanları** neylərdin, ilahi?! (M.Ə.Sabir).

Azərbaycan dilində həmişə cəmdə işlənən xüsusi isimlər–antroponim, toponimlər də müşahidə olunan dil faktlarındandır. Toponimlər: Aşırılılar, Qarabağlılar, Qaralar, Qaravəlilər, Otuz ikilər, Hacılar, Dəllər (kənd adları); Şahlar, Ağalar, Xanlar, Bəylər (antroponim) və s. Bu cür onomastik vahidlər **-lar, -lər** şəkilçisi ilə düzəlib və sabitləşib.

2. **-lıq**⁴ şəkilçisi də çoxluq məzmunu yaradır. Düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsində -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçilərinin yaratdığı mənə və məzmun çaları içərisində çoxluq anlayışının da olduğu müşahidə edilir. Məsələn, dağlıq, odunluq, otluq, güllük, kolluq və s. Bu şəkilçi vasitəsilə həmin sözlərdə yer, məkan anlayışı ilə bərabər, çoxluq məzmunu da özünü büruzə verir.

Sintaktik üsul. Sintaktik üsulla çoxluq anlayışı aşağıdakı formalarda özünü göstərir: 1. Müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar saylarını isimlərin əvvəlinə artırmaqla: 10 kitab, xeyli adam, yüzlərlə tələbə və s.

Qeyd: Qeyri-müəyyən miqdar sayından sonra gələn isimlər –lar (-lər) şəkilçisini qəbul edə bilir (yüzlərlə tələbələr, xeyli adamlar, çoxlu kitablar və s.).

2. Eyni isim təkrar olunaraq başqa bir ismin əvvəlində gəlir və kəmiyyətə çoxluq məzmunu yaradır. Həm də onlardan sonra gələn isimlər kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətini də qəbul edə bilir. Məsələn, qatar-qatar (dəvələr), tövlə-tövlə (atlar), ətək-ətək pambıq, vaqon-vaqon taxta, qucaq-qucaq güllər, maşın-maşın cehiz. “**Tovla-tovla** şahbaz atların kafir minmiş. ...**Qatar-qatar** dəvələrini sorar olsam, yüklət kimin?” (KDQ). Qarı hər gün dağlara gedir, **qucaq-qucaq** çiçək gətirir, xəstəni müalicə edirdi (*İ.Əfəndiyev*).

İsimlərin bir qismi yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri qəbul etmədən də çoxluq bildirir. Belə isimlərə toplu isimlər deyilir.

Nəzəri məlumatdan da göründüyü kimi, kəmiyyət kateqoriyası morfoloji və sintaktik üsullarla formalaşır, həmçinin heç bir üsul olmadan da çoxluq anlayışı ifadə edilə bilər.

-lar (-lər) cəm şəkilçilərinin isimlərdən başqa, digər nitq hissələrinə də artırılmasını izah edərkən yenə lingvistik təhlil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə müəllim aşağıdakı cümlələri (konkret şəraitdən və mövzunun mənimsədilməsindən asılı olaraq) lingvistik təhlilə cəlb edə bilər:

Gözəllər çıxıbdı seyranə, gəlsin (*Q.B.Zakir*). **Ölülər** elə bilir, **dirilər** halva yeyir (*A. sözü*). **Üçüncülər** Xanpərinə təqsirkar bilib ondan üz çevirdilər (*Ə.Vəliyev*). **Gedənlər** bilir, **gedənlər** gedəndə necə getmişdi (*R.Rza*).

Müəllim linqvistik təhlil apararaq izah etməlidir ki, fərqləndirilmiş sözlər (gözəllər, ölümlər, dirilər, üçüncülər, gedənlər) cümlə daxilində kim? sualına cavab versə də, morfoloji vahid kimi, yəni cümlədən kənarda isim deyil. “Gözəl”, “ölü”, “diri” sözləri sifət, “üçüncü” sıra sayı, “gedən” feli sifətdir. Bu sözlər substantivləşərək, yəni isimləşərək ismə məxsus qrammatik kateqoriya olan kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətini – cəmlik şəkilçisini qəbul edib, hər birinin sintaktik vəzifəsi də mübtədadır. Bununla da, linqvistik təhlil imkan yaradır ki, həm şəkilçilərin omonimlik xüsusiyyəti, hansı nitq hissələrinə artırılması tam olaraq dərk edilsin, həm də gələcəkdə tədris olunacaq substantivləşmə mövzusunə körpü salınsın.

Bu cür oxşar dil faktlarının fərqləndirilməsində qrammatik təhlilin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sifətin, sayın, xüsusən felin tədrisində, həmçinin köməkçi nitq hissələrinin tədrisində müşahidə edilən çətinliklərin aradan qaldırılmasında, hər bir kateqoriyanın düzgün qavranılmasında, dil haqqında qaydaların əməli vərdiş və bacarığa çevrilməsində qrammatik təhlildən istifadə etmək lazımdır. Qrammatik təhlil sintaktik və morfoloji kateqoriyaların fərqləndirilməsində, hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin açılmasında mühüm əhəmiyyət daşıdığı kimi, inteqrasiyanın yaradılması üçün də geniş imkanlar açmış olur. Aşağıdakı cümlələri morfoloji təhlil edək:

1. Mən dostumla yazışdım. 2. Uşaqlar gülüşürdülər.

Mən – kim? sualına cavab verir; ümumi qrammatik mənasına görə əvəzlilikdir; şəxs əvəzliyidir; I şəxsin təkindədir; ismi əvəz etmişdir; sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

dostumla – kim ilə? sualına cavab verir; dostum – isim, -la (ilə) qoşmadır; quruluşca sadə isimdir; ümumidir; təkdir; konkret; adlıq haldadır; mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib (I şəxsin tək); sintaktik vəzifəsi (birgəlik qoşması ilə) vasitəli tamamlıqdır.

yazışdım – nə edirdim? sualına cavab verir; ümumi qrammatik mənasına görə feildir; iş felidir; təsirsiz feildir; təsdiq feildir; qarşılıq növdədir; xəbər şəklinin indiki zamanının hekayə formasındadır; I şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsi feli xəbərdir.

Uşaqlar – kim? sualına cavab verir; ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; quruluşca sadədir; ümumidir; konkret isimdir; cəmdədir; adlıq haldadır; sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

gülüşürdülər – nə edirdilər? sualına cavab verir; feildir; təsirsizdir; təsdiqdədir; müştərək növdədir; xəbər şəklinin indiki zamanının hekayə formasındadır; III şəxsin cəmindədir; sintaktik vəzifəsi feli xəbərdir.

Nitq hissələrinə görə təhlil başa çatdıqdan sonra belə bir sual vermək olar:

– Nə üçün bu feillərin hər ikisini də qarşılıq növ kimi qəbul etmirik? Axı hər kisi eyni morfoloji əlaməti qəbul edir?

Bu zaman şagirdlər cavab tapmaq problemi ilə qarşılaşırlar. Onlar dərslərdəki nəzəri məlumatı xatırlayıb, düşünür, axtarır, həmin elmi məlumatı bir daha nəzərdən keçirirlər. Əqli fəaliyyəti güclənən şagird daha mürəkkəb fikri əməliyyatlar aparmağa səy edir, dil faktlarını konkretləşdirir, ümumiləşdirir, sistemləşdirir və dərk edir ki:

– Qarşılıq növ feillərdə adından da göründüyü kimi, iş, hal və hərəkət azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı surətdə icra olunur. Subyektlərin heç birinin obyekt üzərinə təsiri olmur, yəni üzərində iş icra olunan əşya olmur. Müştərək feillərdə isə iş bir çox subyektlər tərəfindən icra olunur. İş, hal və hərəkət eyni vaxtda, birgə və paralel şəkildə yerinə yetirilir.

– Qarşılıq növdə olan feillər təsirli, müştərək növdə olan feillər təsirsiz feillərdən düzəlik;

– Qarşılıq növdə subyektlərin hərəkətləri qarşılıqlı və müxtəlif, bəzən də eyni zamanlarda, müştərək növdə isə paralel və eyni zamanda icra edilir;

– Qarşılıq növ felin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə **ilə** qoşması ilə işlənir. Adlıq halda olan subyekt mübtədə, **ilə** qoşması ilə işlənən subyekt isə vasitəli tamamlıq olur. Məsələn, Tələbə müəllimlə dəyişirdi; Mən dostumla yazışardım.

Müştərək növün subyektləri isə bir leksik vahidlə ifadə olunur. Uşaqlar gülüşürdülər; Quzular mələşir; İtlər hürüşür və s.

– Qarşılıq növün subyektini daha çox insan məfhumunu bildirən adlarla, müştərək növünkü isə insanla bərabər, digər canlıların adlarını bildirən sözlərlə də bağlı olur.

Bunlardan əlavə, **sovuşmaq, sürüşmək, girişmək, danışmaq, çalışmaq, qızışmaq, əzişmək, dolaşmaq, üzüşmək, yapışmaq, alışmaq** tipli sözləri də təhlilə cəlb etmək mümkündür və vacibdir. Problemlə üzləşən şagird təhlil əsasında həmin sözlərin zahirən qarşılıq növdə olan feillərə oxşadığını anlayacaq.

Qrammatika morfolojiya və sintaksisdən ibarət olduğu kimi, qrammatik təhlil də morfoloji və sintaktik təhlil olaraq bölünür. Morfoloji təhlilin elmi əsası morfolojiyadır. Söz və onun tərkibi, nitq hissələri və onun təsnifi prinsipləri, isim, ismin qrammatik kateqoriyaları, quruluşu, mənaca növləri, sintaktik vəzifəsi; sifət, sifətin quruluşu, dərəcələri, sintaktik vəzifəsi; say, quruluşca və mənaca növləri, sintaktik vəzifəsi; əvəzlilik, onun mənə növləri, sintaktik vəzifəsi; feil, quruluşu və lüğəvi mənə qrupları, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası, qrammatik mənə növləri, təsriflənən və təsriflənməyən formaları, şəxsə və zamana görə dəyişməsi, sadə və mürəkkəb şəkilləri, sintaktik vəzifəsi; zərf, quruluşu və mənaca növləri, sintaktik vəzifəsi; köməkçi nitq hissələri, növləri, qrammatik mənaları və s. morfoloji təhlilin elmi əsasını təşkil edir.

Morfoloji təhlilin məzmununa görə növləri: 1) sözün tərkibinə görə təhlil, 2) nitq hissələrinə görə təhlil.

Formaca növləri: 1) yazılı, 2) şifahi.

Morfoloji təhlilin keyfiyyətə görə növləri: 1) bütöv (tam); 2) yarımçıq (natamam).

Sözün tərkibinə görə təhlilin sxemi:

1. Sözün quruluşca növü;
2. Sözün mənalı hissələrinin (kök və şəkilçilərin) müəyyənləşdirilməsi;
3. Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilərin (əgər varsa) müəyyənləşdirilməsi;
4. Sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilər (əgər varsa) və onların mənası;
5. Sözün başlanğıc forması.

Kök və şəkilçi morfemlər haqqında verilmiş nəzəri biliyi təcrübədə yoxlamaqla şagird onları müqayisə edir, təhlillər aparır, həmin dil faktları haqqındakı anlayışlarını daha da dərinləşdirir və möhkəmləndirir. Aşağıdakı sözləri tərkibə görə təhlil etmək olar:

1. Azaldılmışdır: az – sözün köküdür (qeyri-müəyyən miqdar sayı), **-al** – feil düzəldən şəkilçi (adlardan), **-d** – təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçidir.

Qeyd. Sözdə cingiltiləşmə qanununa əsasən, t-d keçidi baş vermişdir. Çünki saitle başlanan şəkilçinin təsirinə məruz qalmışdır.

-il felin məchul növünün şəkilçisi, **-miş** nəqli keçmiş zaman şəkilçisi, **-dır** isə III şəxsin sonluğudur. Sözün başlanğıc forması “**azaldıl**” hissəsidir, yəni qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissə.

2. Dilənçilik: dil – sözün köküdür (isimdir), **-ə** şəkilçisi isimdən feil düzəldən şəkilçidir. **-n** feilin qayıdış növünün şəkilçisidir. **Dilənçilik** sözündə **dilə** felindən sonra gələn **-n** şəkilçisi vasitəsilə iş iş görənin öz üzərinə qayıdır. Yəni subyekt obyektə də əvəz edir. Belə ki, **dilənən** (nə isə istəyən, yalvaran, xahiş edən) özüdür, ona görə də başqa bir obyektə ehtiyac qalmır. **-çi** və **-lik** şəkilçiləri isim düzəldən şəkilçilərdir, məhsuldardır. Yeri gəlmişkən, **-çi** şəkilçisi əsasən isimlərdən (dənizçi, qapıçı, təbliğatçı, işğalçı), sifətdən (əlaçı) isim yaradır. Lakin **dilənçi** sözündə feildən yarandığına şübhə yoxdur. Deməli, bu tipli söz istisnalıq təşkil edir. Çünki **-çı**⁴ şəkilçisi, adətən, feillərdən isim düzəltməyə xidmət göstərmir.

Sözün başlanğıc forması “**dilənçilik**” dir.

3. Dilək: Bu sözdə də sözün kökü **dil** ismidir. -ə isimdən feil düzəldən şəkilçi; -**k** şəkilçisi isə feildən isim əmələ gətirən şəkilçidir. Başlanğıc forması “**dilək**” dir.

Yaxşı olar ki, hər iki sözdə (**dilənçilik** və **dilək**) sözün kökünün məhz **dil** olduğu əsaslandırılınsın, izah edilsin. Həqiqətən də, insan nəyisə istəyəndə (istər uca Yaradanın dərğahına əl açsın, dua etsin, istər kimdənsə istəsin) dil vasitəsi ilə bildirir və bu zaman **diləmək** feli formalaşır. Yeri gəlmişkən, **istəmək**, **arzulamaq** leksik vahidləri **diləmək** sözünün sinonimləridir.

4. Süzgəc. Bu sözün kökü **süz** felidir. -**gəc** şəkilçisi ilə feildən isim yaradılıb, əşya bildirir, qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Başlanğıc forması “**süzgəc**” dir.

Yeri gəlmişkən, -**gəc** şəkilçisi klassik ədəbiyyatımızda daha məhsuldar feli bağlama şəkilçi kimi intensiv işlənmişdir. Məsələn, Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəc (*M.Füzuli*).

5. Dinlədi. Müasir ədəbi dilin prizmasından, yəni sinxronik aspektdən yanaşdıqda sözün kökü **dinlə** felidir, -di şühudi keçmiş zamanın şəkilçisidir. Lakin diaxronik müstəvidə **dinlə** sözünü kök və şəkilçi morfemlərinə ayırmaq mümkündür. Çünki “dinlə” sözünün leksik mənasına nəzər salsaq, onun “sakit durub qulaq asmaq” mənasını verdiyini qəbul edirik. İnsan danışarkən, nəyisə izah edərkən bütün danışığ üzləri dinamik hərəkətdə olur. Lakin qulaq asanda, dinləyəndə danışığ üzləri sakitləşir, dincəlir və sən aramla nəfəs alırsan. Elə **dinc** və **dincəlmək** sözləri də məhz din (velyar n səsi ilə işlənir) kökü ilə bağlıdır. Ə.Tanrıverdi bu haqda yazır: “... M.Kaşğarının “Divan ında “din” kök morfeminin ilkin forma və mənası dəqiqliklə verilmişdir: “tın=ruh, nəfəs, soluq; tın=dinləmək,

nəfəs almaq; dinmək, sonu gəlmək; tınqla=dinləmək”. Deməli, dinləmək felinin sinxronik deyil, diaxronik müstəvidə kök və şəkilçi morfemlərinə parçalayaraq təhlil etmək mümkündür” (3. səh. 189).

Müasir Türkiyə türkcəsində **din, dinləndim** sözləri dilin aktiv lüğət fonduna daxildir. “Soluq almaq, dincəlmək, sakitləşmək və s.” mənaları bildirir. Bu da bizim Azərbaycan dilimizdə ümumişlək dil vahidi olan “dinlə” sözünün semantikasına tam uyğundur.

Haşiyə. Qərb dialektində “din” in diaxronik semantik tutumu mühafizə olunur. Belə ki, çox işləyib yorulanda belə bir ifadə işlədilir: Bir az dinimi alım (Yəni dincəlim, soluq alım) Yaxud çay və ya plov dəmlənəndə onu süfrəyə tez vermirlər. Evin ağbırçəyi deyir ki, qoy bir az dini (velyar n səsi ilə) çıxsin.

5. Yoldaşlığın. Sözün kökü **yol** ismidir. **-daş** isimdən isim düzəldən şəkilçidir, bir cür yazılır (tərəfdaş, silahdaş, əməkdaş). Bu şəkilçi vasitəsilə iştirak, həmrəylik, ortaqlıq anlayışı yaranır. Qədimliyi ilə seçilir. “Orxon-Yenisey” kitabələrində rast gəlinir. **Qardaş** sözündə daşlaşmış vəziyyətdədir. Yazılı abidələrimizdə “qarındaş” fonetik tərkibində olmuşdur: “Dədə, qız **qarındaşımın** yoluna mən nə istərsəm, verərmisən?” (Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. B., 1987, s.62). **Eyni qarını paylaşan, ortağ** anlayışını bildirir. Diaxronik aspektdən yanaşsaq, leksik vahidin “qarın/da/eş ” şəklində işləndiyi məlum olar. **-da** ismin yerlik halının şəkilçisidir; “eş” isə “dost, ortağ, həmfikir, həyat yoldaşı” mənalarını bildirir. Müasir Türkiyə türkcəsində aktiv lüğət fonduna daxildir: “həyat yoldaşı, dost, arkadaş” anlayışlarını ifadə edir. Dilin daxili inkişaf

prosesi ilə bağlı olaraq, “e” saiti düşmüş, yerlik hal şəkilçisi (-da) “ş” samiti ilə birləşərək -daş şəkilçi formasını almışdır.

-lıq isimdən isim düzəldən şəkilçidir. **-lıq** şəkilçisindən sonra saitlə başlanan şəkilçi qoşulduğundan **q-ğ** əvəzlənməsi baş vermişdir. Başlanğıc forması “**yoldaşlıq**” (q) dır.

-ın ikinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisidir. Omonim xarakter daşıyır. Həm də yiyəlik halın şəkilçisi kimi işləyə bilər: sənin yoldaşlığın (mənsubiyyət şəkilçisi); yoldaşlığın məsuliyyəti (yiyəlik halın şəkilçisi).

-ın (-in, -un, -ün) şəkilçilərinin omonimliyi ilə bağlı bəzi məqamları nəzərdən keçirək:

Sənin **dəftərin**. Bu birləşmədə birinci tərəfin şəkilçisi yiyəlik halı, ikinci tərəfdəki şəkilçi isə mənsubiyyəti bildirir. Zahirən eyni olsa da, tamam başqa vəzifə daşıyır. Deməli, omonim şəkilçidir.

Əkin. Bu sözdəki şəkilçi felin əmr formasının II şəxsinin cəm şəkilçisidir. Vurğu qəbul etmir. Qrammatik şəkilçidir.

Əki`n. Bu sözdəki şəkilçi isə leksik şəkilçidir. Feildən isim düzəldir.

Lövhə **silindi**. Bu sözdə felin məchul növünün şəkilçisidir.

Ürək **döyündü**. Bu nümunədə isə felin qayıdış növünün şəkilçisidir.

Tapşırıqlara əməl **olundu**. Bu nümunədə isə felin şəxssiz növünün şəkilçisidir.

Sözün tərkibinə görə aparılan təhlildən sonra şagirdlər kök və şəkilçilər haqqında aldıkları nəzəri biliyi möhkəmləndirir, şüurlu şəkildə dərk edir və müəyyənləşdirirlər ki, morfologiyanın əsas vahidi morfemdir. Morfemlər iki yerə

bölünür: kök morfemlər, şəkilçi morfemlər. Kök morfemlər qrammatik mənadan başqa, həm də leksik anlayışı ifadə edir. Şəkilçi morfemlər isə yalnız qrammatik anlayışlar bildirir. Sözün kökü şəkilçidən yalnız şəkli əlamətlərinə görə deyil, məzmununa görə fərqlənir, çünki dilimizdə elə söz kökləri vardır ki, onlar fonetik tərkibi etibarilə şəkilçilərdən fərqlənmir: sən, un, inci, daş, ov, qan, dan, dən və s. Şəkli əlamətinə və fonetik tərkibinə görə fərqlənməyən morfemlərin kök və şəkilçi olması, müstəqil və ya qeyri-müstəqil işlənilib-islənməməsi müstəqil mənə daşıyıb-daşımaması ilə müəyyənləşdirilir. Həmçinin söz tərkibi daxilində oynadığı rola və məzmunu malik olub-olmamalarına görə də fərqləndirmək mümkündür. Kökə xas olan cəhətlər aşağıdakılardır:

1. kök sözün əsasını təşkil edir;
2. kök müstəqil leksik mənaya malikdir;
3. kök ayrılıqda işlənə bilər;
4. kök sabit qalır, dəyişmir;
5. kök müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər;
6. kök hər hansı bir suala cavab verir;
7. kök müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyır.

Şəkilçilər isə köklərin tamamilə əksinə olaraq, sözün əsasını təşkil edə bilmir, kökdən ayrı işlənmir, söz kökünün tələbinə görə dəyişir və s. Şəkilçilər də sözlər kimi bir sıra prinsiplər əsasında qruplaşdırılır: vəzifəsinə (leksik, qrammatik), sözdəki mövqeyinə (ön, son), sözyaratma qabiliyyətinə (məhsuldar, qeyri-məhsuldar) və mənşəyinə (milli, alınma) görə.

Şəkilçilər yeni söz yaradır, sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Qrammatik kateqoriyalar – kəmiyyət, hal, mənsub

biyyət, xəbərlik, şəxs, zaman kateqoriyaları qrammatik şəkilçilərlə formalaşır.

Yalnız sözlər deyil, şəkilçilər də omonim, antonim və sinonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir.

Nitq hissələrinə görə təhlilin əsas əlamətləri:

1. Sözlərin ümumiləşmiş qrammatik mənası.
2. Sözü morfoloji əlamətləri.
3. Sözü sintaktik vəzifəsi.

Morfoloji təhlildə təhlilə cəlb edilən cümlə oxunur, birinci sözdən başlayaraq ardıcıl aparılır. Hansı nitq hissəsinə aid olduğu göstərilir.

Əsas nitq hissələrinin təhlili:

İsim – ümumi qrammatik mənası; sualı; quruluşu; tək və ya cəm, ümumi və ya xüsusi, mücərrəd və ya konkret olduğu; halı; mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi (varsa); xəbərlik şəkilçisi (varsa); sintaktik vəzifəsi.

Sifət – ümumi qrammatik mənası; lüğəvi məna növü; quruluşu; dərəcəsi; sintaktik vəzifəsi.

Say – qrammatik mənası; quruluşca növü; mənaca növü; sintaktik vəzifəsi.

Əvəzlik – ümumi qrammatik mənası; quruluşu; məna növü; hansı nitq hissəsini əvəz edib; hansı halda olması (varsa), mənsubiyyətə görə dəyişməsi (əgər varsa); sintaktik vəzifəsi.

Feil – ümumi qrammatik mənası; lüğəvi məna növü; quruluşca növü; təsdiq və ya inkar, təsirli və ya təsirsiz olması; qrammatik məna növü; şəkilləri; mürəkkəb şəkillərdə işlənməsi (varsa), neçənci şəxsdə işlənməsi; sintaktik vəzifəsi.

Felin təsriflənməyən formaları olduqda:

Feli sifət – morfoloji göstəricisi; quruluşu; təsirli və ya təsirsiz, təsdiq və ya inkar olması; hansı zamana aid olması; felin hansı qrammatik mənə növünə aid olması; tərkib əmələ gətirməsi (varsa); sintaktik vəzifəsi.

Feli bağlama – morfoloji göstəricisi; quruluşu; təsirli və ya təsirsiz, təsdiq və ya inkar olması; felin hansı qrammatik mənə növünə aid olması; hərəkəti zamana, tərzə görə tamamlaması və ya səbəb bildirməsi; tərkib əmələ gətirməsi (varsa); sintaktik vəzifəsi.

Məsdər – morfoloji göstəricisi; təsirli və ya təsirsiz, təsdiq və ya inkar olması; felin hansı qrammatik mənə növündə olması; ismin hansı halında olması; mənsubiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi; tərkib əmələ gətirib-gətirməməsi; sintaktik vəzifəsi.

Zərf – ümumi qrammatik mənası; quruluşu; mənə növü; sintaktik vəzifəsi.

Köməkçi nitq hissələrinin morfoloji təhlilinin aparılma qaydası:

Qoşma – qrammatik mənası; qoşulduğu hal; mənə növü; hansı nitq hissəsi ilə əlaqə yaratması; orfoqrafiyası; qoşulduğu sözlə birlikdə sintaktik vəzifəsi.

Bağlayıcı – qrammatik mənası; quruluşu; mənə növü (tabeli və ya tabesiz); vəzifəsi (həmcins üzvlər arasında işlənilib, ya mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayıb).

Ədat – mənə növü.

Modal söz – mənə növü.

Morfoloji təhlil üçün nümunələr:

1. Oğullar atanı, qızlar ananı, Gəlinlər də qayın-ananı bəyənəmiz (*A.Tufarqanlı*).

Oğullar – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kim? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumidir;

cəmdədir; konkretidir; adlıq haldadır; sintaktik vəzifəsi mübtədərdir.

atani – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kimi? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; təkdədir; konkretidir; ismin təsirlik halındadır (-n bitişdirici samitdir); sintaktik vəzifəsi müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır.

qızlar – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kim? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumidir; cəmdədir; konkretidir; adlıq haldadır; sintaktik vəzifəsi mübtədərdir.

anani – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kimi? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; təkdədir; konkretidir; ismin təsirlik halındadır (-n bitişdirici samitdir); sintaktik vəzifəsi müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır.

gəlinlər – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kim? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumidir; cəmdədir; konkretidir; adlıq haldadır; sintaktik vəzifəsi mübtədərdir.

də – qrammatik mənasına görə bağlayıcıdır; quruluşca sadədir; mənasına görə tabesizlik bağlayıcısıdır; iştirak bağlayıcısıdır.

qayınanani – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kimi? sualına cavab verir; mürəkkəbdir; ümumidir; təkdədir; konkretidir; ismin təsirlik halındadır (-n bitişdirici samitdir); sintaktik vəzifəsi müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır.

bəyənəmz – ümumi qrammatik mənasına görə feildir; nə etməz? sualına cavab verir; təfəkkür felidir; sadədir; inkardadır; təsirlidir; məlum növdədir; xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamandadır; III şəxsin təkindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

2. Dəmirçioğlu gecə qarının evində yatdı.

Dəmiçioğlu – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; sualı – kim?; quruluşca mürəkkəbdir, iki tərkibdən ibarətdir, birinci söz düzəltmə isim, ikinci söz mənsubiyyət şəkilçili isim; xüsusi isimdir; təkdədir; konkret; adlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

gecə – ümumi qrammatik mənasına görə zərfdir; nə vaxt? sualına cavab verir; sadədir; zaman zərfidir; sintaktik vəzifəsi zaman zərfliyidir.

qarının – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; kimin? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; təkdədir; konkret; müəyyən yiyəlik halındadır; sintaktik vəzifəsi özündən sonrakı sözlə (evində) birlikdə III növ təyini söz birləşməsi yaradaraq yer zərfliyidir.

evində – ümumi qrammatik mənası isimdir; harada? sualına cavab verir; sadədir; təkdədir; ümumidir; konkret; III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə (i) işlənib, “n” bitişdirici samitdir; yerlik haldadır; sintaktik vəzifəsi özündən əvvəlki sözlə birlikdə yer zərfliyidir.

yatdı – ümumi qrammatik mənasına görə feildir; nə etdi? sualına cavab verir; sadədir; təsdiqdir; təsirsizdir; məlum növdədir; xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanındadır, III şəxsin təkində işlənmişdir; sintaktik vəzifəsi feli xəbərdir.

3. Qayıqlar artıq sahildən uzaqlaşmışdı.

Qayıqlar – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; nə? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumidir; cəmdədir; konkret; adlıq haldadır; sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

artıq – qrammatik mənasına görə ədatdır; qüvvət-ləndirici ədatdır.

sahildən – ümumi qrammatik mənasına görə isimdir; haradan? sualına cavab verir; quruluşca sadədir; ümumi isimdir; tək isimdir; konkretidir; ismin çıxışlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi yer zərfliyidir.

uzaqlaşmışdı – ümumi qrammatik mənasına görə feildir; nə etmişdi? sualına cavab verir; hərəkət felidir; quruluşca düzəltmədir; təsdiq feildir; təsirsizdir; məlum növdədir; xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanının hekayə formasındadır; III şəxsin təkində işlənmişdir; sintaktik vəzifəsi feli xəbərdir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
2. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
3. Ə.Tanrıverdi. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, 2012
4. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2010
5. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2007
6. V. Əliyev. Azərbaycan dilində felin təsriflənməyən formaları. Məsdər. Bakı, 1986
7. V. Əliyev. Azərbaycan dilində feli sifət. Bakı, 1989

SİNTAKTİK TƏHLİLİN ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI. SADƏ CÜMLƏ TƏHLİLİNİN FORMA VƏ MƏZMUNCA NÖVLƏRİ

Sintaksis yunan mənşəli söz olub “birləşmə, tərtibat” deməkdir. Sintaksis cümlələrdən, onların tərkibini təşkil edən sözlərin birləşməsindən, bu birləşmələri zəruri edən qayda və qanunlardan bəhs edir. Söz birləşmələri əşyalar arasında (pəncərənin şüşəsi), əşyalarla əlamətlər (ipək saçlar, yaxşı insan), əşyalarla hərəkətlər arasında olan əlaqələri ifadə edir. Sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən olan sərbəst söz birləşməsi müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. O, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə oxşardır. Söz birləşməsi də söz kimi cümlə daxilində islənir, onun kimi dəyişir. Sözlərdən tərtib olunmasına və bu zaman tələb olunan sıralanmaya və sintaktik əlaqəyə görə cümləyə bənzəyir. Ancaq bu oxşarlıq onların arasındakı fərqi inkar etməyə əsas vermir. Məhz sintaksisin ən mühüm nəzəri məsələlərindən biri söz birləşmələrinin mahiyyətini, onların tiplərini, əmələgəlmə yolları və vasitələrini, söz birləşməsi ilə sözün, sabit birləşmələrin, söz birləşməsi ilə cümlənin, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etməkdir. Söz birləşməsinin növləri – ismi və feli birləşmələr, feli birləşmələrə əsaslanan feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri öz zəngin quruluş tipi və məna tutumu ilə sintaksisdə arasdırılır, tədqiq edilir. Həmçinin həmin birləşmələrin və tərkiblərin sadə cümlənin genişlənməsindəki rolu, tabeli mürəkkəb cümlələrlə

məna ekvivalentliliyi, sintaktik sinonimliyi, lakin predikativ keyfiyyət qazana bilmədiyi üçün budaq cümlə vəzifəsi daşıya bilməməsi və s. sintaksisin məşğul olduğu sahələrdir. Sintaksisin məşğul olduğu sahələrdən ən başlıcası isə cümlədir. Cümlə dilin əsas ünsiyyət vahididir. Fikir mübadiləsi yalnız cümlələr vasitəsilə ilə yaranır, mümkün olur. Cümləni təşkil edən sözlər həm məna, həm də qrammatik cəhətdən əlaqəyə girir.

Cümlənin söz birləşməsindən fərqi, cümlənin əsas əlamətləri – predikativliyi, modallığı, intonasiya ilə müşayiət edilməsi, cümlə üzvləri, cümlənin quruluşca növləri, sadə cümlənin növləri, mürəkkəb cümlənin növləri, əlavələr və xüsusiləşmələr, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (xıtab və ara sözlər), təktərkibli, cütlərkibli cümlələr, bütöv və yarımcıq cümlələr, bir çox zəngin quruluşa malik olan cümlə tipləri sintaksis şöbə-sində araşdırılır, öz həllini tapır. Həmçinin sintaktik kateqoriyaların məntiqi kateqoriyalarla uyğun və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır.

Linqvistik təhlilin ən maraqlı növlərindən olan sintaktik təhlilin elmi əsasında məhz sintaksis bölməsində verilən elmi-nəzəri məlumatlar dayanır. Sintaktik təhlil sintaksis bölməsi üzrə verilmiş nəzəri biliyi möhkəmləndirmək, onu bacarıq və vərdişə çevirməyə yönəldilən ən əhəmiyyətli təlim metodudur. Sintaktik təhlil prosesində qarşıya qoyulmuş konkret didaktik məqsədə çatmaq üçün əvvəlki mövzularda da qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra üsullardan da, xüsusən müqayisədən səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. Sintaksis bölməsində cümlə üzvlərinin, onların ifadə vasitələrinin, quruluşunun müəy-

yənləşdirilməsində bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Bu çətinlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin sintaktik vəzifələrinin və quruluşunun düzgün müəyyənəşdirilməməsi;

2. Sabit birləşmələrin leksik-semantik bütövlüyünün parçalanması, ayrı-ayrı cümlə üzvü kimi təhlil edilməsi;

3. Təyidlə tərz-i-hərəkət zərfliyinin; az, çox, xeyli, bir qədər miqdar sayları ilə ifadə olunmuş təyidlə kəmiyyət zərfliyinin düzgün müəyyənəşdirilməməsi;

4. İsmi yönlük, yerlik, çıxışlıq halları ilə ifadə olunan vasitəli tamamlıqla yer zərfliyinin düzgün müəyyənəşdirilməməsi;

5. İsmi birləşmələrlə feli birləşmələrin sintaktik vəzifəsinin və quruluşunun düzgün müəyyənəşdirilməməsi;

6. I növ təyini söz birləşməsinin bəzən məntiqi cəhətdən tərəflərinin ayrılma bilməyərək bütöv bir cümlə üzvü olduğunun düzgün əsaslandırılmaması;

7. İsmi adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarına qoşulan qoşmaların cümlə üzvü kimi quruluşunun düzgün verilməməsi və s.

Sintaktik təhlil bu və ya digər oxşar və müqayisəli məsələlərin açılmasına yardım edən ən səmərəli pedaqoji vasitədir. Təhlil prosesində bir sıra prinsiplərə və üsullara, xüsusən dəqiqlik prinsipinə, müqayisə və qarşılaşdırma, linqvistik eksperiment üsuluna müraciət etməklə qarşımıza qoyduğumuz məqsədə tam nail ola bilərik.

Sabit (frazoloji) birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin sintaktik vəzifələri və quruluşu ilə bağlı çətinliklər, hər şeydən əvvəl hər iki vahidin mahiyyəti və səciyyəvi

xüsusiyyətinin elmi şərhinin düzgün mənimsədilməməsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dilimizdə çox zəngin semantik xüsusiyyətlərə malik olan frazeoloji birləşmələr leksik (lüğəvi) vahidlərdir, dildə hazır şəkildə formalaşır. Lakin sərbəst birləşmələr sintaktik vahidlərdir və nitq prosesində, tələbat əsasında yaranır. Hər iki birləşmənin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün sintaktik təhlil aparmaq, həmçinin təhlillə yanaşı bir üsullardan istifadə etmək olduqca əlverişlidir. Belə olarsa, şagird sabit və sərbəst birləşmələrin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərini dərinlən, şüurlu olaraq dərk edəcək. Nümunələrə nəzər salaq:

1. Anam axşamadək çalışır, kirpiyi ilə od götürürdü.
2. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yaraşmaz.

Birinci cümləni təhlil edək: Anam axşamadək nə edir? – çalışır, kirpiyi ilə od götürür. Hər ikisi xəbərdir, həmcinsdir; çalışır – feli xəbərdir, feillə ifadə olunub, quruluşca sadədir; kirpiyi ilə od götürür – feli xəbərdir, frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir (çünki lüğəvi vahiddir, parçalanmır, ekvivalenti çalışır, yorulur, çox işləyir anlayışlarını bildirir).

Axşamadək çalışır – kim? Anam – mübtədərdir; isimlə ifadə olunub, quruluşca sadədir. Anam çalışır – nə vaxtadək? Axşamadək – zərflidir; zaman zərfliyidir; yönük hallı isim və qoşma ilə ifadə olunub; quruluşca sadədir.

İkinci cümləni təhlil edək: Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə nə etmər? – yaraşmaz: xəbərdir; feli xəbərdir; quruluşca sadədir.

Od gəlininə yaraşmaz – nə? Yadlar mərhəmətinə sığınmaq : mübtədadır; məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuşdur, quruluşca mürəkkəbdir.

Kimə yaraşmaz? Od gəlininə: tamamlıqdır, vasitəli tamamlıqdır; II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur; quruluşca mürəkkəbdir.

Cümlələr sintaktik təhlil edilərkən “kirpiyi ilə od götürmək”, “yadlar mərhəmətinə sığınmaq” və “od gəlini” birləşmələrinin müqayisəsi aparılmalıdır. Onların oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılmalıdır. Bu zaman şagird bir daha dərk edəcək ki: 1. Hər iki birləşmə dilin tikinti materialıdır. 2. Hər ikisi 2 və daha artıq sözün birləşməsi əsasında formalaşır. 3. Hər ikisini təşkil edən sözlər arasında eyni sintaktik əlaqələrdən istifadə edilir. 4. Hər iki birləşmənin tərəfləri cümlə daxilində parçalanmır (I növ təyini söz birləşməsi istisnadır), bütöv bir cümlə üzvü olur.

Fərqləri:

1. Frazеoloji (sabit) birləşmələr leksik, sərbəst birləşmələr isə sintaktik vahidlərdir.

2. Sərbəst birləşmələrin tərəfləri dəyişkəndir, sabit birləşmələrin isə yox.

3. Sabit birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud olur. Sərbəst birləşmələr isə nitq prosesində formalaşır.

4. Sabit birləşmələri bir sözlə (feillə) əvəz etmək mümkündür, yəni ekvivalenti var, sərbəst birləşmələri bir sözlə əvəz etmək olmaz.

5. Sabit birləşmədəki sözlər mənaca müstəqil olmur, öz əvvəlki leksik mənalarını ya tamamilə, ya qismən itirərək vahid bir mənayı ifadə edir. Sərbəst birləşmədə isə hər sözün müstəqil mənası olur.

6. Bütün sabit söz birləşmələri sərbəst birləşmədən əmələ gəlmişdir. Belə ki, dilimizin qanunlarına əsasən müəyyən sərbəst birləşmə get-gedə sabitləşmiş və vahid bir fikri ifadə etmişdir.

7. Sabit birləşmələr məcazi xüsusiyyətə malikdir, sərbəst birləşmələrdə bu xüsusiyyət yoxdur.

8. Sabit birləşmələr sadə cümlə üzvüdür, sərbəst birləşmələr isə mürəkkəb cümlə üzvü olur.

9. Sabit birləşmələrin tərkib hissələrini dəyişdirib başqa sözlə əvəz etmək olmur, lakin sərbəst birləşmələrin tərkibini dəyişdirmək mümkündür.

10. Sabit birləşmələri başqa dilə tərcümə etmək olmur.

Beləliklə, düzgün qurulmuş sintaktik təhlil və nəticəyönümlü səmərəli üsullardan eyni zamanda istifadə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq yollarını olduqca asanlaşdırır.

Qeyd etdik ki, I növ ismi birləşmələrin tərəfləri cümlə daxilində ayrılır, tabe olan söz təyin, tabeəddici söz isə qəbul etdiyi qrammatik formalardan asılı olaraq mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflilik vəzifəsini icra edir. Məsələn,

Al-yaşıl geyinmiş uca dağların,
Qartallı qoynundan uzaqlaşmışam.
Könül bulandıran, xəyal küsdürən,
Tozlu bir diyarla qucaqlaşmışam.

(S.Vurğun)

Bu misralardakı **al-yaşıl geyinmiş, al-yaşıl geyinmiş dağlar, uca dağlar, dağların qartallı qoynundan, könül bulandıran, xəyal küsdürən, tozlu bir diyar, könül bulandıran diyar, xəyal küsdürən diyar** kimi tərkiblər və birləşmələr sərbəst söz birləşmələridir. Bunların

hər biri həm məna cəhətdən, həm də qrammatik cəhətdən birləşmişdir. Misralardakı **uca dağlar, qartallı qoynu, tozlu bir diyar** I növ ismi birləşmədir. **Uca** və **tozlu** leksik vahidləri izah etdiyi (dağların, diyarla) sözlərdən ayrılaraq təyin vəzifəsini icra edir. Lakin **qartallı** sözü III növ ismi birləşmənin (dağların qoynundan) ikinci tərəfini təyin edir və onun daxili təyini olsa da, cümlədə birləşmə ilə bütöv bir cümlə üzvü götürülür.

Məlumdur ki, dilimizdə mürəkkəb zaman zərflərinin bir qismi I növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında formalaşır. Bu cür zərflər (bu gün, bu saat, bu il, o gün, ötən zaman, keçən il, hər gün, hər zaman, orta çağlarda, XXI əsrdə), eləcə də sıra sayı ilə formalaşan digər I növ ismi birləşmələr (axırncı sıra, sonuncu yer, birinci kurs), həmçinin yeni il, dar gün və s. kimi I növ ismi birləşmələrdə cümlə üzvü kimi birinci tərəflər təyin ola bilmir. Çünki məntiqi cəhətdən parçalanma aparmaq mümkün olmur, buna görə də bu cür I növ təyini söz birləşmələri cümlənin bir üzvü kimi götürülür. Nümunəyə nəzər salaq:

1. **Dar gün** dostları sınağa çəkər (Mübtədadir). 2. **Orta əsrlərdə** poemalar, əsasən, məsnəvi şəklində yazılırdı (zaman zərfliyi). 3. **Hər zaman** qurbaninəm, ey cümlə qurban sizlərə (İ.Nəsimi) (zaman zərfliyi). 4. Aşıqi canan olubsan, ey Nəsimi, sən **bu gün** (zaman zərfliyi). 5. **Bu il** böylə qılam dersən, **gələn il** dəxi həm böylə... (İ.Nəsimi) (zaman zərfliyi). Elə mən də **bu saat** onu düşünürdüm (zaman zərfliyi).

Sintaktik təhlil prosesində qarşıya çıxan və zaman-zaman çətinliklər yaradan mübahisəli məsələlərdən biri də ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında işlənən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunmuş tamamlıq və yer zərfliyinin

qarışıq salınmasıdır. Çünki bu cümlə üzvlərini ifadə edən sözlər və ya birləşmələr eyni qrammatik formalara malik olur. Zərfliliklə tamamlığı fərqləndirmək üçün hər şeydən əvvəl, həmin cümlə üzvlərinin semantik xüsusiyyətlərinə, funksiyasına diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, **“tamamlıq** ikinci dərəcəli üzv olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnen əşyanı, obyektı bildirir” (səh. 117). **“Tamamlıqlar** hərəkətin təsirinə məruz qalan, hərəkətin icrası nəticəsində yaranan, hərəkətin çıxdığı, yönəldiyi obyektı, əlamətin (geniş mənada) müqayisə obyektini və s. bildirir” (səh. 126).

“Zərflilər cümlədə, əsasən, feli xəbərə (tərkib daxilində məsdər, feli sifət, feli bağlamaya), həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olub, hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcə-sini, şərtini və s. bildirir” (səh. 149).

“Zərflik ikinci dərəcəli üzv olub, cümlədə hərəkətin və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsini və s. bildirir” (səh. 134).

Təriflərdən aydın olur ki, ikinci dərəcəli üzvlər olan tamamlıq və zərfliyin özünəməxsus semantik xüsusiyyətləri və funksiyası var.

Tamamlıq da xəbərlə bağlıdır, əşya məzmununa malik olub, müstəqim və ya qeyri-müstəqim obyekt bildirir. Yer zərfliləri isə hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir. Nümunələrə nəzər yetirək:

1. **Kəndin baş küçəsində** alovu göylərə qalxan tonqal qalanmışdı. 2. Şər qarışanda **karvansaranın həyatına** çatdıq. 3. Heyvanlar və quşlar çay boyundakı **qamışlıqlardan** və **Samux meşəsindən uzaqlara** qaçır-

dılar. 4. O, sahilə oturub saatlarla **dənizə** baxırdı. 5. Söhrab Tahirin ürəyi qübarlananda **Savalan dağına** tamaşa edərdi. 6. **Səndən sənə** şikayətim var.

Birinci cümlədə **kəndin baş küçəsində** söz birləşməsi hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir, yer zərfliyidir. Tonqal qalanmışdı – harada? Kəndin baş küçəsində. Göründüyü kimi, **qalanmışdı** feli **tonqalın qalandığı** məkanı, yeri tələb edir. Birləşmənin tərəflərini əmələ gətirən **kənd** və **küçə** isimlərinin lüğəvi məzmununda da məkan anlayışı vardır. Yerlik halın şəkilçisi məkan anlayışını daha da konkretləşdirir. Həmçinin **qalanmışdı** feli dinamik xarakterlidir, ona görə də yer, məkan tələb edir. İkinci cümlədə də **karvansaranın həyətinə** yer zərfliyidir, haraya? sualına cavab verir. Çatdıq – haraya? **Karvansaranın həyətinə**. **Çatdıq** feli də dinamik feildir və obyekt yox, hərəkətin icra olunduğu məkan tələb edir. Üçüncü cümlədə **qamışlıqlardan** sözü yer zərfliyidir, baxmayaraq ki, **qamış** konkret əşya anlayışını bildirir. Lakin -lıq şəkilçisi sözə yer, məkan məzmunu qazandırmışdır, **qaçırdılar** feli haradan? sualını tələb edir, hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir. **Qamışlıqlardan** sözü **qamışlar olan yer** kimi başa düşülür. Eləcə də **Samux meşəsindən** sintaktik vahidi də haradan? sualına cavab verir, yer zərfliyidir, hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir. **Qaçırdılar** – haraya? **Uzaqlara**. Bu söz də yer zərfliyidir, mücərrəd bir məkan bildirir. Hər üç vahidin (qamışlıqlardan, Samux meşəsindən, uzaqlara) dinamik feil tərəfindən idarə olunması, məkan, yer tələb etməsi onların cümlədə yer zərfliyi olmasını şərtləndirir. Dördüncü və beşinci cümlələrdə **dənizə**, **Savalan dağına** yönлүk hal şəkilçisi ilə

işlənib, lakin yer, məkan yox, obyekt məzmunu bildirir, konkret əşya kimi təsəvvür edilir – tamamlıqdır. Haraya? sualını vermək mümkündür: **baxır** – haraya? **Dənizə. Tamaşa edir** – haraya? **Savalan dağına**. Lakin hər iki cümlənin xəbəri statik feildir, ona görə də məkan, yer deyil, obyekt tələb edir. Nəyə baxır? **Dənizə**. Nəyə tamaşa edir? **Savalan dağına**. Ancaq dinamik feillər məkan tələb edir (əvvəlki cümlələrə bax). Axıncı cümlədə **səndən sənə** sözləri tamamlıqdır, konkret obyekt məzmunu bildirir.

Bəzən **ilə, üçün** qoşmalarının qoşulduğu sözlərin tamamlıq və ya zərflilik olmasında da dolaşıqlıq yaranır. **İlə** qoşması konkret isimlərə qoşulub, müstəqim obyekt məzmunu yaradır və tamamlıq olur: 1. Qarşıda qalın **meşəsi ilə** (nə ilə?), buz kimi sərin **bulaqları ilə (nə ilə)** məşhur olan Yaşıl dağ dururdu (Az. əfsanələri). 2. Sən **Ariflə** (kimlə?, kim ilə?) gedərsən.

İlə qoşması qoşulduğu sözə vasitə obyekt, birgəlik məzmunu qazandırır və tamamlıq olur: əlləri ilə, gözləri ilə, telefonla, ağacla və s. Məsələn, 1. O, **gözləri ilə** həmin adam olmadığını bildirdi. 2. Qonşusunu **balta ilə** (nə ilə?) vurmuşdu.

Əgər **ilə** qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə məkan obyekt məzmunu və tərz bildirərsə, zərflilik olur. Məsələn, 1. Gələndə dəniz **kənarı ilə** (hara ilə?) gəl. 2. Ömər koxa qapını gələnlərin üzünə **ürəklə, məhəbbətlə (necə?)** açdı.

Qeyd. Yazılı mənbələrdə, klassik və həmçinin folklor ədəbiyyatında birgəlik, vasitə, iştirak və s. mənələrdə işlənən **ilə** qoşmasının **bilən, birlə, bilə, ilən, inən** variantlarına da rast gəlmək mümkündür. Məs.: Kuhikən günd eyləmiş min tişəni bir dağ **ilən**, Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnaq **ilən** (M. Füzuli). Gəz, dolan bu dağ **ilən**,

Gülü dər budaq **ilən**. Qanlım yad ellilərdir, Mən ölsəm bu dağ **ilən** (Bayatı).

Üçün qoşması adlıq halda olan xüsusi isimlərə, yiyəlik halda şəxs əvəzləklərinə qoşularaq vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir. 1. Bu, Qüdrət üçün də, Şeyda üçün də gözlənilməz bir hadisə idi (M. Hüseyn). 2. Analar qız bəsləmiş, İgid oğlanlar **üçün** (Bayatı). 3. Sənin**çün** çiçəklərdən süslü bir tac yaparam (C.Cabbarlı).

Üçün qoşması məsdər, məsdər tərkibləri, -dığı⁴ şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkiblərinə qoşularaq səbəb, məqsəd zərfliləri kimi sintaktik vəzifə daşıyır: 1.Hökmdar **zindanlar tikmək, insan zəkasını buxovlamaq üçün** (nə üçün?, nə məqsədlə?) gəlir . 2. Çay **dağ döşündən gəldiyi üçün** xeyli iti və xırıldaya-xırıldaya axırdı (S.S. Axundov).

Üçün qoşması adlıq halda olan ümumi isimlərə qoşularaq məqsəd zərfliliyi və vasitəli tamamlıq vəzifəsini icra edir:

Girdim bağa **nar üçün**,
Heyva dərdim **yar üçün**.

(Bayatı)

Birinci misradakı sözlərin leksik semantikasını qoşmanın qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü kimi funksiyasını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Həm “bağa girdim” cümlə üzvlərinin (yer zərfliliyi, xəbər) daşdığı leksik-semantik mənə, həm də **üçün** qoşmasının qoşulduğu **nar** sözünə aşılacağı potensial məqsəd mənası onların məqsəd zərfliliyi olmasını şərtləndirir. Bundan əlavə, “bağa girdim” cümlə üzvlərinin leksik-semantik xarakteri **üçün** qoşmasından əvvəl “yığmaq, dərmək” məsdərlərinin olması fikrini diktə edir. Sual verilir: Bağa nə məqsədlə (nə üçün?)

girdin? Nar yığmaq (dərmək) üçün. Belə olanda qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə məqsəd zərfliyi olur.

İkinci misrada qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə (yar üçün) vasitəli tamamlıqdır. Heyva dərdim – kim üçün? Yar üçün.

Qeyd. **Üçün** qoşmasının ilkin formada “ uc, ucu” sözündən törəndiyi elmi faktlarla öz təsdiqini tapmışdır. Canlı danışiq dilində də səbəb-məqsəd məzmunlarında olan **ucundan, ucbatından** sözləri daha aktivdir.

Beləliklə, zərflik və tamamlığı müəyyənləşdirmək üçün, əsasən, onların semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Q. Kazımov yazır: “Sözün leksik semantikasi və morfoloji əlaməti onun cümlə üzvü kimi funksiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir” (s.128)

Bir məsələni də xatırlatmaq yerinə düşər ki, bəzən dərsləklərdə qoşmanın qoşulduğu cümlə üzvlərinin quruluşu düzgün verilmir. “Müasir Azərbaycan dili” (A. Həsənov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007) dərsiliyinin sintaksis bölməsində mürəkkəb xəbərlərin quruluşundan bəhs edilərək yazılır:

“Mürəkkəb xəbərlər sintaktik vahidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsdər, feli sifət və ismi sifət tərkibləri, idi, imiş köməkçi feillərinin qoşulduğu sözlər və s. ilə ifadə olunur; məs.: Yaxşı deyiblər: savadsız ev susuz **dəyirman kimidir...** (C.Cabbarlı); Elxan. Mənim yolum **sənə qarşıdır** (C.Cabbarlı)” (s.126) .

Qoşma nitq hissələrinə qoşularkən sadə, sintaktik vahidlərə (ismi və feli birləşmələ, tərkiblərə) qoşularkən mürəkkəb cümlə üzvü sayılır. “**Dəyirman kimidir**”, “**sənə qarşıdır**” xəbərləri quruluşca sadədir. Çünki qoşma müstəqil leksik mənaya malik deyil.

Həmin dərslikdə “Sadə və mürəkkəb birləşmələr” haqqında verilmiş elmi məlumatda yazılır: “Söz birləşmələri dedikdə, adətən, iki müstəqil sözün birləşməsi nəzərdə tutulur. Ona görə də iki sözlü birləşmələr sadə birləşmələr hesab olunur; məs.: yaşıl çəmə, oxumaq həvəsi, bahar fəsl, kitabı sevmək.

Qeyd. Burada söz deyərkən müstəqil mənalı sözlər nəzərdə tutulur. Köməkçi sözlər söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olmasında heç bir rol oynamır. Buna görə də **evə getmək** birləşməsi sadə olduğu kimi, **evə sarı getmək** birləşməsi də sadədir” (səh. 45).

Bu mühakimənin özü səh. 126-da mürəkkəb xəbərlə bağlı məlumatda təkzib olunur.

Məlumdur ki, cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sintaktik təhlildə cümlənin quruluşu nəzərə alınır. Sadə cümlənin sintaktik təhlilinin aparılması qaydalarını belədir:

Sintaktik təhlilin məzmununa görə növləri: 1) cümlənin quruluşu; 2) cümlə üzvlərinə görə təhlil.

Sintaktik təhlilin keyfiyyətə görə təhlili: 1) tam; 2) natamam.

Sintaktik təhlilin formaca təhlili: 1) yazılı (yazılı təhlil həm şərti işarələrlə, həm də cədvəl şəklində aparıla bilər); 2) şifahi.

Sadə cümlənin sintaktik təhlil sxemi:

1. Cümlənin ifadəli oxusu və intonasiyaya görə növləri (nəqli, sual, əmr, nida);

2. Cümlənin qrammatik əsasının tapılması;

3. Cümlənin tipi: təkterkibli, cütterkibli olması; müxtəsər və ya geniş olması; bütöv və ya yarımçıq olması. Cümlə təkterkiblidirsə, mübtəda və ya xəbər əsasında əmələ

gəldiyi, şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxsli, ümumi şəxsli və ya adlıq cümlə olduğu qeyd olunur.

4. Cümlə üzvlərinə görə təhlilin aparılması. Hər bir cümlə üzvünə sintaktik sual verilir; ifadə vasitəsi tapılır; quruluşu müəyyənləşdirilir. Sintaktik sual verməklə mübtəda və xəbər tapılır, daha sonra ikinci dərəcəli üzvlər xəbərdən sual verməklə (tamamlıq və zərflilik) müəyyənləşdirilir; təyin isimlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvü izah etdiyindən həmin üzvdən sual verilərək tapılır.

Sadə cümlənin şifahi təhlil nümunələri:

Hiylə ilə tikilən ev bəhanə ilə sökülər.

1. Quruluşuna görə sadə cümlədir.
2. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.
3. Cütlərkibli (ev sökülər).
4. Genişdir; bütövdür.

Hiylə ilə tikilən ev bəhanə ilə nə edər? Sökülər: xəbərdir; quruluşca sadədir; ifadə vasitəsinə görə feli xəbərdir.

Sökülər – nə? Ev: mübtədadır; sadədir; isimlə ifadə olunub.

Hansı ev bəhanə ilə sökülər? Hiylə ilə tikilən – təyindir; mübtədanı izah edir; quruluşca mürəkkəbdir; feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur.

Hiylə ilə tikilən ev necə (nə cür?) sökülər? Bəhanə ilə. Zərflikdir; tərz-i-hərəkət zərfliyidir, sadədir; mücərrəd isim və qoşma ilə ifadə olunmuşdur.

Dərs alıb dərs demək Allaha ibadət etməyə bərabərdir.

1. Quruluşuna görə sadə cümlədir.

2. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

3. Cüttərkiplidir .

4. Genişdir; bütövdür.

Bərabərdir – xəbərdir, ismi xəbərdir, sadədir.

Allaha ibadət etməyə bərabərdir – nə? Dərs alıb dərs demək. Mübtədadır, quruluşca mürəkkəbdir, məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuşdur.

Dərs alıb dərs demək bərabərdir – nəyə? Allaha ibadət etməyə. Tamamlıqdır, vasitəli tamamlıqdır, quruluşca mürəkkəbdir, məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuşdur.

Elm qaranlıqlardan gözə nur saçan, gücsüzlükdən bədənə güc verəndir.

1. Quruluşuna görə sadə cümlədir.

2. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

3. Cüttərkiplidir.

4. Müxtəsərdir; bütövdür.

Elm nədir? Qaranlıqlardan gözə nur saçan, gücsüzlükdən bədənə güc verəndir. Xəbərdir. Həmcins xəbərdir, hər ikisi substantivləşmiş feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur, quruluşca mürəkkəbdir.

Nə qaranlıqlardan gözə nur saçan, gücsüzlükdən bədənə güc verəndir? Elm. Mübtədadır, quruluşca sadədir, isimlə ifadə olunmuşdur.

El arasında öz təmizliyi, namus əsiri olması ilə tanınmış Sürəyya bayaq çay qırağında paltar yuyurdu.

1. Quruluşuna görə sadə cümlədir.

2. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

3. Cüttərkiplidir.

4. Genişdir; bütövdür.

Sürəyya nə edirdi? Yuyurdu. Xəbərdir, sadədir, feli xəbərdir.

Kim yuyurdu? Sürəyya. Mübtədadır, sadədir, isimlə ifadə olunmuşdur.

Hansı Sürəyya? El arasında öz təmizliyi, namus əsiri olması ilə tanınmış. Təyindir, quruluşca mürəkkəbdir, feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur.

Sürəyya nə yuyurdu? Paltar. Tamamlıqdır, sadədir, isimlə ifadə olunmuşdur, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır.

Sürəyya paltarı harada yuyurdu? Çay qırağında. Zərflikdir, yer zərfliyidir, quruluşca mürəkkəbdir, II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

Nə vaxt yuyurdu? Bayaq. Zərflikdir, zaman zərfliyidir, sadədir, zaman zərfi ilə ifadə olunmuşdur.

Yazılı təhlil:

Yazılı təhlil, əsasən, şərti işarələrlə, bəzən də cədvəl şəklində aparılır. Şərti işarələr aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir:

Mübtəda:	_____	(bir düz xətlə)
Xəbər:	=====	(iki düz xətlə)
Tamamlıq:	-----	(qırıq xətlə)
Təyin:	~~~~~	(dalğalı xətlə)
Zərflik:		(bir dalğalı, bir düz xətlə)

Yazılı təhlil nümunələri:

1. Gözəl bir yay axşamında, yəni gün “ Ziyarət ” in üstündən o tərəfə aşanda Fatma da, bacısı Bəyaz da zər-xara geyən, müşk-ənbər saçan qız-gəlinlə Cıdır düzündə seyrə çıxmışdı (İ. Əfəndiyev).

Təyin (gözəl); zaman zərfliyi (yay axşamında), zaman zərfliyi (gün “Ziyarətin üstündən o tərəfə aşanda – yay axşamında zərfliyinin əlavəsi); mübtəda (Fatma); təyin (bacısı); mübtəda (Bəyaz); təyin (zər-xara geyən, müşk-ənəbər saçan); vasitəli tamamlıq (qız-gəlinlə); yer zərfliyi (Cıdır düzündə); fəli xəbər (seyrə çıxmışdı).

Ədəbiyyat

1. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000
2. A. Həsənov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007
3. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
4. Y. Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı 1986

MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ. TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan cümlələr də geniş şəkildə fikrin ifadəsinə xidmət göstərir və çox zəngin quruluş tipinə və məna növlərinə malikdir. Mürəkkəb cümlələr 2 və daha artıq sadə cümlənin məna və tələffüzçə bir bütöv halında birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr sintaktik cəhətdən bir-biri ilə 2 cür bağlanır: mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin ya hər ikisi bərabərhüququ, ya da bunların biri müstəqil, digəri isə asılı olur. Məsələn, “Zəif külək əsir, ləpələr bir-birini qovurdu” cümləsinin tərkib hissələri arasında bərabərhüquqluluq prinsipi vardır, onlar arasındakı bağlılıq tabesiz bağlılıqdır. “Zeynəb hiss etdi ki, Tükəzban xala ona inanmır ” mürəkkəb cümləsində isə birinci cümlə müstəqil, ikinci cümlə isə ondan asılıdır, onu tamamlayır, Zeynəbin nəyi hiss etdiyini aydınlaşdırır. Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında olan belə bağlılığa tabeli bağlılıq deyilir.

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını mürəkkəb cümlə haqqında verilmiş elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir. Mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya qoyulmuş məqsədi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb cümlə anlayışı və onun sadə cümlədən fərqi; mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini formalaşdıran cümlələr arasında bağlılıq; mürəkkəb cümlənin növləri;

2. Tabesiz mürəkkəb cümlə və tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən tərəfləri bağlayan vasitələr; bağlayıcılı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr; tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini yaradan tərəflər arasında məna əlaqələri.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində, tərkib hissələrinin quruluşunda, tabesiz mürəkkəb cümlənin özünün müəyyən edilməsində bəzən çətinliklər ortaya çıxır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsi ilə;

2. Tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsi;

3. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tərkib hissələrinə aid ortaq sözün və yaxud cümlə üzvünün olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi;

4. Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins xəbərlə) sadə geniş cümlələrin və xəbərləri eyni şəxslə ifadə olunan bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi;

5. Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələrin fərqləndirilməsi və s.

Sintaktik təhlil əvvəlki mövzuda da qeyd etdiyimiz kimi, bu və ya digər oxşar, müqayisəli məsələlərin açılmasına yardım edən ən səmərəli pedaqoji metoddur. Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili prosesində əlavə usul

və bir sıra prinsiplərə də müraciət etməklə qarşımıza qoyduğumuz məqsədə tam nail ola bilərik. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin linqvistik təhlili zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəli oxşar cümlələr haqqında verilmiş nəzəri məlumatı dərinləşdirməklə yanaşı, onlar arasındakı fərqli cəhətlərin şüurlu şəkildə dərk edilməsi yollarını da sadələşdirir. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edirik:

1. Göylər matəmlilər kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüşdü (*A.Şaiq*). 2. At arabası Qaraoğlan stansiyasına çatır, poçt təhvil verilir, kağızlar ünvanına yetirilirdi (*Ə.Vəliyev*). 3. Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər (*Ə.Vəliyev*).

İki tərkib hissədən ibarət olan birinci cümlədə fakt və hadisələr eyni zaman daxilində sadalanır. İntonasiya ilə bağlanan iş və prosesin eyni zaman daxilində icra edildiyi bildirilir. Cümlələrin yerini dəyişsək, məzmunu xələl gəlməz. Hər iki cümlənin xəbəri felin nəqli keçmiş zamanının hekayə formasındadır, birinci tərkib hissənin feli xəbərində -dü (idi) ixtisar edilmişdir. Cümlənin sintaktik təhlili belədir (birinci tərkib hissənin): bürünmüşdü (nə etmişdi?) – xəbər (feli xəbər, quruluşca sadə); göylər (hara?) – mübtəda (isimlə ifadə olunub, quruluşca sadə); çarşaba (nəyə?) – vasitəli tamamlıq (isimlə ifadə olunub, quruluşca sadə); qara (necə?) – təyin (sifətlə ifadə olunub, quruluşca sadə, tamamlığı təyin edir); matəmlilər kimi (nə cür?) – tərzi-hərəkət zərfliyi (substantivləşmiş sifət + qoşma ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir); İkinci tərkib hissə: örtülmüşdü (nə etmişdi?) – xəbər (feli xəbər, sadə); dağlar, çöllər (hara?) – mübtəda (həmcins mübtəda, isimlə ifadə olunub, sadə); kəfənlə (nə ilə?) – vasitəli tamamlıq (isim +

qoşma ilə ifadə olunub, sadə); ağ (nə cür?) – təyin (sifətlə ifadə olunub, sadə, tamamlığı təyin edir).

İkinci cümlə üç tərkib hissədən təşkil olunmuş ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bu cümlədə də zaman anlayışı var, hadisə və faktlar sadalanır, lakin eyni zaman daxilində yox, ardıcılıqla baş verən, icra edilən hadisələr sadalanır. Bir hadisənin arxasınca digər hadisə baş verir, yəni hadisələr ardıcılıqla düzülür. Ona görə də bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin yerini dəyişdirmək olmaz. Əvvəl qatar stansiyaya çatmalıdır, sonra poçt təhvil verilməlidir, daha sonra kağızlar ünvanlarına yetirilməlidir. Göründüyü kimi, hadisələr məntiqi ardıcılıqla düzülür. Cümlələrin əvvəlinə artırılan **sonra, daha sonra** vahidləri də həmin cümlədə baş verən hadisələrin ardıcılığından xəbər verir.

Üçüncü cümlə iki tərkib hissədən təşkil olunmuş səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. İntonasiya ilə bağlanıb. Birinci tərkib hissədə baş verən hadisə obyektiv xarakteri ilə seçilir və ikinci tərkib hissədə icra edilən hadisə üçün səbəbi ifadə edir. Həmin səbəbin nəticəsi isə ikinci tərkib hissədə öz əksini tapır. Deməli, kəndilərin köçüb getmələri nəticədir, onun səbəbi isə torpağı duz basmasıdır. Hər iki cümlə əvvəlki sətirlərdə təhlil etdiyimiz zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi təhlil edilir.

Beləliklə, həm sintaktik təhlil aparırıq, həm də zahirən bir-birinə yaxın olan tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında əldə olunmuş elmi məlumatları dərinləşdiririk. Elmi biliyin praktik şəkildə yoxlanılması bir daha aşağıda verilmiş məlumatı təsdiq edir:

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı bərabərhüquqlu cümlələri arasında zaman eyniliyi mövcuddur. Zaman əslində bütün əlaqə tiplərində mövcuddur. Çünki hər hansı bir iş, proses müəyyən zaman və məkan daxilində baş verir. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə müəyyən zaman daxilində icra edilən işlər, baş verən hadisələr və hökmlər müəllif tərəfindən tabesiz mürəkkəb cümləyə məxsus vahid bir intonasiya ilə bir-biri ilə birləşdirilir. Ya intonasiya ilə, ya da **və da, də, nə, nə də, həm (də) bağlayıcıları ilə** əlaqələnilir. Məsələn, Nə Münəvvər razı olurdu, nə də Olqa xanım Münəvvərsiz getmək istəyirdi (*M.S.Ordubadi*). Göylər matəmlilər kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüsdü (*A.Şaiq*). Bu misalların hər birinin tərkib hissələrində icra edilən işlər eyni qrammatik zaman formalarına malikdir, biri digərindən sonra deyil, hamısı eyni zaman kəsimində baş verir. Buna görə də komponentlərin sırasını dəyişsək də, nə zamana, nə məzmununa xələl gələr.

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki, üç, dörd və daha çox tərkib hissələrdən təşkil edilə bilər.

Zaman əlaqəsinin bir tipi də **ardıcılıqdır**. Bu əlaqə növündə bir proses halında davam edən bir neçə işdən, hadisədən bəhs edilir. Əsasən, intonasiya ilə, bəzən də **və** bağlayıcısı ilə bağlanır. Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibini təşkil edən cümlələrdə (tərkib hissələr zaman əlaqəli cümlələrdə olduğu kimi iki, üç, dörd və daha çox ola bilər) baş verən işlər müəyyən ardıcılıqla düzülür və bu ardıcılığı dəyişsək, cümlənin ümumi məzmunu pozular. Məsələn, Dəhlizin qapısı açıldı və otağa bir qız daxil oldu. Bu cümlədəki komponentlərin yerini dəyişdirək:

Otağa bir qız daxil oldu və dəhlizin qapısı açıldı. Göründüyü kimi, cümlənin ümumi məzmunu pozulmuş oldu. Məntiqi cəhətdən də bu ardıcılığı pozmaq mümkün olmaz.

Və yaxud:

Bir azdan sonra işıqlar söndü, salonu bürümüş gurultu yavaş-yavaş azaldı, pərdələr açılarkən səs tamamilə kəsildi (*M.Hüseyn*). Bu cümlədə də ardıcılığı pozmaq mümkün deyil, çünki cümlələrin struktur-semantik yükü, onlar arasındakı məntiqi ardıcılıq buna imkan vermir.

Bəzi hallarda ardıcılıq əlaqəsi ilə bağlanan komponentlər arasındakı nisbi zaman fərqi daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün sonuncu komponentdən əvvəl **sonra, sonra da, bundan sonra** və s. söz və ya söz birləşmələri də işlədilir. Məsələn, Teymur ağa girir pərdənin dalısına, sonra vəzir əlində ağac axsaya-axsaya otağa daxil olur (*M.F.Axundov*).

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən birincisində ifadə edilən fikir ikinci tərkib hissədə irəli sürülən fikir üçün səbəb, ikinci tərkib hissədəki fikir isə birinci üçün nəticə məzmununa malik olur. Bu məna əlaqəsində komponentlər ya intonasiya, ya da **və, da, də, isə, odur ki** bağlayıcıları ilə bağlanır. Məsələn, Şaxta şiddətlənir, küçələr şüşəyə dönürdü (*B.Bayramov*). Dünya müharibəsi düşmüş və güzəran çətinləşmişdi (*H.Nəzərli*).

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı yaxınlıq bəzən onların fərqləndirilməsində çətinlik yaradır. Hər şeydən əvvəl “səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədə ifadə edilən hadisə ikinci

tərkib hissədəki hadisənin baş verməsinə səbəb olur. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə **nəticədə** sözünü, ardıcılıq əlaqəli cümlələrə **sonra** sözünü əlavə etmək olar. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiilik; ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə subyektivlik, şüurluluq olur ” (1, səh. 291).

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri iki və daha çox olduğu halda, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələrin sayı ikidən artıq olmur.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirsək, yenə səbəb-nəticə məzmunu saxlanmış olur. Məsələn, **Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər** (Ə.Vəliyev). Torpağı duz basdığı üçün (basdığına görə) kəndlilər köçüb getmişlər. Göründüyü kimi, səbəbi bildirən birinci tərkib hissə fəli sifət tərkibi +qoşmaya çevrildi və cümlədə səbəb zərfliyi vəzifəsini icra etmiş oldu. Kəndlilərin köçüb getməsi isə nəticəni bildirir.

Səbəb-nəticə əlaqəli bu cümləni səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə də çevirə bilərik: Kəndlilər köçüb getmişlər, çünki torpağı duz basmışdı. Və yaxud: Torpağı duz basmışdı, ona görə də kəndlilər köçüb getmişlər. Lakin ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bu cür əməliyyatları aparmaq olmur.

Sintaktik təhlil tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Verilmiş cümləni sintaktik təhlilə cəlb edirik:

Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq.

Cümlə oxunur, quruluşu və tərkib hissələri müəyyənləşdirilir. Tərkib hissələri bağlayan vasitələr tapılır (ancaq, ki bağlayıcıları). Yaxşı olar ki, müəllim fəndaxili inteqrasiya yaradaraq bağlayıcı, növləri haqqında xatırlatma aparsın. Məlum olacaq ki, birinci və ikinci cümlə arasında əlaqə yaradan **ancaq** bağlayıcısıdır. Onlar arasında məna əlaqəsi də məhz **ancaq** bağlayıcısı vasitəsilə yaradılır (qarşılaşdırma əlaqəsi). İkinci cümlə üçüncü cümlə ilə tabelilik əlaqəsi ilə bağlanıb (ki). Ancaq hiss edirəm (nəyi?) – dərdimə heç bir əlac olmayacağını. Deməli, qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlə (tamamlıq budaq cümləsi) şəklində qurulub. Bu cümləni sadələşdirsək, belə alınacaq: Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq dərdimə heç bir əlac olmayacağını hiss edirəm. Tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuş həmin cümlələri sadələşdirdikdə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olduğuna qətiyyənlə şübhə qalmır.

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin, cümlə üzvü olmayan sözlərin işlədilməsi şagirdlərdə belə fikir formalaşdırır ki, bu cür cümlələr sadə cümlələrdir. Həm nəzəri məlumatın çatdırılmasında məqsədyönlü şəkildə istifadə edilən üsullar, həm də sintaktik təhlil bu cür problemlərin aradan qaldırılmasında səmərəli nəticələr verə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edirik:

1. Düzün ortasında fit verildi, səs bir də təkrar olundu, qatar xırp dayandı (M.Cəlal). Bu tabesiz mürəkkəb cümlə üç tərkib hissədən ibarətdir. III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş “düzün ortasında” yer zərfliyi hər üç cümlənin ortaq üzvüdür. Fit verildi – harada? Düzün

ortasında. Səs təkrar olundu – harada? Düzün ortasında. Qatar dayandı – harada? Düzün ortasında.

2. Yay gələndə bağlarda həyat qaynayır, çal-çağır səsi ətrafı bürüyür, şən qəhqəhələr duyğuları qanadlandırır. Bu tabesiz mürəkkəb cümlə də üç tərkib hissədən ibarətdir. Feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş zaman zərfliyi cümlələrin ortaq üzvüdür. Həyat qaynayır – nə vaxt? Yay gələndə. Çal-çağır səsi ətrafı bürüyür – nə vaxt? Yay gələndə. Qəhqəhələr duyğuları qanadlandırır – nə vaxt? Yay gələndə. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayan ortaq cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsindən əvvəl hər bir sadə cümlənin qrammatik əsası tapılır, cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə olduğu dəqiqləşdirilir və nəhayət, bu cümlələrin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Və yaxud:

3. Yalnız bu qaranlıq mühitdə 12 yaşlı bacısı onu sevir, qardaşı Cəlal ona hörmət edirdi. Bu tabesiz mürəkkəb cümlədə cümlə üzvü olmayan, lakin komponentlərin əlaqələnməsində mühüm rol oynayan “yalnız” ədatından istifadə edilmişdir. “Yalnız” ədatı məna növünə görə məhdudlaşdırıcı ədatdır. Deməli, bu qaranlıq mühitdə onu başqaları yox, yalnız bacısı və yalnız qardaşı Cəlal sevir. Göründüyü kimi, ədat cümlə üzvü olmasa da, semantik tutumu ilə hər iki cümləni əlaqələndirməyə nail olmuşdur.

Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də bəzən tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır. Xüsusən həmcins mübtəda və həmcins xəbərlə sadə geniş cümlələrin təhlində bu daha çox müşahidə edilir. Həmcins üzvlü sadə cümlə-

lərlə tabesiz mürəkkəb cümlənin qarışdırılmasının əsas səbəbi cümlələrin qrammatik əsaslarının düzgün müəyyən-ləşdirilməməsidir. Aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlil edək:

1. Aşağıda İran şəhərinə xas olan bağçalı həyətlər və evlər gözə çarpırdı (*M.S.Ordubadi*). 2. Atlar, öküzlər kotana güc vurur, Gah yeriyyir, gah yıxılır, gah durur (*M.Ə.Sabir*). 3. Həyətdə daşlar düzüldü, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı, aşpazlar çırmadı, kəfkirlər, çömçələr işə düşdü (*M.Cəlal*).

Birinci cümləni təhlil edək:

1. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.
2. Quruluşca sadədir, bir qrammatik əsası var (həyətlər və evlər gözə çarpırdı).
3. Cütlərkiblidir.
4. Genişdir.
5. Bütövdür.

Həyətlər və evlər nə edirdi? Gözə çarpırdı. Xəbərdir, feli xəbərdir, sadədir, həmcins mübtədalara (həyətlər və evlər) uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanıb.

Nə gözə çarpırdı? Həyətlər və evlər. Mübtədadadır, həmcins mübtədadadır, isimlə ifadə olunub, sadədir (deməli, gözə çarpan həm həyət, həm də evlərdir, xəbər onların hər ikisinə aiddir, yalnız bir qrammatik əsasa malikdir).

Nə cür həyətlər və evlər? Bağçalı. Təyindir, sifətlə ifadə olunub, sadədir.

Nə cür (necə?) bağçalı? İran şəhərinə xas olan. Təyindir, feli sifət tərkibi ilə ifadə olunub, mürəkkəbdir, təyini təyin edib (bağçalı).

Harada gözə çarpırdı? Aşağıda, zərflikdir, yer zərfliyidir, yer zərfi ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir.

İkinci cümlənin təhlili belədir:

1. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

1. Quruluşca sadədir, bir qrammatik əsası var (atlar, öküzlər güc vurur, yeriyr, yığılır, durur).

2. Cütlərkiblidir.

3. Genişdir.

1.Bütövdür.

Atlar, öküzlər nə edirdi? Güc vurur, yeriyr, yığılır, durur. Xəbərdir, həmcins xəbərdir, feli xəbərdir, sadədir (güc vurur frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunub).

Nə güc vurur, yeriyr, yığılır, durur? Atlar, öküzlər. Mübtədadir, həmcinsdir, isimlə ifadə olunub, sadədir. Deməli, həm xəbər, həm də mübtədə həmcinsdir. Güc vuran da, yeriyan, yığılan, duran da atlar, öküzlərdir. Həmcins xəbərlər uzlaşma əlaqəsinə görə həmcins mübtədalardan asılıdır.

Atlar, öküzlər nəyə güc vurur? Kotana. Tamamlıqdır, vasitəli tamamlıqdır, isimlə ifadə olunub, sadədir.

Üçüncü cümlənin təhlili:

1. Cümlə intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

2.Quruluşca mürəkkəbdir, tabesiz mürəkkəb cümlədir.

3. Beş tərkib hissədən təşkil olunmuşdur.

4. İntonasiya ilə əlaqələnilir.

5. Tərkib hissələr arasında ardıcılıq əlaqəsi vardır.

Birinci tərkib hissə: Həyətdə daşlar düzüldü,

Daşlar nə edildi? Düzüldü. Xəbərdir, feli xəbərdir, sadədir.

Nə düzüldü? Daşlar. Mübtədadir, isimlə ifadə olunub, sadədir.

Harada düzüldü? Həyətdə. Zərflidir, yer zərfliyidir, isimlə ifadə olunub, sadədir.

İkinci tərkib hissə: Böyük ocaq qalandı,

Ocaq nə edildi? Qalandı. Xəbərdir, feli xəbərdir, sadədir.

Nə qalandı? Ocaq. Mübtədadır, isimlə ifadə olunub, sadədir.

Nə cür ocaq? Böyük. Təyindir, sifətlə ifadə olunub, sadədir, mübtədanı təyin edir.

Üçüncü tərkib hissə: Qazan asıldı (mübtəda, xəbər),

Dördüncü tərkib hissə: Aşpazlar çırmadı (mübtəda, xəbər),

Beşinci tərkib hissə: Kəfkirlər, çömçələr işə düşdü (mübtəda, xəbər).

Verilmiş cümlələrin sintaktik təhlili aydınlaşdırır ki, birinci və ikinci cümlələr həmcins üzvlü sadə cümlələrdir, onların yalnız bir qrammatik əsası vardır. Üçüncü cümlə isə quruluşca mürəkkəbdir, iki və daha artıq (beş) qrammatik əsasa malikdir. Əslində həmcins xəbərli sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələrin sərhədini müəyyənləşdirmək asandır. Çünki sadə cümlələrin həmcins xəbərləri eyni şəxsdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri isə mübtədadan asılı olaraq müxtəlif şəxsdə olur. Məs.: 1. Mən çox dedim, sən az eşitdin. 2. Dinmək istədim, imkan vermədilər və s. Hər iki cümlə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Birinci cümlələrin xəbərləri fərqli şəxslərdədir. Birinci cümlənin xəbərlərinin biri I şəxsin təkində, ikincisi II şəxsin təkindədir. İkinci tabesiz mürəkkəb cümlədə birinci tərkib hissənin xəbəri I şəxsin təki ilə ifadə olunub (Dinmək istədim). Digəri isə qeyri-müəyyən şəxslə cümlədir və xəbər III şəxsin cəmində işlənilib. Göründüyü kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrin xəbərləri həmcins xəbərli sadə cümlələrdən fərqli olaraq, müxtəlif şəxslərlə ifadə olunub. Lakin onu da qeyd etmək

lazımdır ki, bu qayda tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün mənə əlaqələrinə şamil edilə bilməz. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən də eyni şəxslə ifadə oluna bilər. Ancaq hər bir xəbərin asılı olduğu fikir predmeti (mübtəda) fərqlidir. Əvvəlki sətirlərdə təhlilə cəlb etdiyimiz ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərlərinin eyni şəxslə ifadə olunduğunu izlədik.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin eyni şəxsə ola bilməsi bəzən bu cür konstruksiyalarla həmcins xəbərlə sadə cümlə arasında olan sərhədin müəyyən edilməsində də çətinlik yaradır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

Sadə cümlə: Nailə mahnı bəstələdi, onu oxudu.

Tabesiz mürəkkəb cümlə: Nailə mahnı bəstələdi, onu oxuduq.

Tabeli mürəkkəb cümlə: Nailə hansını bəstələdi, onu oxudu.

Göründüyü kimi, müxtəlif konstruksiyalı bu cümlələrdə həmcins xəbərlər, eləcə də komponentlər intonasiya ilə bağlanıb. Sintaktik omonimlik olsa da, I cümlədə mahnı bəstələyən də, oxuyan da Nailədir. II cümlənin 1-ci komponentinin xəbəri III şəxsin təkində, 2-ci komponentinin xəbəri isə I şəxsin cəmində işlənmişdir. Üçüncü cümlənin xəbəri eyni şəxsədir, bəstələyən də, oxuyan da Nailədir. Lakin cümlə tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci cümlə budaq, ikinci cümlə isə baş cümlədir, bağlayıcı söz (hansı) və intonasiya ilə bağlanıb. Budaq cümlənin növünü baş cümlənin xəbərindən sual verməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Nailə oxudu – nəyi? Onu. Yəni nəyi? Bəstələdiyini. Cümləni sadələşdi-

rək: Nailə bəstələdiyini oxudu. Göründüyü kimi, substantivləşmiş işarə əvəzliyinin yerini substantivləşmiş feli sifət (vasitəsiz tamamlıq) tutdu. Deməli, cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Aydın olur ki, tabeli mürəkkəb cümləni formalaşdıran komponentlərinin xəbərlərinin eyni şəxsdə olması hec də onu xəbərləri eyni şəxslə ifadə olunan həmcins xəbərlili sadə cümlə ilə qarışıq salmağa əsas vermir.

Bir məsələni də unutmamaq olmaz ki, həmcins xəbərlili sadə cümlədə xəbərlər təsdiq və inkar formada ola bilər, lakin müxtəlif şəxslərdə və müxtəlif fel şəkilləri ilə ifadə oluna bilmir. Məsələn, Adam boyuna yox, ağına güvənər (Atalar sözü). Tısbığa qınından çıxdı, qınıni bəyənmedi (Atalar sözü). Mərd igidlər süfrə açar, ad alar (Atalar sözü).

Sintaktik təhlil mövzulararası inteqrasiyanın yaradılmasına, onların təkrarlanaraq möhkəmləndirilməsinə münbit şərait yaratmış olur.

Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələrin fərqləndirilməsi də bəzən şagird üçün çətin olur. Məlumdur ki, qarşılaşdırma bağlayıcılarından olan **amma, ancaq, lakin** bağlayıcıları, əsasən, həmcins üzvlər və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında əlaqə (tabesizlik əlaqəsi) yaradır. Qarşılaşdırma bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlənin bir növü olan qarşılaşdırma budaq cümlələrində də işlənir. Məsələn,

1. Reyhan çox oxuyur, ancaq başa düşmür. 2. Ələm bu işə qol qoyub, amma Vələd tərs öküz kimi yola gəlmir (*İ.Məlikzadə*). 3. Hərçənd kişinin alnında qırıqlar çoxdur, ancaq sözləri sərrast, fikri aydındır (*Ə.Vəliyev*).

Cümlələrin sintaktik təhlili prosesində müəllim retrospektiv integrasiya qurmaqla bağlayıcı, onun növləri, vəzifələri haqqında verilmiş nəzəri biliyi təkrar etdirməli, möhkəmləndirməli və əks əlaqə qurmaqla gələcəkdə tədris ediləcək mövzular üçün zəmin hazırlamalıdır. Cümlələrin təhlili göstərir ki, birinci cümlə həmcins xəbərlə sadə cümlədir. Həmcins xəbərlərlə ifadə edilən hərəkətlər arasında qarşılaşdırma, ziddiyyət mövcuddur. Qarşılaşdırmanı yaradan **ancaq** bağlayıcısıdır.

İkinci cümlə quruluşca mürəkkəbdir, iki tərkib hissədən ibarətdir. Tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bu cümlənin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Ziddiyyət cümlələrin struktur-semantik vəhdətində qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Belə ki, birinci tərkib hissənin feli xəbərinin təsdiq, ikinci tərkib hissənin feli xəbərinin inkarda olması, həm də **amma** bağlayıcısı cümlələrin ümumi məzmununda qarşılaşdırma və ziddiyyətin olduğunu diktə edir.

Üçüncü cümlə də quruluşca mürəkkəbdir. Lakin tabeli mürəkkəb cümlədir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələr mənaca bərabər-hüquqlu olmur. Həmin cümlələrdən biri müstəqil, o biri (və ya o biriləri) isə ona tabe olur. Tabe edən baş cümlə, tabe olan isə budaq cümlə adlanır. Baş cümlə qrammatik vəziyyətə görə sərbəst olduğundan budaq cümləni qrammatik cəhətdən özündən asılı edir. Təhlilə cəlb edilən cümlənin birinci tərkib hissəsi budaq cümlə, ikinci tərkib hissəsi isə baş cümlədir. Baş və budaq cümlələrin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır, bir digərinə güzəştə gedir. Budaq cümlənin əvvəlində işlənmiş **hərçənd**

bağlayıcısı, baş cümlənin əvvəlində işlənmiş **ancaq bağlayıcısı** qarşılaşdırmanı yaradan vasitələrdir.

Sintaktik təhlilə cəlb etdiyimiz bu üç cümləni yaxınlaşdıran cəhət onlardakı qarşılaşdırma, ziddiyyət məzmunudur, lakin onlar quruluşca fərqlidir. Əgər müəllim sadə cümləni, onun tərkib hissələrini, həmcins üzvlərin hesabına sadə cümlənin genişlənməsini yaxşı mənimsədə bilibsə, mürəkkəb cümlələr tədris edəndə, mövzuların dərk edilməsi yollarını asanlaşdıran sintaktik təhlil prosesində çətinlik qarşısında qalmayacaq, əks əlaqə qurmaqla əldə edilmiş bilikləri daha da möhkəmləndirəcək. Əgər müəllim mürəkkəb cümləni tədris edirsə, yenə də onu sadə cümlə ilə müqayisə əsasında çatdırmalıdır. Mürəkkəb cümlənin növləri də bu üsul vasitəsi ilə tədris edilərsə, o daha yaxşı mənimsənilər. Bu məqsədlə əvvəlki sətirlərdə verdiyimiz cümlələrin və mühakimələrin daha dərinlən mənimsədilməsi üçün məzmunca oxşar cümlələr təhlilə cəlb edirik:

Qış fəslə olmasına baxmayaraq, hava istidir (sadə cümlə).

Qış fəslidir, ancaq hava istidir (qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə).

Düzdür, qış fəslidir, ancaq hava istidir (qarşılaşdırma budaq cümləsi – tabeli mürəkkəb cümlə).

Bu cümlələr təhlil edilir, onların məzmunca oxşar, lakin quruluşca fərqli olduğu, sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin isə iki və daha artıq qrammatik əsas malik olduğu, tabesiz mürəkkəb cümlənin bərabər hüquqluluq, tabeli mürəkkəb cümlənin isə tabelilik prinsipi əsasında qurulduğu, digər oxşar, fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır.

Əgər sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə sadə və mürəkkəb

cümlələrdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən təşkil olunur. Ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlələrin tərkib hissəsində iştirak edən sadə cümlədən fərqlənir. Ayırı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası və ya bitmə intonasiyası olduğu halda, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayırı-ayırı sadə cümlənin hər birinin xüsusi bitmə intonasiyası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası olur. Və digər oxşar, fərqli cəhətlər aydınlaşdırılır, təkrar edilir, gələcək təlim üçün möhkəm dayaqqlar yaradılır.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili Azərbaycan dili təlimi üzrə verilən elmi-nəzəri məlumatlara əsaslanaraq aşağıdakı sxem üzrə aparılmalıdır:

1. Cümlənin ifadəli oxunuşu və intonasiyaya görə növünün müəyyənləşməsi;
2. Cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə olduğunun müəyyənləşdirilməsi;
3. Cümlənin komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi;
4. Tərkib hissələri bağlayan vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;
5. Tərkib hissələr arasında hansı məna əlaqələrinin olduğunun aydınlaşdırılması;
6. Tərkib hissələrin hər birinin ayrıca sadə cümlə kimi təhlil olunması.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlilinin keyfiyyətə və formasına görə aparılması qaydaları linqvistik təhlilin bütün növlərinə şamil edilir. Yəni keyfiyyətinə görə tam və nata-mam, formasına görə isə yazılı və şifahi olaraq aparılır.

Bir nümunə veririk:

Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyirik.

(M.Ə.Sabir)

1. Cümlə məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəbdir, tabesiz mürəkkəb cümlədir.
3. Cümlə iki komponentdən ibarətdir (Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır – I; Biz hələ avtomobil minməyirik – II).
4. Tərkib hissələr intonasiya ilə bağlanıb.
5. Tərkib hissələr arasında qarşılaşdırma əlaqəsi vardır (ancaq və ya lakin qarşılaşdırma bağlayıcılarını əlavə etmək mümkündür).

6. Əcnəbi balonlarla nə edir? Seyrə çıxır – xəbərdir; feli xəbərdir; quruluşca sadədir (bədi üslubun tələbinə əsasən parçalanıb).

Balonlarla seyrə çıxır – kim? Əcnəbi. Mübtədadir; isimlə ifadə olunub; quruluşca sadədir.

Əcnəbi seyrə nə ilə çıxır? Balonlarla. Tamamlıqdır; isim+qoşma ilə ifadə olunub; vasitəli tamamlıqdır; quruluşca sadədir.

İkinci tərkib hissənin təhlili:

Biz nə etməyirik? Minməyirik. Xəbərdir; feli xəbərdir; quruluşca sadədir.

Kim? Biz. Mübtədadir; şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunub, sadədir.

Minməyirik – nə? Avtomobil. Tamamlıqdır; qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır; isimlə ifadə olunub, sadədir.

Hələ - nə vaxt? Zaman zərfliyidir; zaman zərffi ilə ifadə olunub; sadədir.

Ədəbiyyat

1. A.Həsənov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007

2. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000
3. F. Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 1983

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Tabeli mürəkkəb cümlənin təlimində qarşıya qoyulmuş məqsədi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Tabeli mürəkkəb cümlə; tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin oxşar və fərqli cəhətləri; baş və budaq cümlə; budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr haqqında elmi-nəzəri bilik vermək.

2. Budaq cümlənin növləri və tipləri haqqında nəzəri məlumat və bilik vermək.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisində məlumdur ki, bir sıra metod və üsullardan yaradıcı və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Onlardan biri və ən əhəmiyyətli, təbii ki, sintaktik təhlildir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisində olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin mənimsədilməsində və sintaktik təhlildə bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Çətinlik yaranan bəzi məsələlərin ümumi mənzərəsinə nəzər salaq:

1. Baş və budaq cümlənin mövqeyinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi;

2. Eyni bağlayıcı sözlərlə bağlanan və eyni vahidlərdən təşkil olunmuş mübtəda və tamamlıq budaq cümlələrin qarışdırılması;

3. Əvəzlik-qəlib vəzifəsini icra edən elə, belə işarə əvəzlilikləri işlənmiş cümlələrin təyin, tərz-i-hərəkət, xəbər budaq cümlələri olduğunun fərqləndirilməməsi;

4. Bağlayıcı vasitə kimi çıxış edən **mı (mi, mu, mü)** ədatının funksiyasının düzgün müəyyənləşdirilməməsi və s.

Baş və budaq cümlələrin mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmək üçün bir sıra cəhətlərə diqqət yetirmək önəmlidir. Məlumdur ki, baş və budaq cümlələrin yeri qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. Baş və budaq cümlələrin yerinin müəyyənləşməsində bağlayıcı vasitələrin mühüm rolu vardır. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı ilə bağlandıqda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. “ Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə aid olur: baş cümlənin buraxılmış və ya qəlib sözlə ifadə olunan mübtədası aydınlaşdırılır, qəlib söz –xəbəri izah edilir və ya xəbər müxtəlif vasitələrlə tamamlanır, hərəkətin tərz-i, zamanı, dərəcəsi, səbəbi, məqsədi və s. bildirilir, yaxud da baş cümlədən doğan nəticə ifadə olunur, budaq cümlə baş cümləyə qoşularaq əlavə məlumat verir və ya münasibət bildirir ” (1, səh. 318).

Lakin zaman budaq cümləsində bu qayda pozulur. Ki bağlayıcısı ilə bağlanan zaman budaq cümlələrində baş cümlə budaq cümlədən əvvəl də gələ bilər, sonra da. Məsələn, **Koroğlu o zaman ayıldı ki, Həmzə Qıratın belindədir (“Koroğlu”)**. Ağacın kölgəsindən beş addım ayrılmışdım ki, **Ulduzun səsinə eşidib döndüm (M.İbrahimov)**. Birinci nümunədə baş cümlə budaq cümlədən əvvəl gəlib. Baş cümlənin xəbərindən nə zaman? sualını vermək mümkündür: Koroğlu ayıldı – nə zaman? O zaman (əvəzlik-qəliblə ifadə olunmuş zaman zərfliyi), yəni nə zaman? Budaq cümlə baş cümlədə əvəzlik-qəliblə ifadə

olunmuş zaman zərfliyini izah edir, aydınlaşdırır. İkinci misalda isə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir. Baş cümlənin xəbərindən sual verək: Ulduzun səsinə eşidib **döndüm** – nə vaxt? Ağacın kölgəsindən beş addım ayrılanda. Budaq cümlə sadələşdirildikdə feli bağlama tərkibinə çevrilərək cümlənin mürəkkəb zaman zərfliyinin yerini tutur.

Tərəfləri şərt və güzəşt bağlayıcıları, bağlayıcı sözlər, -sa (-sə) şəkilçiləri, ədatlar (-mı, -mi, -mu, -mü; da, də, belə), modal sözlərlə (düzdür, doğrudur) bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr əvvəl, baş cümlələr sonra gəlir.

Eyni bağlayıcı sözlərlə bağlanan mübtəda və tamamlıq budaq cümlələrinin sintaktik təhlilində bəzən budaq cümlənin növü düzgün müəyyənləşmir.

Tamamlıq budaq cümləsinin təlimi prosesində, eləcə də verilmiş elmi-nəzəri məlumatın möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə aparılan təhlil zamanı mübtəda budaq cümləsi ilə əlaqənin qurulması olduqca vacibdir. Təhlilə kömək edən digər üsullardan, xüsusən VENN diaqramından və ya müqayisə üsulundan istifadə edərək, hər iki budaq cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu məqsədlə əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, hər iki budaq cümlənin bağlayıcı sözlərlə bağlanan tipinə müraciət edirik. Bağlayıcı sözlərlə (kim (ki), hər kim, hər kəs, hər nə) bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Bağlayıcı sözlər ismin müxtəlif hallarında olur. Baş cümlədə isə ya bağlayıcı sözlə qarşılıq söz işlənir, ya da tamamlıq və ya mübtəda buraxılmış olur. Bağlayıcı sözdən sonra bəzən **ki** ədatı, budaq cümlənin sonunda isə **-sa (-sə)** şəkilçisi işlənə bilər. Məsələn,

1. Kim Koroğlunun atını gətirsə, ona bəylik verəcəm (“Koroğlu”).

2. Kim Koroğlunun atını gətirsə, o, bəylik alacaq.

Göründüyü kimi, tamamlıq budaq cümləsinin bu tipi mübtəda budaq cümləsinin eyni quruluş tipinə oxşayır, sintaktik omonimlik yaranır. Lakin mübtəda və tamamlıq budaq cümlələrindəki bağlayıcı söz ismin halına görə eyni olsa da, cümlələrdə mübtədani ifadə edən qarşılıq söz (əvəzlik) adlıq halda, tamamlığı ifadə edən qarşılıq söz isə ismin yönlük, təsir-lik, çıxışlıq hallarında işlənir.

1-ci cümlənin baş cümləsində qarşılıq söz (əvəzlik-qəlib) yönlük halda işlənilib, baş cümlənin tamamlığıdır və budaq cümlə onu izah edir, aydınlaşdırır. Bəylik verəcəm – kimə? Ona, yəni kimə? Koroğlunun atını gətirənə. Budaq cümlə substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək cümlənin mürəkkəb vasitəli tamamlığının yerini tutur. Deməli, bu budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. İkinci cümlənin baş cümləsində qarşılıq söz (əvəzlik-qəlib) adlıq haldadır və mübtəda vəzifəsindədir. Bəylik alacaq – kim? O, yəni kim? Koroğlunun atını gətirən. Budaq cümlə substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək cümlənin mürəkkəb mübtədasının yerini tutur və işarə əvəzliyi ilə (adlıq halda) ifadə olunmuş mübtədani izah edir, aydınlaşdırır. Deməli, budaq cümlə mübtəda budaq cümləsidir.

Digər nümunələri də nəzərdən keçirək:

1. Məktubda yazılıb ki, Tapdıq komandir yerində imiş! (Ə. Əbülhəsən).

Bu tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə isə sonra gəlir. Baş cümlənin xəbəri felin məchul növü ilə ifadə olunub. Bu fakt onu göstərir ki, baş cümlədə

mübtədanın buraxılmasına və onun əvəzində baş cümlədən sonra mübtədə budaq cümləsinin işlənməsinə şərait yaradılıb.

İstər-istəməz baş cümlənin xəbərindən sual yaranır: **nə** yazılıb? (Göründüyü kimi, baş cümlədə mübtədə buraxılıb) Tapdığın komandir yerində olmağı. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerini tutdu.

Əgər baş cümlədəki feli məlum növlə əvəz etsək (budaq cümlənin tərkib hissələrini dəyişmədən), tabeli mürəkkəb cümlənin növü tamamilə dəyişərək tamamlıq budaq cümləsinə çeviriləcək:

Məktubda yazıblar ki, Tapdıq komandir yerində imiş. Baş cümlənin xəbərindən sual veririk: **nə (nəyi)** yazıblar? Tapdığın komandir yerində olmağını. Baş cümlə xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlədir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir, xəbər üçüncü şəxsin cəmi ilə ifadə olunub. Göründüyü kimi, baş cümlədə işin icraçısı qeyri-müəyyəndir və cümlədə öz ifadəsini mübtədə şəkildə tapa bilmir. Lakin işi icra edən şəxs konkret olaraq cümlədə işlənilib mübtədə kimi öz ifadəsini tapa bilməsə də, təsəvvürə gətirilir ki, bu işi icra edən var, mövcuddur. Buna görə də baş cümlənin xəbərindən **nəyi? (nə?)** sualı formalaşır. Həmçinin **yazıblar** feli təsirli feildir, özündən əvvəl təsirə məruz qalan, üzərində iş icra edilən obyekt tələb edir. Deməli, budaq cümlənin strukturunu dəyişmədən baş cümlənin xəbərini felin məlum növünə çevirməklə tamamlıq budaq cümləsi formalaşır.

Belə nümunələri sintaktik təhlilə cəlb etməklə (zəruru tələb əsasında morfoloji təhlilə də müraciət olunmalı, fəndaxili integrasiya qurulmalıdır) mübtədə və tamamlıq budaq cümlələrini daha asanlıqla müəyyənləşdirmək, budaq

cümlənin baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etməsi, yaxud izah etməsini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Sintaktik təhlil prosesində cümlə üzvü kimi mübtəda, tamamlıq, onların sualları, ifadə vasitələri, quruluşu, tamamlığın növləri şagirdlərin yaddaşında təzələnilir, məqsədyönlü suallar qoyulur. Bunlardan əlavə, ismin halları, hansı halın mübtəda, hansı halların tamamlıq vəzifəsində çıxış etməsi, təsirli fellərlə əlaqədə olan təsirlik hal, təsirlik halın tamamlığın hansı halını ifadə etməsi, təsirsiz feillər, onlarla əlaqədə olan tamamlığın vasitəli olması, işarə əvəzlilikləri, onların substantivləşməsi, substantivləşmə, substantivləşmiş sifət, say, feli sifət (substantivləşmiş), eləcə də söz birləşmələri, məsdər və feli sifət tərkibləri, intonasiya, bağlayıcı, felin şərt şəkli yenidən təkrar edilir ki, mövzular şüurlu şəkildə dərk edilsin. Göründüyü kimi, sintaktik təhlil bu istiqamətdə aparılırsa, məqsədyönlü şəkildə verilən suallar integrasiyanın qurulmasına təkan verərsə, mövzuların möhkəmləndirilməsinə, məntiqi nəticələr əldə etməyə, şagirdin biliyini yoxlamağa geniş meydan açılar. Eyni zamanda şagird özünü yoxlayar.

Elə, belə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilən təyin, təriz-hərəkət, xəbər budaq cümlələrin düzgün fərqləndirilməməsində də sintaktik təhlil mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, **elə, belə** işarə əvəzlilikləri həm sifəti, həm də zərfi əvəz edir, həmçinin substantivləşə bilər. **Elə, belə** əvəzlilikləri cümlədə əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq həm təyin, həm də zərflilik vəzifəsini icra edir. Substantivləşdikdə cümlədə sintaktik vəzifəsi mübtəda, xəbər və tamamlıq olur.

Təyin, tərzi-hərəkət budaq cümlələrin baş cümləsində təyinin, zərflərin qəlibi kimi **elə, belə** işarə əvəzlilikləri işlənir. **Elə, belə** işarə əvəzlilikləri xəbər budaq cümləsində də (baş cümlədə) əvəzlilik-qəlib kimi işlənir. Həmin budaq cümlələri qarışdırmamaq üçün aşağıdakılara fikir vermək lazımdır:

1. Baş cümlədə olan işarə əvəzliyi isimlə ifadə olunan hər hansı bir üzvə aid olub təyin vəzifəsini icra edir. Budaq cümlə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyini izah edib aydınlaşdırırsa, təyin budaq cümləsi olacaqdır. Məsələn, Bu torpağa **elə oğul** lazımdır ki, onun yolunda şəhid olmağı bacarsın. Birinci tərkib hissə baş, ikinci tərkib hissə budaq cümlədir. Baş cümlədə **elə** işarə əvəzliyi isimlə ifadə olunmuş mübtədanı (oğul) təyin edir. Lakin sadəcə işarə edir, fərqləndirir, nə cür oğul lazım olduğunu tam açmır. Ona görə də budaq cümlə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyin haqqında izahat verir. Bu torpağa lazımdır – kim? Oğul. Nə cür oğul? – elə. Yəni necə? – Onun yolunda şəhid olmağı bacaran. Sadələşdirək: Bu torpağa onun yolunda şəhid olmağı bacaran oğul lazımdır. Budaq cümlə feli sifət tərkibinə çevrilərək cümlənin mürəkkəb təyininin yerini tutur.

2. Baş cümlədə olan işarə əvəzliyi cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənirsə, budaq cümlə xəbər budaq cümləsi olacaqdır. Məsələn, Əvvəl necə idisə, indi də elədir. Birinci tərkib hissə budaq, ikinci tərkib hissə baş cümlədir. Baş cümlənin xəbəri substantivləşmiş **elədir (-dir xəbərlilik şəkilçisidir)** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunub. Budaq cümlə onu izah edib aydınlaşdırır. Baş cümlənin xəbərinə sual veririk: İndi necədir? – elədir? Yəni necə? Əvvəl necə idisə.

3. İşarə əvəzliyi baş cümlədə hərəkətin icra tərzini göstərir, müqayisə məzmunu bildirirsə, təzi-hərəkət budaq cümləsi olacaqdır. Bəzən də ismi xəbəyə aid olub, dərəcə məzmunu yaradır. Məsələn, 1) Qayıq **elə qalxıb-düşürdü** ki, başımız buluda dəyirdi. 2) Ay kəndi **elə işıqlandırmışdı** ki, elə bil, gün çıxmışdı. 3) Hava **elə isti idi** ki, nəfəs almaq olmurdu. Birinci və ikinci cümlədə **elə** işarə əvəzliyi hərəkətə (qalxıb-düşürdü, işıqlandırmışdı) aid olub, onun icra tərzini göstərir. Üçüncü cümlədə isə ismi xəbəyə (isti idi) aid olub, dərəcə məzmunu yaradır.

Bəzən **belə** sözü ədat kimi qarşılaşdırma budaq cümləsinin formalaşmasında **-sa, -sə** şərt şəkilçisi və **nə qədər, hər nə qədər** bağlayıcı sözləri ilə işlənir. Məsələn, Arzu, istək **nə qədər** gözəl olsa **belə**, göründüyü kimi, onların qarşısına qılinc çəkənlər də olur (S.Rəhimov).

Oxşar anlayışlar, dil faktları və hadisələr haqqında elmi-nəzəri məlumatların təlimi linqvistik təhlillə paralel və bir bütöv kimi aparılırsa, tədrisin keyfiyyəti olduqca yüksələr.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərindən biri sual cümləsidir. Sual cümləsinin formalaşmasında müxtəlif vasitələrdən (sual intonasiyası, sual əvəzlilikləri, sual ədatları) istifadə olunur. Sual ədatı danışanın məqsədindən asılı olaraq istənilən cümlə üzvünün sonuna artırılaraq sual mənası yaradır: Mən**mi** qocalmışam, ya zəmanə**mi**? Fikirləşdin**mi**? Evinizdən məktub**mu** alıbsan? və s.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə **mı (mi, mu, mü)** ədatı budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biridir. Mı (mi, mu, mü) ədatı budaq cümlə ilə baş cümlə arasında bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirəndə əvvəlki sual cümləsi yaratma imkanını itirmiş olur. Bu fakt, əsasən, zaman

budaq cümləsində özünü göstərir. Məsələn, Kəndə təzə bir müəllimə gəldim**i**, mən təsadüfən bir qadınla danışdım**ı**, həftələrlə evimizdən dava-dalaş əskik olmur (İ.Əfəndiyev). Göründüyü kimi, **mi**, **mı** ədatı sual çaları yaratmır, bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir.

Mı (mi, mu, mü) ədatı mübtədə, tamamlıq, təyin budaq cümlələrinin formalaşmasında bağlayıcı vasitə kimi işlənərkən sual çalarını qoruyub-saxlayır. Bu cür cümlə konstruksiyalarını fərqləndirmək üçün linqvistik təhlildən məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək zərurəti yaranır. Müqayisə aparaq:

Sadə cümlə: Mənim üzüm payımı gətirmisən**mi**?

Tabeli mürəkkəb cümlə: Yadındadırm**ı**, əvvəllər Novruz bayramını necə böyük həvəslə keçirərdik? (Danışıqdan)

Hər iki cümlədə sual intonasiyası qabarıq hiss olunur. Hər iki cümlənin cavab cümləsi birinci cümlə ilə bağlıdır (hə, yox və yaxud bütöv cavab). Sual verən şəxsin məqsədi informasiyanı dəqiqləşdirməkdir. İkinci cümlədə sual çaları olsa da, emosional ovqat, ifadənin təsir gücünün qüvvətləndirilməsi kimi detallar daha üstün mövqedə dayanır. Həm də **mı** ədatı ilə işlənən “yadındadırmı” xəbərinin özü əlavə sual tələb edir: nə? Əvvəllər Novruz bayramını necə böyük həvəslə keçirdiyimiz. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış mübtədanın sualına cavab verərək, onun yerində işləndi. Deməli, bu cümlə **mı** ədatı və **intonasiya** ilə formalaşan mübtədə budaq cümləsidir.

Sual ədatı iştirak edən budaq cümlələrin komponentləri bəzən bağlayıcı, bəzən də intonasiya ilə əlaqələnilir. Məs.:

1. Bilirsən**mi**, ürəyimdən nələr keçir, ağrın alım?
2. Dünyada ikinci bir çay tapırlarm**ı ki**, Araz qədər dərdi olsun?

Sual ədatı və intonasiya ilə bağlanan birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsi; sual ədatı və **ki** bağlayıcısı ilə bağlanan ikinci cümlə isə təyin budaq cümləsidir. Baş cümlədə işlənən **bir** sözü qəlib sözdür və təyin vəzifəsini icra etsə də, onu tam olaraq yerinə yetirmir. Budaq cümlə (Araz qədər dərdi olsun?) onu izah edir, konkretləşdirir.

Hər iki cümlədə sual çaları qalmaqdadır. Budaq cümlələr sadələşdirildikdə də sual ədatları itmir: 1. Ağrın alım, ürəyimdən nələr keçdiyini bilirsən**mi**? 2. Dünyada Araz qədər dərdi olan ikinci bir çay tapı**larmı**?

Beləliklə, nümunə kimi verdiyimiz cümlə modellərindən də aydın olur ki, **mı (mi, mu, mü)** sual ədatı həm sual cümlələrinin formalaşmasında yaxından iştirak edir, həm də digər cümlə konstruksiyalarında (tabeli mürəkkəb cümlələrdə) bağlayıcı funksiya vəzifəsini daşıyır. Linqvistik təhlillərdən istifadə etməklə də bu cür cümlələri asanlıqla fərqləndirmək mümkündür.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏHLİL SXEMİ

1. Cümlənin oxunması və məqsəd və intonasiyaya görə növünün müəyyənləşdirilməsi;

2. Cümlənin quruluşunun və tabeli mürəkkəb cümlə olduğunun müəyyənləşdirilməsi;

3. Baş və budaq cümlənin tapılması və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi (bu zaman baş və budaq cümləni göstərən şərti işarələrdən istifadə olunur);

4. Budaq cümlənin hansı suala cavab verməsi və növünün müəyyənləşdirilməsi;

5. Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;

6. Baş və budaq cümlənin hər birinin sadə cümlə şəklində təhlili.

Tabeli mürəkkəb cümlənin keyfiyyətə və formasına görə növləri linqvistik təhlilin görə növlərində olduğu kimidir (tam və natamam; yazılı və şifahi).

LİNQVİSTİK TƏHLİLƏ AİD NÜMUNƏLƏR

Molla Sadıq inandı ki, Allahyar intiqam alacaq
(*İ.Şıxlı*).

1. Nəqli cümlədir.

2. Mürəkkəb cümlədir, tabeli mürəkkəb cümlədir.

3. Birinci baş, ikinci budaq cümlədir: □ ← O

4. Budaq cümlə nəyə? sualına cavab verir. Molla Sadıq inandı – nəyə? Allahyarın intiqam alacağına. Vasitəli tamamlıq budaq cümləsidir.

5. Ki bağlayıcısı ilə bağlanıb.

6. Molla Sadıq nə etdi? – inandı. Xəbərdir, sadədir, feli xəbərdir.

Kim inandı? – Molla Sadıq. Mübtədadır, mürəkkəb adla ifadə olunmuşdur.

Allahyar nə edəcək? – intiqam alacaq. Xəbərdir, feli xəbərdir, sadədir.

Kim intiqam alacaq? – Allahyar. Mübtədadır, isimlə ifadə olunmuşdur, sadədir.

**Gözəl, sənə məlum olsun,
Alışban yanıram mən.**

(A. Ələsgər)

1. Nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb cümlədir, tabeli mürəkkəb cümlədir.
3. Birinci baş, ikinci budaq cümlədir: □ ← O
4. Gözəl, sənə məlum olsun – nə? Alışiban yandı-
ğım. Mübtəda budaq cümləsidir.
5. İntonasiya ilə bağlanıb.
6. Nə etsin? – məlum olsun. Xəbərdir, feli xəbərdir,
sadədir.

Kimə məlum olsun? – sənə. Tamamlıqdır, vasitəli
tamamlıqdır, II şəxs əvəzliyinin təkisi ilə ifadə olunub,
sadədir.

Mən nə edirəm? – alışiban yanırım. Xəbərdir, feli
xəbərdir, sadədir.

Kim alışiban yanır? – mən. Mübtədadır, I şəxs əvəz-
liyinin təkisi ilə ifadə olunub, sadədir.

**Qayıqdakılar nə qədər çalışsalar da, istiqaməti
düz götürə bilmir, su qayığı əyirdi.**

1. Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb konstruksiyalı tabeli mürəkkəb
cümlədir.
3. Birinci budaq cümlədir, ikinci baş cümlədir; baş
cümlənin özü səbəb budaq cümləsindən ibarətdir
(su qayığı əyirdi – niyə? (nə üçün?, nə səbəbə?).
İstiqaməti düz götürə bilmədiklərinə görə).
4. I tərkib hissə -sa şərt şəkilçisi + da ədatı ilə, ikinci
budaq cümlə isə intonasiya ilə bağlanıb.
5. I tərkib hissənin təhlili:
Çalışsalar – xəbərdir; feli xəbərdir, sadədir.

Qayıqdakılar – mübtədadır; substantivləşmiş sifətlə (qayıqdakı adamlar nəzərdə tutulur; adamlar ismi atılıb, onun qrammatik əlamətləri sifətin üzərinə keçib) ifadə olunub, sadədir.

Nə qədər – zərflidir; kəmiyyət zərfliyidir, bağlayıcı sözlə ifadə olunub.

II tərkib hissənin təhlili:

Götürə bilmir – xəbərdir; feli xəbərdir, sadədir.

istiqaməti –nəyi? Tamamlıqdır; vasitəsiz tamamlıqdır, isimlə ifadə olunub, sadədir.

düz – necə? Zərflidir; tərz-i-hərəkət zərfliyidir, sadədir.

III tərkib hissənin təhlili:

əyirdi – nə edirdi? Xəbərdir, feli xəbərdir, sadədir.

su – nə? mübtədadır, isimlə ifadə olunub, sadədir.

Nəyi əyirdi? Qayıq. Tamamlıqdır, müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır, isimlə ifadə olunub, sadədir.

Ədalət mülkündən kim üz çevirə,

Ona aqıl deməz ağıllı kimsə.

(N.Gəncəvi)

1. Nəqli cümlədir.

2. Mürəkkəb cümlədir, tabeli mürəkkəb cümlədir.

3. Birinci budaq, ikinci baş cümlədir. O → □

4. Ağıllı kimsə aqıl deməz – kimə? Ona. Yəni kimə?

Ədalət mülkündən üz çevirənə. Vasitəli tamamlıq budaq cümləsidir.

5. Bağlayıcı sözlə (kim) bağlanıb.

6. Sadə cümlə kimi təhlil edilir...

Elmin altıncı üstünlüyü budur ki, fəqirin də, dövlətinin də din işlərində elmə ehtiyacı var.

1. Nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb cümlədir, tabeli mürəkkəb cümlədir.
3. Birinci baş, ikinci budaq cümlədir. $\square \leftarrow O$
4. Xəbər budaq cümləsidir, ki bağlayıcısı ilə bağlanıb.

Elə ki gördü, qardaşı oğlu əndazədən çıxır, onda cavab qaytardı.

1. Nəqli cümlədir.
2. Tabeli mürəkkəb cümlədir,
3. Birinci budaq, ikinci baş cümlədir. $O \rightarrow \square$
4. Zaman budaq cümləsidir
5. Bağlayıcı sözlə bağlanıb.

“Sən yalnız o zaman alim hesab edilə bilərsən ki, hələ də özünün nadan olduğunu başa düşəsən”.

1. Nəqli cümlədir.
2. Tabeli mürəkkəb cümlədir.
3. Birinci baş, ikinci budaq cümlədir. $\square \leftarrow O$
4. Zaman budaq cümləsidir.
5. Ki bağlayıcısı ilə bağlanıb.

“Min dostun olsa da, heç kəs sənə özündən artıq dost ola bilməz ”.

1. Nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb cümlədir, tabelidir.
3. Birinci budaq, ikinci baş cümlədir. $O \rightarrow \square$
4. Qarşılaşdırma budaq cümləsidir.
5. -sa şəkilçisi və da ədatı ilə bağlanıb.

“Ömrünü əfsus və heyiflə ötürmə, çünki fürsət az, vaxt isə qonaqdır ”.

1. Nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb cümlədir, tabelidir.
3. Birinci baş, ikinci budaq cümlədir. $\square \leftarrow O$
4. Səbəb budaq cümləsidir.
5. Çünki bağlayıcısı ilə bağlanıb.

”Bu dünyaya diqqətlə bax ki, onun zینətini görə biləsən”.

1. Nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb cümlədir, tabelidir.
3. Birinci baş, ikinci budaq cümlədir. $\square \leftarrow O$
4. Məqsəd budaq cümləsidir,
5. Ki bağlayıcısı ilə bağlanıb.

**“İstəyirsən bol çörək,
Al əlinə bel, kürək”.**

1. Nəqli cümlədir.
2. Mürəkkəb cümlədir, tabelidir.
3. Birinci budaq, ikinci baş cümlədir. $O \rightarrow \square$
4. Şərt budaq cümləsidir,
5. İntonasiya ilə bağlanıb.

Ədəbiyyat

1. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.
2. A.Həsənov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Dil dərslərində linqvistik təhlilin mövqeyi, məqsəd və əhəmiyyəti	9
Linqvistik təhlilin elmi əsasları	25
Linqvistik təhlilin prinsipləri və metodoloji əsasları	33
Linqvistik təhlilin növləri. Fonetik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi-metodoloji əsasları.....	62
Leksik təhlil bacarıqlarının aşılmasının elmi metodoloji əsasları	93
Qrammatik təhlilin elmi-metodoloji əsasları. Morfoloji təhlilin forma və məzmunca növləri	131
Sintaktik təhlilin elmi-metodoloji əsasları. Sadə cümlə təhlilinin forma və məzmunca növləri	163
Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili. Tabesiz mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili.....	180
Tabeli mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili.....	198

